11. TEZ

ONBİRİNCİ TEZ KİTAP DİZİSİ

MARKSİZM'DE TARTIŞMALAR

Sungur Savran
Piyasa Sosyalizmi

İşaya Üşür
Teknoloji ve Tarih

Michael Löwy
Fransız Devrimi

Gülnur Savran
R. Williams ve Ütopya

E. Ahmet Tonak
Düzenleme Okulu

Bülent Somay
SSCB'de Ücretli Emek

Murat Usman
Türkiye'de Ekonomik Bunalım

James O'Connor
Ekoloji ve Marksizm

Ahmet Akgündüz
Hollanda'da Azınlıklar

Adnan Ekşigil
Körfez Savaşı

11

11)

Die Philosophen haben die Welt
nur verschieden interpretiert, es
kömmt drauf an, sie zu verändern.

Filozoflar dünyayı çeşitli biçimlerde
yorumlamakla yetindiler; oysa, asıl önemli
olan dünyayı değiştirmektir.

Brüksel, İlkbahar 1845

ONBİRİNCİ TEZ

Şayı : 1991/1

Sahibi: *Ragıp Zarakolu*
Yazı İşleri Müdürü: *Nail Satlıgan*

Kapak : *Sertaç Ergin*
Kapak Baskı : Aydınlar Matbaası
Dizgi : *Studio MAC*
Baskı : Aydınlar Matbaası

Genel Dağıtım: **BELGE-ULUSLARARASI YAYINCILIK**
Tic. Ltd. Şti.
Başmusahip Sokak Talas Han 16/302
Cağaloğlu-İstanbul

11 TEZ

Marksizm'de Tartışmalar

İÇİNDEKİLER

Onbirinci Sayı Üzerine 6

Sungur Savran Piyasa Sosyalizminin Yükselişi ve Düşüşü 9

İşaya Üşür Teknoloji ve Tarih: Farklı "Vizyon"lar Benzer Sonuçlar 57

Michael Löwy "Geçmişin Şiiri": Marx ve Fransız Devrimi 83

Gülnur Savran Raymond Williams'ın Gerçekçi Bir Sosyalizm Ütopyası Arayışı 96

E. Ahmet Tonak Marksist Teorinin Yenilenmesi (mi?): Düzenleme Okulu Örneği 111

TARTIŞMA

Bülent Somay Karşı Dipnot: SSCB'de Ücretli Emek ve Sermaye 122

Murat Usman Türkiye İmalat Sanayiinde Kâr Haddi 1950-1985 150

GÖRÜŞME

A. Cockburn James O'Connor ile Görüşme 158

DEĞİNMELER

Ahmet Akgündüz Hollanda'da Azınlıklar Politikası ve Sonuçları 166

Adnan Ekşigil Savaş Gecesinin Köründe 176

Onbirinci Sayı Üzerine

11. Tez'in "Sunuş" yazılarında gecikerek çıktığımızı belirtmeyi bir adet haline getirmek yerine, çıkış peryodumuzun uzadığını kaydetmek, okurlarımızı yanlış beklentilere yöneltmemek açısından kuşkusuz daha yerinde olacak: Bundan sonra yılda iki kez çıkmayı hedefliyoruz.

Bu sayının ana teması, bir bakıma geçen sayınınkinin devamı, bir bakıma da çok özgül bir başlık sayılması pek olanaklı değil: "Marksizm'de Tartışmalar" zaten 11. Tez'in bizzat çıkış gerekçesi. Ne var ki, içinde yaşadığımız dönemde bu tartışmaların özel bir yakıcılığı olduğu da açık. Geçen sayımızda, sosyalizmin pratiğinde ve teorisinde son yıllarda yaşanan çalkantılardan örnekler vermeye çalışmıştık. Bu sayımızda da, 'piyasa sosyalizmi'nden, 'teknolojik determinizm', 'işçi sınıfının merkezi konumu' ve 'SSCB'nin toplumsal yapısı'na kadar, Marksizm'in, son yıllarında alevlenen tartışmaların eksenin-de yer alan temel sorunlarından bazılarını ele almaya çalıştık. Öte yandan, ekoloji ve etnik azınlıklar gibi, bugüne kadar Marksist teorinin gereken önemi vermediği ama bugün varılan noktada gündemine almadan edemeyeceği sorunlara getirilen Marksist yanıtlardan örneklere yer verdik. Nihayet sayının üçüncü eksenini, Türkiye kapitalizminin bunalımının açıklanmasında klasik Marksizm'in ekonomi politiğin eleştirisi olarak taşıdığı özgüllüğün nicel uzantıları üzerine tartışmalar oluşturuyor. 11. Tez'in 11. sayısı, Körfez Savaşı konusunda yazarının öznel duygularını dile getiren bir yakınmayla bitiyor.

Sayının ilk yazısında Sungur Savran, son yıllarda bütün dünyada ve Türkiye'de sosyalist hareket içinde gittikçe daha çok taraftar kazanan 'piyasa sosyalizmi' görüşünün kapsamlı bir eleştirisini yapıyor. Savran, bugün varolan bürokratik merkezi planlama modellerinin uğradığı başarısızlığın genel olarak planlamanın reddedilmesi ve piyasanın savunulması için bir gerekçe olamayacağını savunuyor. Yazara göre, planlı ekonomilerin tıkanmasına planlamanın doğasından kaynaklanan sınırlar değil, varolan sosyalizme geçiş deneyimlerinin ulusal sınırlar içinde hapsolmuş olması ve bürokratik planlamanın tam anlamıyla planlama olmaması yol açmıştır. Yazar, sonuç olarak, 'piyasa sosyalizmi'nin kendi içinde çelişik bir model oluşturduğunu ve bugün SSCB ve Doğu Avrupa'da görüldüğü gibi gerçekte sadece iki alternatifin mevcut olduğunu ileri sürüyor: ya Marksist bir sosyalizm projesi ya da kapitalizmin restorasyonu.

İşaya Üşür'ün çalışması ise, son yıllarda SSCB ve Doğu Avrupa'da yaşanan dönüşümlerle birlikte özel bir yakıcılık kazanan 'teknolojik determinizm' tartışmasına bir müdahale niteliğini taşıyor. Üşür, böyle bir anlayışa dayanan 'sanayileşme ideolojisi'nin Marksizm içinde de yaygın olduğu ve yaşanmış sosyalizm deneylerini yönlendirdiği kabulünden hareketle, söz konusu yaklaşımın Marksist ve Marksist olmayan vizyonlarda ortak bir tarih anlayışı biçiminde ortaya çıktığını gösteriyor. Yazara göre, iktisadi tarih yazımında sanayileşme ile kapitalizm kategorileri arasında kurulan özdeşlik, sanayi devriminin 'üretimin teknik temelinin değişmesi' olarak yorumlanmasına yol açmıştır.

Sınıflar arası ilişkilerin teknolojinin gelişmesindeki belirleyiciliğinin hak ettiği konuma yerleştirilmediği bu anlayışta teknolojiye mutlak özerklik atfedilmektedir. Bu anlayışın Marksizm-içi versiyonu ise, Üşür'e göre, üretici güçlerin toplumsal yapıyı belirleyen ana öğe olduğu yolundaki Marx yorumundan kaynaklanmaktadır. Üşür Marx'ın yapıtında böyle bir okunuşa temel oluşturabilecek bölümler olmakla birlikte alternatif bir okunuşun da olanaklı olduğunu vurguluyor.

Michael Löwy, Fransız Devrimi'nin 200. yıldönümünde yayımlanmış olan yazısında, bu devrimin Marx'ın düşüncesindeki yerini ve bugün sosyalistler için taşıdığı anlamı belirlemeye çalışıyor. Löwy'e göre, Marx'ın zaman zaman söylediklerinin tersine, Fransız Devrimi sosyalistler için canlılığını ve güncelliğini hâlâ korumaktadır. 'Sürekli devrim' düşüncesinin çeşitli boyutları kavrandığında bu güncellik daha da belirginleşir: Fransız Devrimi, bir yandan ezilen kitlelerin 'tarihsel özne' haline gelmelerinde önemli bir aşamayı oluştururken, öte yandan da komünist ve feminist düşüncelerin doğuşuna yol açmıştır. Ve nihayet, bu devrimin temel şiarlarının tümüyle gerçekleşmesi burjuva toplumunun yıkılması anlamına gelecektir. Löwy'nin deyişiyle, "geleceğin düşünün kurulması"nda "geçmişin şiiri"ne hak ettiği yeri tanımak gerekir.

Gülnur Savran, Britanyalı Marksist Raymond Williams'ın son iki yıl içinde Türkçe'ye çevrilen iki kitabına dayanarak, yazarın 'işçi sınıfının merkezi konumu' konusunda süregiden tartışmalardaki yaklaşımını ve 'belirleyicilik', 'üretim tarzı' gibi belli başlı Marksist kavramlara getirdiği özgün yorumu değerlendirmeye çalışıyor. Savran, toplumsal bütünü kültür ve ideolojinin karmaşıklığını da kavrayacak biçimde teorileştirme çabası açısından, Williams'ın Lukacs ve Gramsci geleneğinin bir sürdürücüsü olduğu kanısında. Ayrıca, Savran'a göre Williams'ın bir başka üstünlüğü de, bir yandan sınıf politikasının soyut bir sınıf indirgemeciliğiyle kısırlaştırılmasına karşı çıkarken, öte yandan da ekoloji ve silahsızlanma sorunlarında kapitalist ilişkilere karşı tarafsız kalan bir politikayı reddetmesi. Ancak, Savran'ın gözünde, Williams sınıf hareketiyle 'yeni toplumsal hareketler'i apayrı düzleme yerleştirmekle kendi sosyalizm projesine belli bir ikirciklilik getirmektedir; bunun teorik temelini ise yazarın 'üretim tarzı' kavramından vaz geçmesi oluşturmaktadır.

"Marksist Teorinin Yenilenmesi (mi?)" adlı yazının yazarı E. Ahmet Tonak, Marksist teorik kategorilerle ampirik veriler arasındaki ilişkide yapılması gerekenin, Marksist kategorileri değil, ampirik verileri tadilâta uğratmak olduğu görüşünde. Tonak, güncel kapitalizmi kavramlaştırırken Marksist kategoriler arasındaki açıklayıcılık ve nedensellik hiyerarşisini değişikliğe uğratan iki tahlili, 'düzenleme teorisi'ni ve 'sermaye birikiminin toplumsal yapısı' yaklaşımını, ABD ampirik verileri çerçevesinde eleştirdikten sonra Türkiye'ye eğiliyor. Yazara göre, Türkiye kapitalizminin son yıllardaki bunalımlı gelişmesini, 'düzenleme teorisi'nden esinlenerek açıklamaya ve dönemleştirmeye çalışanların imalât sanayiindeki emek üretkenliğine belirleyici bir rol atfetmelerini ampirik verilerle haklı çıkarmak olanaksız.

"Tartışma" bölümündeki yazılardan ilkinde Bülent Somay, Sungur Savran'ın **11. Tez**'in 10. sayısında çıkmış olan yazısında kendisine yönelttiği eleştiriden hareket ederek, SSCB'de emek gücünün meta olmadığını savunan Trotskist geleneğin bu konudaki temel varsayım ve tezlerini eleştiriyor. Somay bu eleştirisini geliştirirken, bir yandan da SSCB'de toplumun ve devletin niteliğiyle ilgili görüşlerini sergiliyor. Somay'a göre, emek sürecinde toplumsal işbölümü güçlenerek varlığını sürdürdüğü ve devlet hakim sınıf olarak örgütlenmiş bürokrasi olduğu ölçüde SSCB'de özel mülkiyet vardır ve bürokrasinin elindedir; giderek, SSCB'de kapitalist üretim tarzı hakimdir. Somay, bir yandan piyasa ile değer, öte yandan toplumsal-ekonomik formasyon ile üretim tarzı arasında zorunlu bir bağlantı olmadığını savunarak, SSCB'nin bir burjuva toplumu olmayışından bu ülkede kapitalizmin varolmadığı sonucunun çıkarılamayacağını ileri

sürüyor. Yazara göre, kapitalist üretim tarzının hüküm sürdüğü bu toplumu bürokratik ya da statokratik olarak nitelendirmek mümkündür.

Murat Usman'ın yazısı ile Ahmet Tonak'ınki arasında tematik bir bağlantı var. Tonak, Türkiye kapitalizminin bunalımının açıklanmasında klasik Marksist teorinin dolaysız parçası olmayan değişkenlerin belirleyiciliğini, imalât sanayii üretkenlik endeksinden hareketle sorgularken; Usman, yine ampirik göstergelerin Marksizm'e uygun olarak yeniden yorumlanmasından hareketle, klasik Marksist bunalım değişkenlerinin başlıcası olan kâr haddi üzerinde duruyor. Gerçi Usman'ın incelemesi kâr haddinin evrimi üzerinde organik sermaye bileşimi ile sömürü haddinin etkilerinin göreli ağırlıkları üzerinde ikirciksiz bir yargıya ulaşmıyor; ama yazarın kısa yazısının amacı, zaten, Türkiye kapitalizminin yakın tarihte hep döviz sıkışıklığı nedeniyle tıkanmasının klasik Marksist değişkenlerin savsaklanması eğilimini beslemesine karşı, nicel verilerle desteklenen bir uyarıda bulunmakla sınırlı.

"Görüşme" bölümümüze Alexander Cockburn'ün, **Kapitalizm, Doğa ve Sosyalizm** adlı bir sosyalist ekoloji dergisinin yayın kurulundan James O'Connor ile yaptığı söyleşiyi aldık. O'Connor'un temel tezi, en geniş anlamıyla çevre sorunlarının, yani 'üretim koşulları'nın tümüne ilişkin sorunların ancak Marksist kategorilerle kavranıp, bütünsel bir sosyalist politika ile çözümlenebileceği. O'Connor, ABD'de son 20 yıl içinde çevre hareketinin çok önemli kazanımlar elde etmiş olmakla birlikte, bütünsel bir sosyalist perspektiften yoksun olduğu ölçüde de, kendi kuyusunu kazan, başarılarından başarısızlıklar üreten bir politikaya saplanmış olduğunu ileri sürüyor. Bu, Marksist ekolojiste göre, doğa ile emeğin sömürülmesi arasındaki diyalektiği göz ardı eden bir ekoloji politikası sermayenin manipülasyonlarına maruz kalmaya mahkûmdur.

Bu sayının "Değinmeler" bölümünde iki yazı var. Bunlardan ilki, Ahmet Akgündüz'ün Hollanda'da yaşayan göçmen işçilerin sorunlarını ve Hollanda'nın azınlıklar politikasını ele yazan yazısı. Akgündüz, Hollanda'daki on yıllık deneyime dayanarak, etnik ayrımcılığın kapitalizmin yapısal gerekleriyle nasıl sürekli olarak beslendiğini sergiliyor. Bölümün ikinci yazısında ise, Adnan Ekşigil Körfez Savaşı'nda anti-emperyalizm adına Irak'ı desteklemiş olanları, kendine özgü bir kategorizasyon geliştirerek, 'gerçekçiliğe' saplandıkları için eleştiriyor. Ekşigil bu yazıda genellikle **11.** Tez'de ortaya konan düşüncelerden çok daha dolaysız anlamda politik görüşleri dile getirdiği ölçüde, **11.** Tez Danışma Kurulu üyelerinin hepsinin Ekşigil'in görüşlerini paylaşmadığını belirtmeyi gerekli görüyoruz. Bu vesileyle **11.** Tez'de yayımlanan yazılarda ileri sürülen düşüncelerin Danışma Kurulu'nu bağlamadığını bir kez daha hatırlatmakta yarar olduğunu düşünüyoruz.

11.
TEZ

"Piyasa Sosyalizmi"nin Yükselişi ve Düşüşü

Sungur SAVRAN

"Fabrikada işbölümü üretim araçlarının tek bir kapitalistin elinde yoğunlaşmasını içerir, toplumda işbölümü aynı üretim araçlarının birçok bağımsız meta üreticisi arasında dağılmasını... Fabrikada işbölümü a priori bir sistem temelinde düzenli biçimde yürütülürken, toplum çapında işbölümü, a posteriori, doğa tarafından dayatılan, üreticilerin yasa tanımaz kaprislerini denetim altına alan, ancak piyasa fiyatlarının barometrik iniş çıkışlarında algılanabilen bir zorunluluk haline gelir. Fabrikada işbölümü kapitalistin, kendisine ait bir mekanizmanın piyonlarından başka birşey olmayan adamları üzerinde tartışılmaz otoritesi anlamına gelir. Toplumda işbölümü, ayrıca hayvanlar krallığında herkesin herkese karşı savaşının her türün varlık koşullarını azçok koruduğu gibi, rekabetten, karşılıklı çıkarlarının basıncının doğurduğu zorlamadan başka hiçbir otorite tanımayan meta üreticilerini bir araya getirir. Fabrikadaki işbölümünü, işçinin kısmi bir işleme hayat boyu zincirlenmesini ve sermayeye tümüyle tabi olmasını, emeğin üretkenliğini arttıran bir örgütlenme olarak göklere çıkartan burjuva kafası —tam da bu aynı kafa—, üretim sürecinin toplumsal olarak denetlenmesi ve düzenlenmesi yolundaki her girişimi, mülkiyet hakkı, özgürlük ve bireysel kapitalistin eğilimlerinin sınırlanmaması gibi kutsal şeylere bir tecavüz diye niteler ve aynı ateşlilikle reddeder." (Marx)[1]

13 rakamının uğursuzluğuna inananlar için iyi haber olabilir. Sovyetler Birliği oniki tane beş yıllık plandan sonra tam onüçüncü plan döneminin (1991-1995) eşiğine geldiğinde planlamadan vazgeçiyor. Şatalin'in "500 gün planı", "Rijkov planı", ikisini uzlaştıran "Aganbegyan planı" --bütün bu planlar Sovyetler Birliği'nde planlamanın terkedilmesi, "serbest piyasa"ya geçisin temellerinin atılması gerektiği varsayımı temelinde hazırlanmış "plan"lar. Tarihin acı cilvesi: Sovyet bürokrasisinin Ekim devriminin ülkesinde yaptığı son "plan" bu gidişle kapitalizme dönüş planı olacak. Gorbaçov önderliğindeki Sovyet bürokrasisi, Kemalist dönemin Ankara valisi Nevzat Tandoğan'a parmak ısırtacak biçimde[2], "bu ülkeye kapitalizmi de biz getiririz, hem de

1. Karl Marx, Capital, cilt 1, International Publishers, New York, 1984, s. 336-37.

2. Gençlere not: Nevzat Tandoğan, 30'lu yıllarda bir "komünist tevkifatı" sırasında sarfettiği "size ne oluyor, bu ülkeye komünizm gerekiyorsa onu da biz getiririz" sözü ile ünlüdür.

sosyalist yöntemlerle, planlanmış biçimde" diyor!

Sovyetler Birliği'nde, Doğu Avrupa'da ve (onların çoğundan önce bu yola girmiş olsa da şimdi geride kalmış olan) Çin Halk Cumhuriyeti'nde merkezi planlamanın içine girdiği bu çöküş süreci, "piyasa ekonomisi"nin bu zaferi, ilk bakışta dünyada ve Türkiye'de "piyasa sosyalizmi" adıyla bilinen düşünce okulunun tarihsel olarak haklı çıktığını düşündürebilir. Dünyaya sonra döneceğim. Ama Türkiye'de piyasa sosyalizmi yandaşları şimdiden çeşitli tartışma ortamlarında, panellerde, açık oturumlarda, "biz söylemiştik" demeye başladılar bile. (Bu tavrın yazılı ifadesine ben henüz rastlamış değilim.) İlk bakışta çok da inandırıcı görünebilir bu söylem: Sonuç olarak, merkezi planlama ardı ardına bütün "sosyalist" ülkelerde terk edilmiyor mu? Bu, "piyasa ekonomisi"nin üstünlüğünün açık kanıtı değil mi? Pratiğin yargısı (en çok da Marksistler için) teorik tartışmada haklılığının nihai kıstası değil midir? Bu yazının amaçlarından biri, bu görünümün son derecede aldatıcı olduğunu bütün kanıtlarıyla ortaya koymak olacak. Bürokratik işçi devletlerinde merkezi planlamanın tasfiyesini içeren süreç, yüzeysel biçimde değil de biraz derinlemesine incelendiğinde, pratiğin "piyasa sosyalizmi"ni doğrulamak bir yana bütünüyle yanlışladığı görülecek.

Bu mistifikasyonu ortadan kaldırmak başlı başına önemli bir amaç sayılabilir. Ama bugün "piyasa sosyalizmi" sorununun tartışılmasının önemi, yalnızca eskiden beri sürmekte olan bir teorik tartışmanın, içinde bulunduğumuz aşamada yeniden değerlendirilmesiyle sınırlı değil. Tartışmanın önemi teorinin boyutlarının çok ötesinde yatıyor. 1980'li yıllar boyunca sol liberalizmin "sivil toplumcu" versiyonunun sahip çıktığı "piyasa sosyalizmi", bugün Gorbaçovizmin Türkiye'deki aktarma kayışı rolünü üstlenmiş olan siyasal güçlerce de benimsenmeye başladı.[3] TBKP'nin yöneticileri "liberal ekonomi"yi, "serbest piyasa"yı sadece Sovyetler Birliği vb. ülkeler için değil, Türkiye için de bir çözüm gibi sunuyorlar. Böylece, "piyasaseverlik" Türkiye'de kendini kitlelere "sosyalist" ya da "komünist" olarak sunan siyasal hareketler içinde de bir yayılma gösteriyor. Yani sorun artık teorik olmaktan çok öteye, Türkiye bağlamında da dolaysız biçimde siyasal bir sorun haline geliyor. "Piyasa sosyalizmi"nin eleştirisi bu bağlamda tam bir aciliyet kazanıyor.

"Piyasa sosyalizmi"nin eleştirisinin Türkiye'deki tartışmanın boyutlarını aşan bir önemi de var. Teorik açıdan çok ciddi bir sorunla karşı karşıyayız. Planlama düşüncesi Marksizmin komünizme ilişkin genel anlayışının asli, vazgeçilmez bir köşe taşıdır. Eğer Sovyetler Birliği ve öteki bürokratik işçi devletlerinde merkezi planlamanın tasfiyesi, planlama düşüncesinin tarihsel bir anlamda iflasının bir göstergesi olarak kabul edilirse, bu Marksizmin sadece komünizme ilişkin anlayışının değil, genel olarak tarihsel gelişmeyi kavrayışının da ciddi biçimde sarsılması anlamına gelecektir. Bu sorunu, "planlama düşüncesi zaten Marksizmin önemli bir boyutu değildi" türünden özürlerle

3. Haydar Kutlu'nun TBKP'ye en yakın parti olarak ANAP'ı gördüğünü biliyoruz. Bu tespitin yarı-teorik bir gerekçelendirme çabası Zülfü Dicleli'nin Adımlar dergisinin 43. sayısında çıkan yazısında bulunabilir. Dicleli'nin yazısının mükemmel bir eleştirisi için bk. Nail Satlıgan, "Marxist Olmayan Komünistler Üzerine", Görüş, Kasım 1990. "Sivil toplumculuk" ile TBKP'nin sol liberalizminin bazı başka beğıntılarını başka bir bağlamda ele almıştım. Bk. S. Savran, "Türkiye Solunun Yeniden-Yapılanması", Sınıf Bilinci, 8, Aralık 1990.

savsaklamak, sadece entellektüel kolaycılık değildir — aynı zamanda, Marksizmi tanınmaz hale getirmeyi de kabul etmektir. Daha da önemlisi, Marksist programı kapitalizme ve meta üretiminin anarşisine karşı en büyük silahından yoksun kılmak, insanlığın geleceğinin komünist temellerde biçimlendirilmesinden vazgeçmektir.[4] Marksistler için teoride kolaycılığa yer yoktur çünkü teorik sorunlara göz kapamak pratikte dünyayı değiştirme çabasında başarısızlığa razı olmak anlamına gelir. Denilebilir ki, "Marksizmin bunalımı" adı verilen tartışmada, sınıf (ya da devrimci özne) ve devrim tartışmalarının yanısıra en önemli boyut planlamanın geleceği sorunudur.

Bu sorunların hepsini tek bir yazının sınırları içinde ve tüketici biçimde ele almanın mümkün olmadığı açık. Burada tartışmayı (Türkiye solu açısından güncelliğini de göz önüne alarak) "piyasa sosyalizmi"nin eleştirisi ekseninde yürüteceğim. Bu tartışma sorunun öteki boyutları konusunda ipuçları verecek kuşkusuz. Ama özellikle planlamanın geleceği sorununun, Marksistler tarafından, bürokratik işçi devletlerininin deneyiminin eleştirel bir bilançosunu da içeren bir teorik derinlikte ele alınmasının gerekliliğinin yadsınamaz olduğunu düşünüyorum. "Piyasa sosyalizmi"nin eleştirisi, bürokratik planlamanın alternatifi olan **demokratik** sosyalist planlama'nın artık somut olarak geliştirilmesi gereken ayrıntıları konusunda kendiliğinden bir açıklık getirmiyor. Bu konuda, şimdilik bir başlangıç noktası olarak, Ernest Mandel'in "Sosyalist Planlamanın Savunusu" başlıklı yazısında geliştirdiği görüşlere katıldığımı belirtmekle yetineceğim.[5]

Yazının ana gövdesine girmeden önce okuyucudan sabır diliyorum. Uzun bir yazı, bu konunun yeterli biçimde ele alınabilmesi açısından gerekliydi. Görünüş ile gerçeğin birbirinin bu denli tersi olduğu bir döneme tarihte az rastlanmış olmalı. Aynaların çarpıttığı imgeleri ancak ağır bir çabayla düzeltmek mümkün.

1. PİYASA VE PLANLAMA KARŞISINDA MARKSİZM

> "(Başlangıçta tümüyle kendiliğinden bir nitelik taşıyan) kişisel-bağımlılık ilişkileri ilk toplumsal biçimlerdir. Bu ilişkiler altında insanın üretici kapasitesi ancak zayıf bir ölçüde ve yalıtılmış noktalarda gelişir. Nesnel bir bağımlılık temelinde kişisel bağımsızlık ikinci ana biçimdir. Burada genel bir toplumsal metabolizmaya, evrensel ilişkilere, çok yönlü ihtiyaçlara ve evrensel kapasitelere dayalı bir sistem ilk kez biçimlenir. Bireylerin evrensel

4. Bu eğilimin, SBKP'nin dolaysız etkisi altındaki (eski) sosyalistlerin dışında da yayılmakta olduğuna ilişkin ürkütücü belirtiler var. Örneğin, ABD'nin önemli Marksist iktisatçılarından John Weeks, kapitalizmin zaferini ilan edenlere karşı Marksizmi savunurken "kapitalizmin bir eleştirisi olarak Marksizm ile, kendini sosyalist inşanın bir ideolojisi olarak sunan ve Marksizm - Leninizm adıyla anılan yaklaşımı birbirinden ayırmak gerektiğini" iddia edebiliyor. Yani, Stalinizmin hakkı Stalinizme, planlama onun olabilir, biz "kapitalizmin eleştirisi"ne sığınalım! Weeks (eskiden Stalinistti) kapitalizm eleştirisinin, toplumun kaynaklarının bilinçli biçimde dağıtımı temelinde kapitalizmin aşılmasını sağlayacak bir planlamanın yokluğunda ne işe yarayacağını sormayı unutuyor. Marksizmi, Marx'ın alaylı biçimde "eleştirel eliştiri" adıyla andığı sol Hegelciliğe indirgemeye kimsenin hakkı yok. (Bk. J. Weeks, "The Triumph of Capitalism?", Monthly Review, cilt 41, No. 6, Kasım 1989.

5. Sözkonusu yazı İktisat Dergisi'nde iki bölüm halinde (sayı 273 ve 274) yayınlanmıştır.

gelişmesine ve komünal, toplumsal üretkenliklerini kendi toplumsal servetleri olarak denetimlerine almalarına dayanan özgür bireysellik üçüncü aşamadır. İkinci aşama üçüncüsünün koşullarını yaratır." (Marx)[6]

Gerek yukarıda planlamanın Marksizmin bütünselliği içindeki önemi konusunda söylediklerimin bir ölçüde gerekçelendirilmesi, gerekse aşağıda değineceğim birçok noktanın açıklığa kavuşması açısından klasik Marksizmin piyasa ve planlama konusunda geliştirdiği temel görüşleri kısaca ele almakta yarar görüyorum.

Marksizmin sosyalist planlama konusundaki tezlerinin temeli, kapitalist üretim tarzının tanımlayıcı özelliklerinden biri olan meta üretiminin (değer ilişkisinin) eleştirisinde yatar. Meta üretimi, bütün insanların üretim faaliyetinin işbölümü dolayısıyla birbirine bağımlı hale geldiği bir toplumda, özel mülkiyetin bir sonucu olarak üretim kararlarının sayısız odak arasında parçalanmış olduğu bir tarihsel durumun ürünüdür. Üreticilerin birbirlerine bağımlılığının gerektirdiği bütünsellik, bu koşullar altında, ancak ürünlerinin mübadelesi sonucunda piyasa aracılığıyla, yani bilinçsiz, kendiliğinden, "anarşik" bir biçimde kurulur. Bu "anarşi" bir rastgelelik, bir kargaşa anlamını taşımaz. Meta üretiminin, insanların iradesinden bağımsız olarak işleyen yasaları vardır. Bu yasaların başında da değer yasası gelir: Bu yasaya göre, kapitalist toplumda toplumsal emeğin dağılımı, piyasa fiyatlarının arz/talep mekanizması temelinde, sürekli olarak, üretim için gerekli emek miktarlarının belirlediği değerlerin çevresinde salınması aracılığıyla, parayla desteklenmiş talebe uyumlu hale gelir. Burjuva iktisadının "piyasa mekanizmaları" adını verdiği işleyiş tarzı, meta üretiminin değer yasasında temellenen yasalarının değerin çeşitli biçimleri (para, sermaye, kredi vb.) altında işleyişinden başka birşey değildir. Yani piyasa, üreticiler arasında bir üretim ilişkisi olan değerin (meta üretiminin) kurulduğu toplumsal alandır. İşte bu üretim ilişkisi, kapitalizmin iki tanımlayıcı ilişkisinden biridir. (Kuşkusuz esas belirleyici olan öteki ilişkidir: sermaye/ücretli emek ilişkisi.)

Piyasanın (değerin, metanın, paranın) kapitalizme özgü bir üretim ilişkisi olarak nitelenmesine karşı, piyasa sosyalistleri piyasanın, meta mübadelesinin, paranın kapitalizmden önce de varolduğunu hatırlatmayı görev bilirler. Kimse için sır olmayan bu tarihsel olgu, paranın, metanın, piyasanın kapitalizm sonrasında, sosyalizmde de varlığını sürdürmesinin bir gerekçesi olarak öne sürülür. Oysa, kapitalizm öncesindeki üretim tarzlarında piyasanın, metanın, paranın üretim sürecindeki yeri, kapitalizm içindeki yerinden çok farklıdır. Kapitalizm öncesi toplumlarda piyasa üretim ilişkilerinin asli, kurucu bir ögesi değildir; toplumlar arasında ya da toplumsal üretimin kıyısında ortaya çıkar. Kapitalist toplumda ise meta üretimi toplumsal yenidenüretimin hücre biçimi haline gelmiştir.[7] Bu nedenledir ki Marx, meta üretiminin ancak kapitalizmle birlikte hakim ilişki biçimi haline geldiğini, değer yasasının bütün ağırlığıyla ancak kapitalizm altında geçerlilik kazandığını, birini (metayı, özel mübadeleyi) kaldırmadan ötekini (sermayeyi, sömürüyü) kaldırmanın bir hayal olduğunu defalarca, bıkmadan usanmadan vurgulamak zorunluluğunu

hissetmiştir.[8] Öte yandan, komünizm ancak üretici güçleri kapitalizmin geliştirdiği düzeyden devralarak ve kendine uygun hale getirerek varolabilir. Yani, kapitalizm-öncesi toplumlardan farklı olarak komünizmin ekonomik temeli üretim birimlerinin kendine-yeterliliği değil, karşılıklı bağımlılığın genelleşmesi, hatta evrenselleşmesi olacaktır. Bir dünya toplumu olarak komünizmde paranın, mübadelenin, piyasanın, kapitalizm-öncesi toplumlarda olduğu gibi toplumsal üretimin kıyısında yer alması bu nedenle mümkün değildir. Öyleyse, piyasanın kapitalizm öncesinde varolmuş olması, ne kapitalizmde özel bir yeri olduğunu reddetmek, ne de komünizmde de kapitalizm öncesindekine benzer biçimde varolabileceğini savunmak için bir gerekçe oluşturamaz.

Meta üretimi, insanlar arasındaki ilişkilerin bilinçli ve işbirliğine dayalı biçimde değil, piyasanın kör güçlerine bağlı olarak düzenlenmesi dolayısıyla, insanın kendi ilişkilerinin, kendi gücünün, kendi karşısına yabancı bir güç olarak çıkması anlamında yabancılaşmış bir sistemdir. Piyasa sistemi, insanların amaçlarını elbirliği temelinde gerçekleştirmesinin önünde bir engeldir. Burada gelişme ya kör, bilinçsiz, hedeflenmemiş biçimde çıkar ortaya, ya da ancak piyasa güçlerinin dizginlenebildiği, geriletebildiği, askıya alınabildiği ölçüde bilinçli bir gelişmedir.

İşte planlamanın komünist (ya da bu bağlamda eşanlamlı olmak üzere sosyalist) bir toplumun kuruluşunda **tanımlayıcı** bir öğe olmasının temelinde bu yatar. Kapitalizm, üretici güçleri ve bilimi dev bir hızla geliştirmekle insanlığın doğayı denetim altına almasının ve kendi amaçları uğruna kullanmasının koşullarını yaratmıştır. Ama bunun maliyeti insanın insanla (ve doğayla) olan ilişkisinin tam bir yabancılaşma ilişkisi haline gelmesidir. Komünizm insanlığın kendi ilişkilerini bilinçli biçimde ve elbirliğine dayanan bir temelde kurmasının (ve bu arada doğayı denetlerken aynı zamanda bilinçsizce tahrip etmeye son vermesinin) olanaklarını yaratacaktır. İştebunun temeli üretimin toplum (ve son aşamada dünya) çapında planlanmasıdır.

Planlama, ne Devlet Planlama Teşkilatı ya da Gosplandır, ne de Kantoroviç'in planlama teknikleri. Bunlar (yani bir planlama örgütlenmesi ve belirli planlama teknikleri) kuşkusuz önemlidir. Ama, herşeyden önce, **planlama bir üretim ilişkisidir.** Meta üretiminin, üreticilerin faaliyetini **kendiliğinden** biçimde, piyasa aracılığıyla bütünleştiren ve toplumsal üretimin bir parçası haline getiren yabancılaşmış ilişkilerine karşıt olarak, planlama, karmaşık bir sosyo-ekonomik bütünün parçaları olan tekil üreticilerin faaliyetini, piyasanın dolayımından geçmeksizin, **bilinçli** biçimde toplumsallaştıran bir ilişkidir. Üretici güçlerin bugün ulaştığı düzeyde, yani işbölümüne ve geniş ölçekli sanayi üretimine dayalı bir dünyada, çeşitli üretim ve dolaşım birimlerini birbirine bağlayarak toplumsal üretimin bütünlüğünü sağlayabilecek yalnızca iki tür üretim ilişkisi vardır: meta üretimi (piyasa) ve planlama. Komünizm, kapitalizmin toplumsallaştırma biçimi ola piyasayı aşmak, planlamaya yaslanarak gelişmek zorundadır. Çünkü meta üretimi (piyasa) insanlar arasındaki ilişkilerin bilinçli biçimde

8. "... değer yasası... ancak kapitalist üretim tarzı temelinde bütünüyle gelişir." Karl Marx, **Un chapitre inédit du Capital**, 10/18, Paris, 1971, s 223; ayrıca bk. s. 74-75 ve 77. Aynı konuda bk. **Le Capital**, cilt I, bölüm I, Editions Sociales, Paris, 1973, s. 172-73 ve 173n. Marx **Grundrisse**'de Proudhon ve Bray'i sömürüyü kaldırırken mübadeleyi korumak istemeleri dolayısıyla "budalalık" ile suçlar. **Grundrisse**, a.g.y., s. 249. Ayrıca bk. **Felsefenin Sefaleti**, Sol Yayınları, İstanbul, 1975, s. 70-71 ve 80-81.

düzenlenmesine olanak tanımaz. Çünkü meta üretimi (piyasa) toplumsal ihtiyaçların bilinçli bir öncelikler dizisine göre karşılanması için elverişli değildir. Çünkü meta üretimi (piyasa) doğası gereği üreticiler arasında eşitsizlikler yaratır yeniden ve yeniden. Çünkü meta üretimi üretim kararlarının özel biçimde verilmesine dayanır, dolayısıyla özel mülkiyet meta üretimine en uygun biçimdir. Çünkü meta üretimi hücrelerinde sermayenin oluşum dinamiğini, yani sınıflaşmanın itici güçlerini taşır. Komünizm ya üretimin planlaması temelinde olacaktır, ya da olmayacaktır.

Bu ana kadar söylenenler, planlamanın sosyalizm için **gerekliliğini** ortaya koyuyor. Ama planlamanın olanaklı olup olmadığı konusunda henüz hiçbir şey söylenmiş değil. Marksizm sosyalizmin temellerini kapitalist üretim tarzının gelişme dinamiklerinin bir ürünü olarak görür. Planlamanın olanaklılığını sağlayan da tam tamına kapitalizmin gelişmesinin belirli bir aşamasında ortaya çıkan özelliklerdir. Engels'in mükemmel biçimde özetlediği gibi,[9] kapitalizm, üretim birimlerinin ölçeklerini büyüterek, hisse senetli şirketler aracılığıyla bireysel mülkiyeti aşarak, karteller vb. aracılığıyla birden fazla üretim birimini bir araya getirerek, devletin doğrudan doğruya üretime ve ekonomik yaşama el atmasına yol açarak, emeği ve üretimi giderek daha fazla toplumsallaştırmakta, toplumsal üretimin eşgüdüme dayalı, bilinçli ve önceden verilmiş kararlara bağlı biçimde yürütülmesinin önkoşullarını oluşturmaktadır. Bütün bu gelişmeler "toplumsal üretimin sistematik, kesin biçimde örgütlenmesi"nin, yani "önceden belirlenmiş bir plan temelinde toplumsallaşmış üretim"in giderek meta üretiminin yerini almasının tarihsel basamaklarıdır.[10] Kuşkusuz, kapitalizmin hakimiyeti devam ettiği sürece bu genel toplumsallaşma meta üretiminin anarşisine ve sermayenin kârlılık mantığına tâbi adacıklarda sıkışıp kalacaktır. Yani üretim birimlerinin, sermaye birimlerinin, kısmen ulusal devletlerin bağrında gelişen planlama süreçleri, dünya piyasasının genel anarşisine tâbi olmaya devam edecektir. Ancak sermayenin sosyo-ekonomik hakimiyetinin yıkılmasıyladır ki bu toplumsallaşma temelinde planlanmış bir ekonominin serpilip gelişmesinin önündeki engeller ortadan kaldırılacaktır.

Bu bizi Marksizmin piyasa ve planlama konusundaki konumu açısından son noktaya getiriyor. Madem, denecektir, planlanmış bir ekonominin önündeki engel esas olarak sermayenin hakimiyeti, öyleyse neden bu hakimiyetin ortadan kaldırılmış olduğu bürokratik işçi devletlerinde planlama "serpilip gelişmek" bir yana, bunalım içinde, giderek tasfiye ediliyor? Bu soruya somut bir cevap vermek için bir süre sabretmemiz gerekiyor - aşağıda bu soruna temel çizgileriyle değinilecek. Ama aşağıda verilecek cevabın teorik temelini burada atmamız gerekiyor. Klasik Marksizm komünizmin, sermayenin hakimiyeti yıkılır yıkılmaz derhal ve bütünsel olarak kurulmasının mümkün olmadığı, bu kuruluşun uzun bir geçiş **dönemi** boyunca devam edecek bir sürecin ürünü olacağı noktasından yola çıkar. Komünist toplumun (ya da onun alt evresi olan sosyalizmin) kuruluşunun başka öğeleri gibi, planlama da akşamdan sabaha piyasanın yerini alamaz. Başka bir biçimde söylenirse, piyasa **ilga edilemez**, aynen devlet gibi

9. Özelikle Anti-Dühring'in 25. bölümünde ve Bilimsel ve Ütopik Sosyalizm adlı çalışmasında.

10. Frederick Engels, "Socialism: Utopian and Scientific", The Marx-Engels Reader, der. Robert Tucker, 2. edisyon, WWNorton, New york, 1978, s. 715 ve 717.

sönümlenir, "uykuya yatar", "ölür gider". Üretim ve tüketim toplumsallaştığı ölçüde planlama piyasanın yerini alır, toplumun düzenleyici mekanizması haline gelir. Bu demektir ki, "serpilip gelişme" piyasanın derhal yok olması anlamına gelmez. Plan ve piyasa geçiş dönemi boyunca çelişik bir birliktelik içinde yeni toplumun iki düzenleyici ilkesi olarak varlıklarını sürdürecektir. Burada birliktelik kadar önemli olan unsur iki ilkenin çelişik karakteridir: planlama ilkesi ile değer yasası birbirine karşıt iki düzenleme biçimidir. Üretim alanındaki bu iki temel ilişki, birbirleriyle sürekli bir mücadele içindedir. Sosyalizme doğru ilerleyişin ana itici güçlerinden biri bu yüzden planlama ilişkisinin değer yasasına (piyasa mekanizmalarına) hakimiyetinin gittikçe artmasıdır.[11]

Bütün bunlar sosyalizmin piyasadan hiçbir biçimde yararlanamayacağı, onu kullanamayacağı anlamına gelmez. Üretici güçlerin gelişme düzeyi, sınıflar arasındaki (özellikle işçi sınıfı ile küçük burjuvazi arasındaki) ilişkiler, kapitalizmin ilga edildiği ülke(ler) ile dünya kapitalizminin göreli ekonomik güçleri vb. etkenler, geçiş toplumunda piyasa kategorilerinin, hatta piyasanın işleyişinin yaygınlığı ve biçimleri açısından son derecede büyük önem taşır. Dolayısıyla, Marksizmin varılacak hedefe (komünist topluma) ilişkin önermelerinden, oraya giden yola (geçiş toplumuna) ilişkin mekanik, dolayımsız sonuçlara varmak mümkün değildir. Plan ile piyasanın oranı ve bileşme (eklemlenme) biçimleri, ele alınan geçiş toplumunun (toplumlarının) somut koşullarından bağımsız biçimde ve statik olarak belirlenemez. Her tarihsel duruma uygun oran ve bileşme biçimi farklı olacaktır.

Ama bu esneklik şu konularda Marksist teori açısından hiç bir kuşkuya yer bırakmayacak bir kesinlikle elele gitmek zorundadır: Birincisi, üretici güçler geliştiği ölçüde planlama daha olanaklı ve gerekli hale gelir. İkincisi, ancak plan piyasayı daha güçlü biçimde kendine tabi kıldığı ve meta üretiminin gittikçe daha fazla alanda sönümlenmesini sağladığı ölçüde toplum sosyalizme yaklaşıyor demektir. Dolayısıyla, üçüncüsü, piyasanın alanının genişlemesi ve plana tâbiliğinin gevşemesi herzaman geri bir adımdır. Geri adımlar (ricatlar) bazı tarihsel uğraklarda gerekli olabilir ama bu bunların geri adımlar olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Marksizmin planlama/piyasa ilişkisi konusundaki zengin tezlerine hakkını vermekten uzak olan bu tartışmayı dört tez halinde özetleyebiliriz: (1) Piyasa kapitalist üretim tarzının asli bir biçimidir, onun damgasını taşır. Ama tek başına alındığında kapitalizmin varlığının bir kanıtı değildir. (2) Sosyalizm piyasanın sönümlenmesi, yerini planlamanın alması temelinde kurulacaktır. (3) Planlamanın önkoşulları kapitalizmin kendi gelişme dinamiklerince yaratılmıştır, yaratılmaktadır. (4) Kapitalizmden sosyalizme geçiş toplumunda piyasa mekanizması ve piyasa kategorileri planlama ilkesiyle çelişik biçimde bir arada varolacak, toplum sosyalizme yaklaştığı ölçüde planlama piyasayı geriletecek ve nihayet ortadan kaldıracaktır.

11. Sosyalizme geçiş toplumunun karakterini bu açıdan ilk olarak Sol Muhalefet üyesi Yevgeni Preobrajenskiy 1926 tarihli Yeni Ekonomi başlıklı çalışmasında formüle etmiştir. Bk. La nouvelle economique, EDI, Paris, tarih yok.

2. PİYASA SOSYALİZMİ NEDİR?

Piyasa sosyalizmi, sosyalizmin inşasında merkezi planlamanın temel rolünün eleştirisini ve piyasanın öneminin savunusunu üstlenen geniş bir düşünce okulu. Uzun bir tarihe sahip: Geçmişi ta 30'lu yıllara, bazı burjuva iktisatçılarının (von Mises, von Hayek vb.) sosyalist planlamanın olanaksız olduğu ve iktisadi etkinliği sağlayamayacağı iddiaları karşısında, burjuva iktisadının etkinlik kavramlarından hareketle planlamanın, piyasanın mantığını taklit eden (simüle eden) bir mekanizma haline getirilmesini öneren Oskar Lange'ye kadar uzanıyor. Ama esas olarak 50'li yılların sonundan itibaren Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde iktisatçılar arasında yeniden filizleniyor, 60'lı yıllarda Avrupa'nın bütün bürokratik işçi devletlerinde ortaya çıkan iktisadi reform eğilimlerine yol gösteren bir düşünce okulu haline geliyor.[12] 60'lı yılların piyasa sosyalizmini Lange'nin yalıtılmış açılımından ayıran, bu ikinci dalganın temsilcilerinin içinde yaşadıkları toplumlarda uygulanmakta olan bürokratik merkezi planlama deneyiminin pratik eleştirisinden yola çıkmaları. Bu, piyasa sosyalizmi ile iktisadi reform girişimleri arasında güçlü bir bağın kurulmuş olmasını da açıklıyor. Nihayet, 80'li yıllarda, piyasa sosyalizmi **Doğu'da ve Batı'da** büyük bir patlama gösteriyor. Bu patlamanın temel nedeni kuşkusuz Yugoslavya ve Macaristan'dan sonra Çin'in (1978) ve Sovyetler Birliği'nin de (1985) piyasaya büyük ağırlık tanıyan bir yöneliş içine girmiş olmaları. Ama Batı'da buna Keynesçi müdahale politikalarının bile ideolojik planda yenilgisinin ve yeni-liberalizmin yükselişinin damga vurduğu bir ideolojik iklimin eşlik ettiği unutulmamalı. Piyasa, bürokratik işçi devletlerinden önce, gelişmişiyle azgelişmişiyle bütün kapitalist ülkelerde yeniden ideolojik/kültürel söylemin merkezine yerleşmişti. Reagan ve Thatcher, Pinochet ve Özal, Gorbaçov'dan önce iktidara gelmişlerdi.

Piyasa sosyalizminin teorik planda en ciddi temsilcileri Doğu Avrupa'dan çıkmıştır. Bunlar arasında (kendisi Polonyalı olan Lange'nin dışında), Polonya'dan Wlodzimierz Brus, Macaristan'dan Janos Kornai, Çekoslovakya'dan Ota Şik sayılabilir.[13] Sovyetler Birliği'nde ilk reform dalgası, teorik bakımdan yukarıdakilerle karşılaştırılamayacak

12. 60'li yıllardaki reform denemeleri ve bunlara eşlik eden ideolojik tartışmalar için bk. **Korkut Boratav, Sosyalist Planlamada Gelişmeler**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1973.

13. Brus'un en önemli erken yapıtı **Sosyalist Ekonominin Genel İşleyiş Sorunları**, Polonya'da 1961 yılında yayınlanmıştır. Kitabın İngilizcesi 1972 yılında **The Market in a Socialist Economy** başlığıyla (Routledge and Kegan Paul, Londra), Fransızcası ise 1968 yılında aslına sadık biçimde **Problèmes généraux du fonctionnement de l'économie socialiste** (Maspero, Paris) adıyla yayınlanmıştır. Kornai'nin 1956 tarihli doktora çalışması **Ekonomik Yönetimde Aşırı-Merkezileşme** başlığını taşır ve Macaristan'da 1957 yılında yayınlanır. (İngilizcesi: **Overcentralization in Economic Administration**, Oxford University Press, Oxford, 1959). En etkili kitabı **Darlık Ekonomisi** başlığını taşır. (İngilizcesi: **The Economics of Shortage**, North Holland, Amsterdam, 1980.) Ota Şik, Dubçek yönetiminin ekonomik reformlarının mimarıdır. En önemli kitabı Çekoslovakya'da 1964 yılında **Sosyalist Meta İlişkilerinin Sorunları Üzerine** başlığıyla yayınlanmıştır. İngilizce'de yayınlanan düzeltilmiş versiyonun başlığı, **Plan and Market Under Socialism** (International Arts and Sciences Press, White Plains, New York, 1967) olarak konmuştur. Şik, 1990 yılı içinde İstanbul'da İktisatçılar Haftası'nda konuk konuşmacı olarak bulunmuştur.

olan Yevsey G. Liberman'ın adıyla anılır.[14] 80'li yıllarda Macaristan, Polonya ve Sovyetler Birliği'nde adları sayılamayacak kadar çok sayıda iktisatçı piyasa sosyalizminin sözcülüğünü üstlenmiştir. Türkiye okuyucusunun tanıdığı adlar arasında Sovyetler Birliği'nden, Gorbaçov'un danışmanı Aganbegyan ve "500 gün planı"nın mimarı Şatalin'i sayabiliriz. Batı'da ise piyasa sosyalizminin en yetkili sözcüsü 1983 tarihli **Gerçekleşebilir Sosyalizmin İktisadı** başlıklı kitabıyla İskoçya'dan Alec Nove'dir.[15] Piyasa sosyalizminin 80'li yıllarda Batı'da da ne kadar hızla yayıldığının ve aydınlar arasında neredeyse bir hegemonya kurduğunun çok çarpıcı örneklerinden biri Sovyet ekonomisinin önde gelen uzmanlarından Michael Ellman'ın geçirdiği dönüşümde gözlenebilir. 70'li yıllardaki çalışmalarında[16] kendi bakış açısından Sovyet deneyiminin eleştirisinin yanısıra olumlu özelliklerine de dikkat çekmeye çalışan Ellman, son çalışmasında tümüyle piyasa sosyalistleriyle aynı doğrultu içine girmiş bulunuyor.[17]

Piyasa sosyalizminin adından sosyalizmin kuruluşunda piyasaya ağırlıklı bir rol atfettiğini çıkarmak kolay ama iş içeriğini belirli bir kesinlikle tanımlamaya geldiğinde sayısız tanımla karşılaşmak mümkün. Bunun çeşitli nedenleri var. Teorik olarak, piyasa sosyalizmi çerçevesinde farklı modeller öneriliyor. Brus'un "piyasa mekanizmasını içselleştirmiş merkezi planlı ekonomi"sinden Adam Smith'i ve Friedman'ı geride bırakan bir piyasa savunuculuğunu üstlenen Macar, Yugoslav ve Sovyet iktisatçılarına kadar uzanan geniş bir yelpazeye yayılıyor öneriler.[18] Pratikte de, her ülkede ve her dönemde uygulanan reform paketlerinin kapsamı, piyasa ile planın bileşme biçimi, piyasa kategorilerinin önem derecesi vb. farklılaşıyor. Üstelik, sorunu içinden çıkılamayacak hale getiren bir de asli neden var. Yukarıda, klasik Marksizmin plan ve piyasa sorununa yaklaşımını ele alırken belirttiğim gibi, hiçbir geçiş toplumu piyasayı birdenbire ortadan kaldıramaz. Dolayısıyla, piyasa sosyalizminin eleştirdiği ve "komuta

14. Bk. **Economic Methods and the Effectiveness of Production** (Ekonomik Yöntemler ve Üretimin Etkinliği), International Arts and Sciences Press, White Plains, New York, 1971. (Kitabın Rusçası 1970 yılında yayınlanmıştır.)

15. **The Economics of Feasible Socialism**, George Allen and Unwin, Londra, 1983. Nove, Sovyet ekonomisinin ve iktisat tarihinin önde gelen uzmanlarındandır. En önemli yapıtları arasında şunlar sayılabilir: **An Economic History of the USSR** (SSCB'nin İktisadi Tarihi), Penguin, Harmondsworth, 1972 (ilk basımı 1969) ve **The Soviet Economic System** (Sovyet Ekonomik Sistemi), Allen and Unwin, Londra, 1986.

16. Bu çalışmalar **Collectivisation, Convergence and Capitalism** (Kolektifleştirme, Yakınsama ve Kapitalizm) başlığı altında toplu halde yayınlanmıştır (Academic Press, New York, 1984).

17. **Socialist Planning** (Sosyalist Planlama), 2. edisyon, Cambridge University Press, Cambridge, 1989. Bu noktada, Türkiye'de piyasa sosyalizminin savunucularının bu konuya ilişkin fikirlerini toplu biçimde sergiledikleri etraflı bir çalışmanın mevcut olmadığını belirtmek gerekiyor. "Yaşasın Piyasa !" türünden popüler kısa parçaların dışında, görebildiğim kadarıyla, bir tek Asaf Savaş Akat'ın **İktisadi Analiz** (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1979) başlıklı kitabı, Kornai'nin bazı kavramlarını da kullanarak piyasa sosyalizmine temel olabilecek teorik bir çerçeve çiziyor, ama bu konunun ayrıntılarına girmiyor. Piyasa sosyalizmi konusunda eleştirel bir tarama Tülay Arın'ın, **Onbirinci Tez**'in 10. sayısında yayınlanmış olan, "Sosyalizmde İktisadi Reform Modelleri : Merkezi Planlamadan Özel Mülkiyete" başlıklı yazısında bulunabilir.

18. Yugoslavya'dan örnekler için bk. A.Nove, **The Soviet Economic System**, a.g.y., s. 311-313;

ekonomisi" ya da "idari-bürokratik sistem" adını taktığı "geleneksel" (bürokratik Stalinist) planlama sistemlerinde bile piyasanın önemlice bir rol oynadığı söylenebilir. (İşçi devletlerinin tarihinde, piyasanın rolünün ihmal edilebilir bir nicelik ve niteliğe düştüğü sadece iki dönemden söz edilebilir: 1918-21 arası Rusyası'nda "savaş komünizmi" ve 1929-34 arası dönemde Stalinist planlamanın aldığı aşırı merkeziyetçi biçim. Bunlar da kuralı doğrulayan istisnai durumlardır.) Öyleyse, piyasa sosyalizmini tanımlayan çizgi nereden geçecek?

Bu soruya statik bir bakış açısından belirli cevaplar vermek mümkün. Örneğin üretim miktarı hedeflerinin merkezi olarak belirlenmesine dayanan (ve "emredici planlama" olarak bilinen) yöntemleri tümüyle reddeden ve üretim kararlarını piyasa göstergelerine göre hareket eden özerk işletmelere bırakmayı öneren yaklaşımları piyasa sosyalizmi olarak nitelemek anlamlı olabilir.[19] Ya da (buna bağlı biçimde) sınai üretim araçlarının meta haline geldiği, yani üretim araçlarında ticaretin genelleştiği durumların piyasa sosyalizmi olarak nitelenmesi düşünülebilir. Ama statik kıstaslar kullanan tanımların fazla bir yararı yok. Çünkü değişik somut koşullar altında ve dönemlerde, görünüşte benzer modeller tümüyle karşıt gelişmelere işaret edebilir. 1920'li yılların NEP'i ("savaş komünizmi"ni çok özel koşulları bir kenara bırakılırsa) 1917 Rusyası'na göre üretimin toplumsallaştırılmasında fazlasıyla cesur bir aşama bile sayılabilir. 1960'lı yılların Macar reformları ("Yeni Ekonomik Mekanizma") ya da perestroyka ise, üretimin ve mülkiyetin toplumsallaştırılmasında ciddi bir geriye gidiştir. İki durumun aynı statik kıstasla değerlendirilmesi bu yüzden yeterli olmayacaktır.

Piyasa sosyalizmi ancak onu savunanların tarihsel gelişme sürecine bakışları çerçevesinde, dinamik bir perspektifle tanımlandığında anlamlı bir kategori haline gelir. Bunun temel nedeni, piyasa sosyalizminin teorik olarak Marksizmin sosyalizme geçişte plan/piyasa ilişkisine ilişkin tezlerinin reddiyesi olması, pratik olarak da bürokratik işçi devletlerindeki merkezi planlama yöntemlerinden piyasaya doğru bir dönüşü hedeflemesidir. Piyasa sosyalizminin teorik rakibi piyasanın bir süreç içinde yerini planlamaya bırakması gerektiğini söyler. Pratikte ise piyasa sosyalizminin amacı boşlukta bir sistem yaratmak değildir, merkezi planlamanın yerini piyasaya terketmesidir. Yani her iki durumda da piyasa sosyalizmi kendini dinamik **bir süreç içinde** tanımlamak zorundadır.

Macaristan'dan örnekler için bk. J.Kornai, "The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes and Reality", Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe, der. V. Nee/D.Stark, Stanford University Press, Stanford, 1989 içinde, s. 92-93. Sovyet örnekleri her gün gazetelerin sayfalarını dolduruyor, sayılmayacak kadar çok.

19. Piyasa sosyalizmi kavramını tanımlamakta en titiz çabayı gösteren yazarlardan biri olan Brus, çizgiyi biraz daha ötede çiziyor. Ona göre cari üretim kararlarını piyasaya bırakan, ama fiyatların saptanmasını ve uzun dönemli yatırım kararlarını merkezin yetkisine veren bir model (kendi "piyasa mekanizmasını içselleştirmiş merkezi plan" modeli) geleneksel merkezi plandan farklıdır ama piyasa sosyalizminin de berisindedir. Bk. "Evolution of the Communist Economic System: Scope and Limits", Remaking the Economic Institutions..., a.g.y., s. 265. Lange modeli, fiyatların merkezi olarak belirlenmesine dayandığı için Brus'unkine, yatırım kararlarını piyasaya bıraktığı, merkezi otoriteye sadece faiz oranını bir araç olarak verdiği için piyasa sosyalizmine yakın. Geri kalan modeller piyasa sosyalizmi Brus'a göre.

İşte bu dinamik bakış açısı bize piyasa sosyalizminin gerçek tanımını verir. Piyasa sosyalizmi, üretici güçlerin gelişmesinin, ekonomik yapının karmaşıklaşmasının, ihtiyaçların çeşitlenmesinin belirli bir aşamasında, planlamanın gelişmenin önünde bir engel haline geldiği, bu engelin aşılmasının ancak planlamanın yerini piyasanın almasıyla mümkün olacağı görüşünün ifadesidir. Bu tezin somut bir uzantısını da derhal formüle etmenin açıklık sağlamak bakımından yararı var: "Geleneksel planlama modeli", önce Sovyetler Birliği'nde, daha sonra da uygulandığı öteki ülkelerde, sanayileşmenin güçlü bir atılım yapmasına uygun bir yöntem olmuştur, ama modern koşullar altında, gelişkin bir ekonominin daha ileriye doğru yürümesi için uygun değildir. Bu iki tezi Gorbaçov'dan Alec Nove'ye, Sovyet ideologları Zaslavskaya ve Aganbegyan'dan Michael Ellman'a kadar birçok piyasa sosyalisti paylaşır.[20] Aslında bu tezler ilk kez 60'lı yılların tartışmaları içinde çeşitli reformcu Sovyet yazarlarınca ve 1961 tarihli kitabında Brus tarafından temellendirilmiştir.[21]

Bu biçimiyle tanımlandığında piyasa sosyalizminin, Marksizmin plan/piyasa ilişkisi üzerine söylediklerini tam tersine çevirdiği ortadadır. Bu da Marksistlerin 80'li yıllarda bu denli yayılmış olan bu düşünce okulunu ciddiye alarak bu tezle hesaplaşmaları için yeterli bir nedendir. Ama daha da önemlisi bugün Sovyetler Birliği ve öteki bürokratik işçi devletlerinin bir bölümünde bu düşüncenin iktidarda olmasıdır. O halde piyasa sosyalizminin iddialarını yakından incelemek zorundayız.

Bir düşünce okulu olarak piyasa sosyalizminin görüşlerinde belirli bir bütünsellik vardır. Bu görüşlerin en önemlilerini kısaca özetlemeye çalışalım. Herşeyin başında piyasa sosyalizminin merkezi planlamanın kusurlu, usdışı, işe yaramaz bir sistem olduğu yolundaki tezi gelir. Bu tezin iki temel kanıtı vardır. Ampirik kanıtlar iki türlüdür: varolan bürokratik işçi devletlerinin hemen hepsinde planlamanın ve genel olarak ekonominin ciddi bir bunalım içine düşmüş olması ve piyasa ekonomilerinin planlı ekonomiler karşısındaki üstün performansı. Analitik kanıtlar ise çok çeşitlidir. Biz ikincil sayılabilecek birçok eleştiriyi bir kenara bırakarak en önemlilerini piyasa sosyalizminin bakış açısından özetleyelim:[22]

• **Pratik güçlükler**: Milyonlarca ürün çeşidinin üretilmekte olduğu çağdaş ekonomide bütün ekonominin bir merkezden yönetilmesi gerek bilgi akımı, gerekse he-

20. Gorbaçov için bk. Sungur Savran, "Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor ?", **Onbirinci Tez**, 8, Haziran 1988, s. 58-60 ve 81-84; A.Nove, **The Soviet Economic System**, a.g.y., s. 3 ve **Feasible Socialism**, a.g.y., s. 106; Zaslavskaya için bk. David Lane, **Soviet Economy and Society**, Blackwell, Oxford, 1984, s. 74-75; Abel G. Aganbegian, **The Economic Challenge of Perestroika**, Indiana University Press, Bloomington, 1988, s. 21-23; M. Ellman, **Socialist Planning**, a.g.y., s. 11-13. Ayrıca Batı'da Marksist solda piyasa sosyalizmini savunan yazarlar da aynı görüşleri ileri sürerler: örnek olarak bk. Aleksei K. Zolotov, "Gorbachev's Glasnost:Thaw II", **Against the Current**, 10 (yeni dizi), Eylül-Ekim 1987.

21. Brus, **The Market**, a.g.y., s. 5-6; Sovyet yazarları için bk. Moshe Lewin, **Political Undercurrents in Soviet Economic Debates**, Pluto Press, Londra, 1975, s. 192.

22. Bu eleştirilerin en sistematik sergilemesini **Feasible Socialism** kitabının ikinci bölümünde Alec Nove yapıyor. Ayrıca bk. J.Kornai, "The Soft Budget Constraint", **Kyklos**, c. 39 (1), 1986; Brus, a.g.y., s. 7-8; Ellman, a.g.y., İkinci ve Üçüncü bölümler. Boratav, a.g.y., piyasa sosyalizmi yanlısı olmamakla birlikte bu sorunların bir bölümünün açık seçik bir özetini veriyor.

saplamanın pratik sorunları dolayısıyla olanaksız değilse bile çok güçtür. Ayrıca, merkezi planlama otoritesinin plan hedefleri için kullandığı ölçüm birimleri sayısız sorun doğurur.

• **Tüketici sorunları:** Merkezi planlama tüketiciler açısından son derecede büyük sorunlar yaratır. Tüketicilerin çeşitli mallar arasında seçim yapma olanağını kısıtlar, talep edilen malların (özellikle gıda maddelerinin) yeteri kadar üretilmesini sağlayamadığı için kuyruklar oluşmasına yol açar, piyasa mekanizması etkili olmadığı için işletmeler kaliteye hiç önem vermez, kalite sistemli olarak düşüktür, sistem niceliğe ağırlık verir.

• **Etkinlik sorunu:** Yatırımlar fiziksel miktarlar cinsinden planlandığı için, ayrıca fiyatlar kaynakların göreli kıtlığını ifade etmediği için üretimde en etkin kaynak bileşiminin kullanılması olanaksızdır. Merkezi planlama israf doğurur.

• **Teknolojik gelişmenin yavaşlığı:** Rekabet yokluğu ve işletme yöneticilerinin risk alması için özendirici mekanizmaların varolmaması dolayısıyla teknolojik gelişmeyi sağlayacak hiçbir dürtü mevcut değildir.

• **Çalışma disiplini ve emek üretkenliği sorunu:** Tam istihdam koşullarında piyasanın yaptırımları uygulanamadığı için, ayrıca eşitlikçi yapı dolayısıyla maddi özendiriciler (en kaba biçimiyle ifade edildiğinde ücret farklılaşması) ortaya çıkamadığı için çalışma disiplini zayıf, emek üretkenliği düşüktür.

Piyasa sosyalizmi, merkezi planlamayı bu temellerde mahkûm ederken piyasa mekanizmasının işlediği bir sistemde bu sorunların her birinin çözüleceğini, dolayısıyla bürokratik işçi devletlerinde (ve geleceğin bütün sosyalizmlerinde) piyasanın temel düzenleme mekanizması olarak kabul edilmesinin gerekli olduğunu savunur. Merkezi planlamaya dayanan ekonomilerin başka hiçbir şansı yoktur: ya durgunluk, ya piyasa. Gorbaçov'un geçtiğimiz Kasım ayı başında SSCB Yüksek Sovyeti'ne sunduğu planda ifade edildiği gibi, "başka alternatif yoktur"![23] Burada, piyasa sosyalizminin mantığının özel bir yönüne dikkat çekmek gerekiyor. Varolan bürokratik planlama sistemlerinin tahlilinden hareketle genel olarak merkezi planlamayı mahkum eden piyasa sosyalizmi, piyasayı çözüm olarak sunarken başka hiçbir alternatifin olanaklı olmadığını söylüyor. Bir an için piyasanın sosyalizme doğru gelişmekte olan bir toplum açısından uygun bir çözüm olduğunu **varsaysak bile**, yani önermenin ilk bölümü kanıtlanmış **olsa bile**, buradan başka hiçbir alternatifin olmadığını çıkarsamak mantıksal olarak doğru değildir. Sadece mantıksal olarak değil gerçekte de doğru olmadığını aşağıda göreceğiz.

Merkezi planlamanın eleştirisi ve piyasa alternatifinin savunusu piyasa sosyalizminin esas amacını karşılamaya yeter. Ama piyasanın sosyalizm açısından savunulması o kadar da kolay olmadığı için piyasa sosyalizmi, sosyalizm adına yapılabilecek bir takım eleştirileri karşılayabilmek amacıyla bazı **lojistik destek önermeleri** de geliştirmiştir. Bu önermeleri, karşılamaya çalıştıkları itirazlarla birlikte kısaca özetleyelim.

23. New York Times gazetesi (20 Ekim 1990) planın metninden bölümler yayımlamıştır.

• **Tarafsızlık iddiası:** Marksizmden etkilenmiş bazı "dogmatikler", piyasanın temel olarak kapitalist üretim tarzının ayırıcı bir yönü olduğunu, meta üretiminin gelişmesiyle birlikte sınıf farklılaşmasının artması tehlikesinin yükseleceğini vb. tekrarlayıp durabilirler. Piyasa sosyalistleri bu itirazlara cevaben, piyasanın "sınıfsal bakımdan tarafsız", teknik bir araçlar dizisi olduğunu, hiçbir toplumsal yapının damgasını taşımadığını, sosyalizmin de piyasayı teknik bir araç olarak kullanabileceğini iddia ederler.[24]

• **Piyasa/demokrasi ilişkisi:** Piyasa sosyalizmi, bürokratik işçi devletlerinde temel sorunlardan biri olan demokrasi sorununun da piyasaya dönüşle birlikte çözüme ulaşacağını savunur. Bu iddianın kanıtları olarak gelişmiş kapitalist ülkelerde siyasal demokrasinin İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde göreli istikrarı, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde iktisadi reformlar ile demokratikleşme/liberalleşme hareketlerinin paralel biçimde gelişmesi (özellikle perestroyka/glasnost ilişkisi), piyasa düzenlemesinin işletmelere daha çok yetki vermekle işyeri demokrasisini (özyönetimi) olanaklı hale getireceği vb. argümanlar ileri sürülür. Demokrasiye ilişkin bu iddia, piyasanın kendisinin toplumsal yaşamın bilinçli ve demokratik bir denetimini olanaksız kılacak bir yapıya sahip olduğu itirazını karşılamayı hedefler.

• **Sosyal adalet iddiası:** Piyasa sosyalistlerinin en "iddialı iddiası", piyasa yöntemlerine dönüşün bürokratik işçi devletlerinde sosyal adaletin gerçekleşmesini sağlayacağı tezidir. Bu konuda Sovyet ideologları başı çekerler. Ama bu tezi en iyi ifade eden Alec Nove olmuştur.[25] Nove'ye göre merkezi planlamanın ayrılmaz bir özelliği olan hiyerarşi, zorunlu bir biçimde, "kurumsallaşmış ayrıcalık" yaratır. (Yani Nove, merkezi planlamanın bürokratik bir nitelik taşımasını kaçınılmaz görmektedir.) İşte piyasa bu billurlaşmış ayrıcalıkların ortadan kaldırılması için de gereklidir. Piyasa sadece ekonomik olarak daha fazla üreteni ve daha fazla kâr edeni ödüllendireceği için, bürokratik bir yapıya dayanan bu ayrıcalıklar sistemini ortadan kaldıracaktır.

Piyasa sosyalizmi taraftarlarının argümanları arasına daha popüler temalar da katmak mümkün. Örneğin Boris Yeltsin ya da Aganbegyan gibileri, "serbest" piyasaya geçişi savunurken New York'da ya da Viyana'da süpermarketlerin nasıl tıka basa mal dolu olduğunu dahi hevesle anlatıyorlar! Ama biz okuyucuyu daha fazla "tıka basa" doldurmaktan vazgeçerek piyasa sosyalizminin ciddi tezlerinin eleştirel bir incelemesine girişelim.

24. Örneğin Şmelyov ve Lisiçkin gibi Sovyet ideologlarının bu tür iddialarını David Mandel özetliyor: "Perestroika and the Working Class", Against the Current, 20, Mayıs-Haziran 1989, s. 22, özellikle alıntılar.

25. Feasible Socialism, a.g.y., s. 78. Sovyet ideologları için bk. T.Zaslavskaya, "Social Justice and the Human Factor in Economic Development", Kommunist, 1986, No. 13'den yeniden basım: Problems of Economics, c. 30, No. 1, Mayıs 1987; S. Shatalin, "Social Development and Economic Growth", Kommunist, 1986, No 14'den yeniden basan: Problems of Economics'in aynı sayısı. (Kommunist, SBKP'nin teorik yayın organıdır.) Ayrıca Aganbegyan, a.g.y., s. 18-19.

3. PLANLAMANIN BUNALIMI MI, BÜROKRASİNİN BUNALIMI MI?

Piyasa sosyalizminin çeşitli yöntemsel kurnazlıkları arasında (ötekilere yeri geldikçe değineceğim) biri çok ciddi bir karışıklık içeriyor. Piyasa sosyalistleri Stalinizmin biçimlendirdiği (ve ikincil değişikliklerle bir-iki ülke dışında ana çizgileriyle 80'li yıllara kadar süregiden) bürokratik planlama sistemini, genel olarak olanaklı bütün merkezi planlama sistemleriyle özdeşleştiriyorlar.[26] Bunun sonucu bürokratik planlamanın her kusurunun derhal ve otomatik biçimde genel olarak planlamanın eksi hanesine yazılması. Bu kuşkusuz piyasa sosyalizmine ideolojik bir avantaj sağlıyor - ama gerçeklerin de bir mistifikasyon perdesi arkasında bulanıklaşmasına yol açıyor. Dolayısıyla, piyasa sosyalizminin merkezi planlamaya yönelttiği eleştirileri teker teker ele alırken yöntemsel açıdan çok dikkatli olmak zorundayız: Sözü edilen sorun, eğer gerçekten bir sorunsa, planlamanın doğasından mı kaynaklanır, yoksa varolan işçi devletlerinin bürokratik doğasının mı bir ürünüdür? Bunun önemi, sosyalist planlamaya yöneltilen genel reddiyenin haklılığının doğru biçimde değerlendirilmesiyle sınırlı değil; aynı zamanda, aşağıda göreceğimiz gibi, piyasa sosyalizminin ne derecede "anti-bürokratik", ne derecede "anti-sosyalist" olduğunun anlaşılabilmesi bakımından da önem taşıyor.

Piyasa sosyalizminin planlamaya karşı argümanlarından birinin neredeyse bir "sağduyu eleştirisi" olduğunu biliyoruz: Madem "sosyalist" ülkelerde onyıllardır uygulanmakta olan merkezi planlama sistemi bunalım içindedir, madem bu sistemi eskiden beri savunan partiler bile artık piyasaya dönüşün bir gereklilik olduğunu "itiraf" etmektedir — öyleyse planlama pratikte iflas etmiştir, modern ekonominin yönetimi için geçersizliği kanıtlanmıştır.

Bu argümanın arı anlamda ampirik (istatistik) boyutlarını daha sonra ele almak üzere, şimdi sorunun temellerini kavramaya çalışalım. Bu biçimiyle, argümanın son derece kaba ve yüzeysel bir nitelik taşıdığı tartışma götürmez. Bir sistemin bunalımında ve başkalaşımında, sistemi oluşturan öğelerin karmaşık bileşiminin hangi yönünün belirleyici, hiç olmazsa etkileyici olduğunu araştırmadan sistemin bütün öğelerini bunalımdan sorumlu tutmak değil diyalektiğin, adını hakkeden herhangi bir bilimsel yöntemin kabul edebileceği bir yaklaşım değildir. Öyleyse, "sosyalizmin bunalımı"nı bütünsel olarak tahlil etmek ve bu bunalımda planlamanın rolünü ortaya koymak zorundadır piyasa sosyalizmi. Bu tür ciddi bir çabaya ben rastlamış değilim.

Demek ki bu görevi bizim üstlenmemiz gerekiyor. Bu yazının sınırları içinde, bürokratik işçi devletlerinin bunalımını bütünsel olarak tahlil etmenin mümkün

26. Görebildiğim kadarıyla bunun tek istisnası Alec Nove. Sovyet tarihini ve Marksizmi iyi tanıyan Nove, Stalinizmin klasik Marksizmden köklü bir kopuş içerdiğini bildiğinden Marx'ın görüşleri ile varolan planlama sistemini ayrı ayrı ele alıyor. Bu, kitabın (Feasible Socialism) yapısına bile yansıyor: birinci bölüm Marx'ın görüşlerine ayrılmış (ve Nove burada anlamlı biçimde sürekli olarak demokrasinin sınırları olması gerektiğini savunmak zorunda kalıyor !); ikinci bölüm ise Stalinist planlama sisteminin pratikte ortaya çıkan kusurlarını ele alıyor. Ama övgüye layık bu titiz ayırım çabası, Nove'nin de metinde söz edilen yöntemsel hatadan kurtulmasına olanak sağlamıyor. Çünkü Nove bürokratik planlamanın sorunlarını tartışırken hiçbir zaman bu sorunların merkezi planlamanın özünden mi, bürokratik kabuğundan mı geldiği sorusunu sormuyor.

olmadığı açık. Daha önceki bazı yazılarımda bu tür bir tahlili kısmi biçimde yapmaya çalıştım.[27] Burada yalnızca bu bunalımın merkezi planlama ile dolaysız biçimde ilişkili yönleri üzerinde duracağım. Bu, bir yönüyle, piyasa sosyalizminin planlamayla ilgili öteki eleştirilerine ışık tutma bakımından da yararlı olacak.

Ulusal Sınırlar

Piyasa sosyalizmi, incelediği planlama sistemleri sanki bir boşlukta hareket ediyormuş gibi davranır. En fazlasından okulun Nove ve Ellman gibi teorik olarak en gelişkin temsilcilerinden bazıları, "dış ticaret" üzerine bir özel bölüm yazarak dış dünyanın farkında olduklarını belli ederler. Ama bu bölümlerde de tipik olarak COMECON içi ticaret, ortak yatırım vb. ilişkiler incelenir. Yani, yine merkezi planlamanın hakimiyetindeki alanın kendi iç ilişkileri. Piyasa sosyalizmi, kapitalizmin daha gelişkin ekonomisi ve teknolojisi temelinde hakim olduğu bir dünya ekonomisi bağlamında merkezi planlamanın ne tür özgül sorunlarla karşılaşacağı sorusunu hiçbir zaman kendine sormaz. Oysa bu sorun varolan planlama uygulamalarının en temel sorunu olarak nitelenebilir.

Merkezi planlama sosyalizme geçişin unsurlarından biridir. Ne var ki, kapitalizmin kendisinin gerçek anlamıyla evrensel bir sistem haline geldiği 20. yüzyılda, hele hele İkinci Dünya Savaşı sonrası uzun genişleme dönemi boyunca sermayenin yaşadığı dev boyutlardaki uluslararasılaşma süreciyle birlikte 20. yüzyılın sonunda, sosyalizm ancak en ileri ülkeleri de kendi alanına çektiği takdirde geri dönülmez biçimde kurulabilir. İleri ülkelerde (yani ABD, Batı Avrupa ve Japonya'da) sermayenin hakimiyeti ortadan kaldırılmadıkça, daha geri bir ekonomik temelden hareket eden ülkelerde sosyalizmin kuruluş süreci her zaman tek-yanlı, sarsıntılı, geri dönüşe açık bir nitelik taşıyacaktır. Burada ayrıntısına girmeden özetlediğim bu temel sorunun[28] belirleyici bir sonucu var: **Bürokratik işçi devletlerinin bugün yaşadığı bunalımın temelinde, üretici güçlerin daha ileriye doğru gelişmesinin önüne ulusal sınırların engel olarak çıkması yatıyor.**

Bu önermenin piyasa sosyalizmi ile tartışma bağlamında taşıdığı önemi abartmak olanaklı değildir. Piyasa sosyalizmin (Nove'den Gorbaçov'a) temel tezi hatırlansın: Bu teze göre merkezi planlama, üretici güçlerin ulaştığı gelişme düzeyinde (Sovyet ideologlarının sevdiği terimle) bir "fren mekanizması" haline gelmiştir.[29] Bu tez, Sovyet ekonomisinin (ve öteki geçiş ekonomilerinin) bir boşluk içinde hareket ettiği varsayımı üzerinde yükseliyor. Değeri, Mars gezegeninde sosyalist planlamanın mümkün olmadığını söylemekle sınırlıdır: Bu varsayım kaldırılır kaldırılmaz gerçek dünya ile karşı karşıya geliriz. Gerçek dünya ise ulusal sınırlar içinde yalıtılmış kapitalizm-sonrası ülkelerin dünyasıdır. Yani, piyasa sosyalizminin neredeyse bir "sağduyu" kanıtı gibi

27. Özellikle bk. "Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?", a.g.m., ve "Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi?", Onbirinci Tez, 10, Ağustos 1990.

28. Bu sorunun ayrıntılı bir incelemesi için bk. A.Ender, "Tek Ülkede Sosyalizm Teori'si", Sınıf Bilinci, 3, Aralık 1988.

29. Aganbegyan, a.g.y., s. 23. Ayrıca bk. 20 No.lu dipnotta verilen kaynaklar.

gösterdiği şey, aslında temelsiz bir varsayım üzerinde yükselen, dolayısıyla bilimsel açıdan kanıt değeri taşımayan bir argümandır:

Şimdi, yukarıda ileri sürmüş olduğumuz tezi açarak kapitalizmin hakimiyetindeki bir dünyada merkezi planlamanın köklü sorunlarla, giderek tıkanıklıklarla karşılaşmasının neden kaçınılmaz olduğunu araştıralım. Sorunun çok-yönlülüğü dolayısıyla tartışmayı ana noktalar ile sınırlamak zorundayız. Bunları şöyle sıralayabiliriz: planlama kapasitesinin kısıtlanması; uluslararası alanda değer yasasının hakimiyetinin planlama üzerindeki tahribatı; teknolojik atılımın sınırlanması. Bu etkenlere varolan işçi devletlerinin bürokratik karakterinin (başka etkilerinin yanısıra) ulusal sınırlardan doğan sorunları yoğunlaştırmasını eklemek gerekiyor. Şimdi bunları teker teker ele alalım.

Planlama, tanımı gereği, üretimin ve tüketimin toplumsallaşmasının izin verdiği ölçüde, gelecekte yürütülecek üretim, bölüşüm ve tüketim faaliyetlerinin toplumun iradesi dışındaki etkenlerin rastgele etkisine bırakılmaması anlamına gelir.[30] Oysa, günümüz dünyasında hiçbir ekonomi mutlak bir kendine-yeterliliğe (otarşiye) sahip olamaz. Dolayısıyla ekonominin bütünsel akımları içinde dış dünyayla ilişkilerin belirlediği değişkenler de mevcuttur (ithalat, ihracat, teknoloji akımı, turizm, giderek borçlanma, sermaye akımları vb.). En milliyetçi Stalinist politika bile bu akımları sonsuza dek sınırlayamaz. Üstelik, bütün işçi devletlerinin (ve bugün nihayet Arnavutluk'un) deneyiminin gösterdiği gibi bu ilişkiler zaman içinde artmak zorundadır. Bir örnek vermek gerekirse, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nin kapitalist ülkelerle dış ticareti ve teknoloji alışverişi reformlardan çok önce, 60'lı yıllardan itibaren hızla büyümüştür.

Öyleyse sonuç ikilidir: Birincisi, dünya ekonomisindeki değişikliklerin, denetlenmek bir yana, (kapitalizmin doğası gereği) planlamanın gereklerine uygun bir kesinlik derecesiyle öngörülmesi bile olanaklı olmadığına göre, ülkenin dünya ekonomisiyle bağlantılarının yoğunluğu ölçüsünde planlama kapasitesi sınırlanır; ikincisi, üretici güçlerin gelişmesine paralel olarak dünya ekonomisiyle ilişkiler giriftleşeceği için sınırlılık artar. Bu iki önermenin en çarpıcı örneği Polonya'nın 70'li yıllardaki deneyimidir. Burada ayrıntısına girilemeyecek nedenlerle, 70'li yılların başında Gierek yönetimi altında dünya ekonomisiyle ilişkilerini yoğunlaştıran Polonya, 70'li yılların ortasında dünya kapitalizminin gelişme eğrisi tersine dönünce derin bir bunalım içine yuvarlanmıştır. Bu bunalımın, Polonya'nın planlamacılarının planlama olanağına sahip oldukları iç değişkenleri yanlış planlamalarından ya da planların kötü uygulanmasından kaynaklandığını ileri sürmek gülünç olurdu. Bu gülünçlüğü üstlenmeye de bugüne kadar (bildiğim kadarıyla) kimse cesaret edememiştir. Polonya'nın 70'li yılların sonunda başlayan bunalımı ancak dünya ekonomisiyle ilişkisi çerçevesinde, planlama

30. Kuşkusuz, üretici güçlerin bugünkü gelişimi düzeyinde tüketimi bütünüyle planlamak olanaksızdır. Ama tüketim tümüyle bağımsız bir etken olmadığına, üretim ve bölüşümden büyük ölçüde etkilendiğine göre, bu olanaksızlığın planlamaya getireceği sınırlamalar her aşamada daha fazla geriletilebilir. En önemlisi de, ayrıntılı tüketim seçişleri üzerinde planlama yapmak olanaklı olmasa bile, tüketimin temel bileşimi konusunda demokratik olarak belirlenmiş toplumsal öncelikler zemininde planlama yapmak olanaklı, hatta gereklidir. Bu soruna aşağıda döneceğim.

kapasitesinin sınırları bağlamında kavranabilir.

Planlama kapasitesinin sınırlanmasının yanısıra, uluslararası ilişkilerin planlanmış ekonomiye getirdiği ikinci bir sınır, uluslararası alanda değer yasasının hakimiyetinin planın hedefleri, oranları, akımları üzerinde yaptığı tahribattır. Kısaca yeniden özetlersek, değer yasası, piyasada fiyatların iniş çıkışı temelinde, toplumsal kaynakların parayla desteklenmiş talebe uyum göstermesini sağlar. Planlamanın en önemli boyutlarından biri toplumsal kaynakların dağılımının parasal (efektif) talebe zincirlenmesinin önüne geçmek, toplumsal üretimi toplumsal olarak belirlenmiş bir ihtiyaçlar dizisine uygun bir kalıba sokmaktır. Yani planlama kısmen değer yasasına karşı bir mücadeleyi içerir.[31] Ama kapitalist dünya ekonomisi içinde yer alan bir planlanmış ekenominin, dış ilişkileri dolayısıyla bu tür bir yönelişi tutarlı biçimde sürdürmesi çok ciddi engellerle karşılaşır. Daha karmaşık etkilere hiç girmeden, ekonominin ihracat yapabilmesi için değer yasasının belirlediği dünya fiyat kalıplarına bir ölçüde uyması gerektiğini belirteyim. İhracat gerekliliği büyüdükçe bu basıncın da artacağı açıktır. Aslında daha genel olarak sermaye akımları, borçlanma, turizm, dış ticaret — kısacası kapitalist dünya ile gelişen bütün ekonomik ilişkiler, dünya piyasasının disiplinini ve önceliklerini planlı ekonominin kendine özgü disiplininin ve önceliklerinin önüne geçirme yönünde bir eğilim yaratır.[32]

Ulusal sınırların planlanmış bir ekonominin başarılı işleyişine getirdiği üçüncü temel sınırlama teknolojik gelişme alanındadır. Üretici güçlerin, bilimin ve teknolojinin günümüzde ulaştığı aşamada, önemli teknolojik atılımlar gittikçe artan ölçüde uluslararası bir ölçekte mümkün olmaktadır. Yeni hammadde kaynaklarının dünyanın dört bir yanına dağılmış olması, temel araştırmada ve uygulamalı bilimlerde uluslararası etkileşim ve bilgi akışı, teknolojik gelişme ve yeniliklerin yığılımlı karakteri dolayısıyla, dünya ekonomisinin bütünselliği içinde hareket eden ekonomilerin (ABD, Japonya, AT vb.) teknolojik alanda çok daha hızlı gelişmesi olanaklı hale gelmektedir. Kapitalizm ile çevrelenmiş bir işçi devleti kendisine karşı uygulanan ambargolar dolayısıyla bu uluslararası çevrimin dışında kalır. Stratejik ve ileri teknoloji ürünlerinin SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerine ihracını denetleyen COCOM adlı örgüt Batı'da 1950 yılından beri gayet faaldir, denetimi ancak son bir-iki yılda bir ölçüde gevşemiştir. Öte yandan, varolan işçi devletlerine hakim olan bürokrasiler, "tek ülkede sosyalizm" programının gerektirdiği içe kapanma dolayısıyla, yönettikleri ülkeleri uluslararası bilgi ve teknoloji

31. Piyasa sosyalistleri arasında, Marksist bir kökenden geldikleri için, neoklasik burjuva iktisadının hayali dünyasında afyonlanmamış olan teorisyenler bu gerçeğin tümüyle farkındadır. Brus kitabının önemli bir bölümünü bu soruna ayırır. Amacı kendi önerdiği modelin, değer yasasına teslimiyet anlamına gelmeyeceğini kanıtlamaktır. Brus'un önerdiği pratik modelin gerçekçiliği ayrı bir tartışma konusu. Bk. The Market..., a.g.y., "Sosyalist Bir Ekonomide Değer Yasası" başlıklı dördüncü bölüm.

32. Bu gözlemi yapmak, ulusal sınırlar içinde yalıtılmış bir işçi devletinin dış dünyayla ilişki kurmaması ya da kurduğu ilişkileri kapitalist dünyadaki gelişmelerden tümüyle bağımsız politikalar temelinde sürdürmesi gerektiğini söylemek anlamına gelmiyor. Tam tersine bu ilişkilerin kaçınılmaz olduğunu söylüyorum. Dolayısıyla, bu tür bir durumdan genel olarak planlama hakkında sonuçlar çıkarmanın yanlış olduğunu ileri sürüyorum. Bu notun, kendi görüşlerini paylaşmayanları derhal otarşi düşkünlüğüyle, miliyetçilikle, bürokratizmle suçlamaya hazır piyasa sosyalistlerine yeterli bir hatırlatma olacağını umarım.

alışverişinden, nesnel koşulların dayattığından da daha ileri bir düzeyde yoksun bırakırlar. Teknoloji ile ilgili bu nokta konusundaki tartışmaya son verirken bir noktanın altını çizmek istiyorum: Burada söylenenler, bürokratik işçi devletlerinde teknolojik gelişmede son dönemde gözlenen durgunluğun tek nedeninin ulusal sınırlardan kaynaklandığı anlamına gelmiyor. İç mekanizmaların da bu gelişmede büyük etkisi var. Bu konuya aşağıda yeniden döneceğim.

Bürokrasi etkeniyle birlikte, ulusal sınırların yarattığı engellerin sonuncusuna geliyoruz. Bu etken, **mutlak bir anlamda** bu ülkelerin bürokrasilerinin ve bu bürokrasilere yol gösteren milliyetçiliğin ('ulusal komünizm') bir ürünüdür. Başka bir ifadeyle, merkezi planlamanın doğası ile **hiçbir** ilişkisi yoktur. İşaret etmek istediğim nokta, bugün dünyanın üçte birini kapsayan işçi devletleri arasında hiçbir ciddi **ekonomik bütünleşme** girişiminin yaşanmamış oluşudur. Bürokrasinin bu tür bir ekonomik bütünleşmeye darbe vuran politikasının çok sayıdaki örneğine girme olanağımız yok. Sadece en çarpıcı örnek olan COMECON'a kısaca bakalım. COMECON Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerinin (ayrıca Vietnam, Küba gibi üyeleri de vardır) ortak iktisadi örgütlenmesidir. Tarihi boyunca, çeşitli ülkelerin birbirlerine **en kötü kaliteli mallarını** sattığı dış ticaret ilişkilerinden başka pek az ekonomik işbirliği başarısı elde etmiştir.[33] Kruşçev döneminde, 1962 yılında Sovyetler Birliği'nin öteki ülkelere yaptığı birleşik planlama önerisi reddedilir. (COMECON içi bütünleşmenin önündeki en büyük engelin Sovyetler Birliği'nin öteki uluslar üzerinde - askeri işgallere kadar varan — hakimiyeti olduğu göz önüne alınırsa, önerinin reddedilmesinin nedenlerini anlamak güç değildir.) 1971'de "sosyalist bütünleşme" yeniden gündeme gelir ve bir takım sınırlı ortak yatırım projeleri yapılır. Ama "sosyalist bütünleşme"nin başarıya ulaşması bir yana, 1971 yılından sonra COMECON içi ticaretin üye ülkelerin dış ticareti içindeki payı bile gerilemeye başlar![34]

Bu tablonun sonuçları birkaç noktada toplanabilir. Birincisi, geçmişte Stalinistlerin sık sık tekrarladıkları "sosyalist dünya piyasası" tam bir hayaldir; sermayenin birden fazla ülkede devrilmesi, sadece "tek ülkede sosyalizm" yerine "tek ülkede sosyalizmler" getirmiştir! İkincisi, emperyalist ülkelerin Avrupa'nın batısında hızlı bir bütünleşme yaşadıkları bir dönemde, kendilerine "komünist" ve "enternasyonalist" sıfatlarını yakıştırmakta hiçbir sakınca görmeyen önderlikler, ulusal sınırların ötesine geçme yolunda en ufak bir ciddi çaba bile göstermemişlerdir. Marksizmin enternasyonalizmine bu kadar aykırı bir uygulama güç bulunabilir! Üçüncüsü, COMECON üyesi ülkelerin bu tavrı, ulusal sınırların içinde hapsolmanın merkezi planlamaya getirdiği kısıtlamaların ve çelişkilerin, nesnel koşulların hiç de gerekli kılmadığı ölçüde yoğunlaşmasına yol açmıştır. Dördüncüsü, politik sonuçları bakımından en önemli olanıdır: Bugün bile, Doğu Avrupa, Sovyetler Birliği, Çin Halk Cumhuriyeti ve öteki işçi devletleri arasında

33. İşin daha acıklı yanı "sosyalist dünya"nın kendi iç ilişkilerinde dış ticaretin temeli olarak kapitalist dünya pazarının fiyatlarını almasıdır ! (Fiyatlar bu temelden sapabilir ve sık sık sapmıştır. Önemli olan, ölçünün kapitalist dünyanın fiyat yapısı olmasıdır.) Bk. A.Nove, Feasible Socialism, a.g.y., s. 107-109.

34. Bu paragraftaki bilgiler Ellman, Socialist Planning, a.g.y., s. 277-283'den derlenmiştir.

devrimci enternasyonalist önderliklerin yönetiminde (çünkü başka türlüsü hayaldir) bir tedrici ekonomik bütünleşme süreci başlatılabilse, bu merkezi planlamanın belki de onlarca yıl boyunca başlangıçtaki hayatiyetinden kat kat fazlasını kazanmasına, işçi devletlerinin hızlı bir ekonomik büyüme yaşamasına olanak sağlardı. Kuşkusuz, en gelişkin ülkelerde sermayenin hakimiyeti sürdüğü ölçüde, bu yeni atılım da ergeç sınırlarına ulaşmaya mahkum olurdu. Ama bu, işçi devletlerine, Ekim devriminin önderlerinin sık sık sözünü ettikleri "soluk alma dönemi"ni yeniden kazandırırdı. Bu onyıllar boyunca, emperyalist ülkelerde kapitalizmin devrilmeyeceğine kesin gözüyle bakmak ise sosyalizmden pek az umudu olmak demek zaten.

"Planarşi"

Piyasa sosyalizminin teorisyenleri arasında, merkezi olarak planlanmış ekonomilerin bazı özelliklerini açıklama ve kavramlaştırma bakımından en önemli katkıyı Macar iktisatçısı Kornai'nin yaptığı söylenebilir. Kornai, "gevşek bütçe tahdidi", "iki düzeyli planlama", "darlık ekonomisi"[35] türünden yeni kavramlaştırmalar aracılığıyla, teknik ayrıntılarına girmeden şöyle özetlenebilecek bulgulara ulaşmıştır: (1) Planlanmış ekonomilerde işletmeler ve öteki ekonomik birimler üzerinde (kâr-zarar durumunun kapitalist işletme üzerinde yaratacağı türden) bir mali disiplin yoktur. Kornai bu durumu "gevşek bütçe tahdidi" kavramı ile ifade eder. Bunun anlamı, zarar etmekte olan bir işletmenin bile ek fonların yardımıyla varlığını sürdürebileceğidir. (2) Bu ekonomilerde genel eğilim "sıkı planlama" ("taut planning") yönündedir: Yani, kaynakların son damlasına kadar kullanılması, hiçbir atıl rezerv bırakılmaması yönünde bir eğilim vardır. (3) Bunun sonucu, ekonominin her alanında, ister tüketimde ister hammaddelerde ister ara mallarda, bir darlık olgusunun yaşanmasıdır: Hiçbir malın üretim miktarı ekonominin satın alma kapasitesine yetişemez. Başka biçimde ifade edildiğinde, ekonomide düzenli ve sürekli bir aşırı-talep basıncı vardır. (4) Bu aşırı-talep eğilimi, doğrudan doğruya bu ekonomilerde varolan aşırı-yatırım eğilimiyle bağlantılıdır. Başka yazarlar tarafından da kaydedilen bu olguya[36] Kornai Macar terminolojisini izleyerek **yatırım açlığı** adını verir.

Kornai'nin (ve başka araştırmacıların) saptadıkları bu düzenli eğilimlerin planlanmış ekonomilerin işleyişini kavramak bakımından çok değerli veriler olduğu tartışma götürmez. Ama bu düzenli eğilimleri saptamak yeterli değildir. Bu dört önerme arasındaki iç **bağıntıları** ortaya koymak, merkezi olarak planlanmış ekonomilerin işleyişine hakim olan **yasaları** kavramak açısından mutlaka gereklidir. İşte Kornai (ve piyasa sosyalizminin öteki teorisyenleri) bu noktada tam bir teorik yoksulluk sergilerler.

En önemli örnek olan Kornai'den başlayalım.Yazarın temel sorusu "gevşek bütçe tahdidi"ne (GBT) yol açan etkenlerin ne olduğudur. Buna verdiği cevabı sivil toplumcuların keyif belirtileriyle karşılayacaklarını görür gibi oluyorum. Kornai'ye göre GBT iki sosyo-politik trendin bir bileşimidir: birincisi, "devletin iktisadi örgütlere karşı

35. "Darlık" sözcüğü, iktisadın temel kavramlarından biri olan "kıtlık" ("scarcity") kavramıyla Kornai'nin sözünü ettiği "shortage" kavramını ayırmak amacıyla bu sonuncunun karşılığı olarak kullanılıyor.

36. Örneğin Nove, Feasible Socialism, a.g.y., s. 91-92.

pederşahi (paternalist) rolü"; ikincisi, bürokratikleşmenin kendi kendini güçlendirme eğilimi.[37] Bu ikincisini derhal bir kenara bırakabiliriz: "Bürokratikleşmenin kendi kendini güçlendirme eğilimi" daha önceden bürokratikleşmeyi varsayar, türev bir etkendir, dolayısıyla sadece ilk etkeni sarmal biçimde güçlendirebilir. Bu yüzden, Kornai'nin esas cevabının "pederşahi bürokratik devlet" olduğu sonucuna varabiliriz.

İlk bakışta, varolan işçi devletlerini bürokratik olarak yozlaşmış olarak niteleyen biri için bu açıklamanın çekici gelebileceği düşünülebilir. Oysa ben Kornai'nin açıklamasının son derece yüzeysel, dolayısıyla yanıltıcı olduğunu düşünüyorum. Kornai'nin tahlili açıklaması gerekeni varsayıyor. Açıklayalım: Evet, devlet sürekli sübvansiyonlarla işletmelerin, zarar etseler bile, ayakta kalmalarını sağlamaktadır. Buna "pederşahi" bir davranış adını takmak Kornai'nin neoklasik ve liberal önyargılarını ortaya koymaktan (ve neoklasik iktisadın Darwinist mantığını sergilemekten: "tutunamayan batsın") başka bir işe yaramaz. Esas soru şudur: Bu toplumun ve bu devletin hangi sistemik özellikleridir ki devletin böyle davranmasına yol açar? Bu sorunun cevabı Kornai'de yoktur.[38]

İkinci bir örneğe bakalım. Michael Ellman, "yatırım açlığı"nı (planlanmış ekonomileri anlayabilmek için anahtar rolü taşıyan bu kavramı) açıklamaya giriştiğinde belirleyici etkenleri şöyle sıralıyor: kısmen "parti önderliğinin iddialı planları", kısmen de "ortadan kaldırılması zor olan finansal disiplin eksikliği"(yani Kornai'nin GBT olarak andığı olgu).[39] Bu cevapların ilkinin sığ bir idealist yönteme yaslandığı (parti önderliği hırslı!), açıklaması gerektiği yerde sustuğu (neden bu hırs?) söylenmeli. İkincisi ise yine açıklaması gereken yere kadar gitmiyor: Finansal disiplin eksikliği yatırım açlığının nedeni olarak kabul edilse bile, bu disiplin eksikliği neyin sonucudur?[40] Ellman'ın açıklaması, yukarıda sözü edilen dört düzenli eğilim arasında bir iç bağıntı olduğuna işaret ediyor ama bunu sisteme hiçbir biçimde bağlayamıyor. Çünkü (aynen klasik ekonomi politik gibi) Kornai ve Ellman inceledikleri toplumun içinde nasıl üretim yapıldığını görebiliyorlar ama bu toplumun biçimlerinin (klasik ekonomi politikte değer ve sermaye, burada planlama) **kendilerini** ve **temellerini** araştırma konusu haline getiremiyorlar. Dolayısıyla, sorunu temelinden ele almak zorundayız.

Neoklasik ders kitaplarının birinci sayfasında yazdığı gibi, **tarihin bu evresinde**, insanların ihtiyaçları sonsuz, bu ihtiyaçları karşılamak için gerekli kaynaklar kıttır. (Neoklasik iktisatçıların, kapitalizmin bir üretim tarzı olarak özgüllüğünü perdelemek

37. Bk. "The Soft Budget Constraint", a.g.m., özellikle s. 24-26.

38. Kornai, bu soruya cevap vermeye en çok, bütünsel bir teorik açıklamaya kalkışmayıp, somut, neredeyse günlük bağlantılar kurmaya çalıştığında yaklaşır. Örneğin, başka bir yazısında "zarar etmekte olan firmaların hayatta tutulması için birçok toplumsal ve siyasal basınç vardır: örneğin, iş güvencesi ya da ithal ikamesi" derken. (Bk."The Hungarian Reform Process", a.g.m., s. 45.) Ama nihai soru yine açıkta kalır: Bu basınçlar kapitalizmde de olabilir - orada niye sistematik olarak aynı sonuçları doğurmaz? Bu sistemin hangi özellikleri bu sonuca yol açar?

39. Socialist Planning, a.g.y., s. 162 vd.

40. Ellman, hiç olmazsa kendi formülasyonunda finansal disiplin eksikliğinin "ortadan kaldırılmasının zor" olduğunu görerek bu zorluğun nedenlerini araştırmalıydı.

için kullandıkları bu noktayı, tam da gerekli olduğu anda unutmaları ne acı!) Toplumun bütün ihtiyaçlarını karşılamak mümkün olmadığına göre, bunları belirli bir yöntemle sıraya koymak ve kaynakları bu sıralamaya uygun olarak dağıtmak gerekir. Meta üretiminin toplumsal yeniden üretimin zorunlu biçimi haline geldiği bir toplumda bu sıralamayı değer akımları, ya da değerin soyut ve evrensel biçimi olan para yapar. Toplumun kaynakları, başta paranın en gelişkin biçimi, "hareket halinde değer" olan sermayenin birikim açısından ihtiyaçları olmak üzere, yatırım ve tüketim ihtiyaçlarını satın alma gücüne oranla bir düzene sokan paranın yönlendirmesine göre, değer yasası tarafından çeşitli kullanımlar arasında dağıtılır. Yani meta üretimi, başka yönlerinin yanısıra, ihtiyaçların, soyut mübadele değerinin, paranın, satın alma gücünün despotizmi altında cendereye sokulmasının bir aracıdır.[41]

Meta üretiminin, piyasanın ve paranın sosyo-ekonomik yeniden üretim üzerindeki hakimiyeti ortadan kalkar kalkmaz, bu cendere parçalanır ve insanların ihtiyaçları, tüketim malları, toplumsal ve belediye hizmetleri, kültürel olanaklar, doğal ve kentsel çevre koruması vb. sayısız biçim altında bir patlamayla kendini ortaya koyar. Artık ihtiyacın ifadesi sadece parayla desteklenmiş (efektif) talep değildir. Piyasa kategorilerinin geçerli olduğu alanlarda (örneğin bireysel tüketim mallarının hâlâ birer meta olarak işlem gördüğü piyasalarda) ifade biçimi hâlâ budur. Ama piyasa kategorilerinin dışına (kısmen yada bütünüyle) taşmış olan alanlarda (eğeitim, sağlık, konut, kültür, dinlenme vb. vb.) ve bütün ihtiyaçların karşılanmasının temeli olan çalışma alanında, ihtiyaçlar doğrudan doğruya politik kanallardan dile gelmek zorundadır. Bu ise ihtiyaçların dile getirilmesinin şiddete başvurularak bastırıldığı ender durumlar dışında, kolektif mülkiyet temelinde kaynakları büyük ölçüde kendisinde yoğunlaştırmış olan merkezi devletin sürekli bir aşırı talep ve aşırı yatırım basıncı altında kalması sonucunu doğurur. Yani, birincisi, yatırım açlığı piyasanın cenderesinden kurtulmuş bir ekonomide ihtiyaçların uğradığı sürekli patlamanın ürünüdür; ikincisi, gevşek bütçe tahdidi, piyasanın ve kârın hakimiyetinin ortadan kaldırılmış olduğu bir işçi devletinde çalışmanın nefes almak kadar doğal bir hak haline gelmesi dolayısıyla işletmelerin iflasa (ve işçilerin sokağa) terkedilmesinin son derece zor olmasının bir sonucudur; üçüncüsü, devlet işletmelere ve her türden ekonomik birime bu yüzden sürekli olarak ek fonlarla destek olur —"pederşahi" olduğundan ya da "parti önderliğinin iddialılığı"ndan değil.

Bu kısa tahlil bize piyasa kategorilerinin dizgin altına alınmış olduğu, planlanmış bir ekonominin (gelecekte de her türlü sosyalist planlama deneyiminde karşımıza çıkacak olan) temel bir yasasını verir: Periyodik bir biçimde aşırı-üretim (eksik talep) bunalımları ile karşılaşan kapitalist ekonomiye karşıt olarak, planlı bir geçiş ekonomisinde sürekli olarak bir aşırı-talep eğilimi varolacaktır. Ancak bu eğilim, her türden planlı ekonomi için geçerli olsa bile, bürokratikleşmiş bir işçi devleti bağlamında özgül sorunlar yaratır.

41. "Kapitalist üretimde önemli olan, dolaysız biçimde kullanım değeri değil mübadele değeridir; özel olarak da, artı-değerin genişlemesidir." (Marx,Theories of Surplus Value, Part I, s. 495.) Ya da: "Üretimin sınırları kapitalistin kârı tarafından çizilir; hiçbir biçimde üreticilerin ihtiyaçları tarafından değil." (A.g.y., Part II, s. 523.)

Planlama, tanımı gereği, ekonominin farklı boyutları arasında bir uyumu gerektirir. Kapitalist ekonominin baş belası olan sürekli dengesizlikler ve periyodik bunalımlar, bilinçli bir düzenleme niteliğiyle planlamanın ortadan kaldırılmasını olanaklı kıldığı sorunlardır. Ama meta üretiminin ihtiyaçlar üzerinde kurduğu disiplinin ortadan kalkmasının ürünü olan aşırı-talep eğilimi bu uyumu tehlikeye düşürür. Planlama, toplumsal kaynakların toplumsal olarak belirlenmiş bir öncelikler dizisine göre dağıtımını hedeflediğine göre, bu aşırı-talep eğiliminin basıncı altında, varolan kaynakların tatmin edebileceği (yatırım ve tüketim) ihtiyaçlarından fazlasının elde edilmeye çalışılması planlama açısından tam anlamıyla usdışı bir davranış biçimidir. Dolayısıyla, işçi demokrasisine dayanan bir **demokratik planlama** sistemi, ancak farklı öncelikler dizileri arasında bir seçişe olanak sağlayabilir. Ama bu farklı öncelikler temelinde hazırlanacak planlarda kaynaklarla üretim ve yatırım hedefleri arasında genel ve sektörel tutarlılığın sağlanması zorunludur. İşçi demokrasisi büyük kitlelere söz hakkı tanıyarak, çeşitli ihtiyaçların bütün çalışanların temsilcileri tarafından göz önüne alınmasının yolunu açarak, merkezde kararları oluşturan temsilcilerin denetimini kolaylaştırarak, alternatif plan taslakları üzerinde açık ve özgür bir tartışmayı olanaklı kılarak, saydam bilgi akışının önündeki engelleri temizleyerek vb. yöntemlerle, nihai planda kaynaklarla hedefler arasındaki gerçekçi dengenin bozulmasını önleyecek mekanizmalara sahip olacaktır. Elbette, kıtlık yerini bolluğa bırakana dek, yine sorunlar ve pürüzler olacaktır. Ama demokratik bir denetim mekanizması bu sorunların asgariye indirilmesini sağlayacaktır.

Bürokratik planlama ise bu tür dengesizliklerin denetim altına alınması için hiçbir sistematik mekanizmaya sahip değildir. Tersine, bürokratik sistemin özellikleri bu tür sorunları yoğunlaştırır. Bürokratik işçi devletlerinde, Marksist ya da burjuva bütün gözlemcilerin üzerinde birleştikleri gibi, planlama bir **pazarlık** mekanizmasının ürünüdür. Değişik düzeylerdeki bürokratik ajanlar (Gosplan, bakanlıklar, işletme birlikleri, işletmeler, parti kadroları, cumhuriyet yönetimleri, yerel yönetimler, sağlık, eğitim vb. kuruluşları) her planın hazırlanış sürecinde (bilgi saklama gibi yöntemlere de başvurarak) birbirlerinden mümkün olduğu kadar çok kaynak (ve üretim) miktarını koparmaya çalışırlar. Bu hileli pazarlık süreci birkaç sonuç doğurur: (1) Toplumun toplam kaynakları kesin biçimde saptanamaz; bu, alınacak bütün kararların yaklaşık olması sonucunu doğurur. Yalanın krallığında gerçek planlama olmaz. (2) İhtiyaçların ifadesi bu ihtiyaçları ifade eden bürokratik kliğin gücü tarafından çarpıtılır. Bunun en aşırı ifadesi, bürokratik kliklerin güç mücadelesinin olmayan ihtiyaçlar yaratarak, ek kaynaklara hakim olma girişimidir. (3) Önceliklerin saptanması için demokratik ve kararı nihai olan bir merci (örneğin tam egemenliğe sahip bir işçi sovyetleri meclisi) olmadığı için öncelikler düzgün biçimde dizilemez. Yani, bürokratik planlamada kararlar piyasayı andırır biçimde parçalanmıştır, yeteri kadar eşgüdüm ya da merkezileşme sağlanamamıştır. Bütün bunların sonucu olarak, her durumda mümkün olandan daha yüksek düzeyde kaynak gerektiren miktarda talebe kaynak ayrılması planlanır. Bu etkenler de yeniden sorunlar doğurur. Örneğin, bilgi akışı yalan üzerine kurulu olduğu için darboğazlar doğar; bu darboğazlar yalan niyeti olmasa bile kaynakların gözlenmesini nesnel bir zorunluluk haline getirir vb. vb.

Kısacası, bürokratik planlama değişik bürokratik klikler arasında rekabetin kaotik

sonucu olarak biçimlenir. Planlama sürecini dengeli ve ussal bir kalıba sokmanın güçlüğünü bir eski Sovyet plancısının, planlama sürecinin son aşamalarına ilişkin şu tasviri renkli biçimde ortaya koyuyor:

> "Bütün bakanlıklardan ve cumhuriyet planlama teşkilatlarından temsili heyetler Gosplan'ı kuşatırlar. Günler boyunca, bakanlar ve cumhuriyet planlama teşkilatı başkanları maiyetleriyle birlikte Gosplan'a gelir, argümanlar, diyagramlar, hesaplar ve tablolar aracılığıyla daha fazla kaynak elde etmeye çabalarlar. Gosplan bu tür durumlar için bir miktar kaynak ayırır, ama tabii bu miktar herkesi tatmin etmek için yetersizdir."[42]

Bu özelliklerinden dolayı bürokratik planlama, toplumsal önceliklerin bilinçli bir biçimde sıralandırılması ve bu amaçla çeşitli üretim kesimleri arasında nesnel koşullara uygun bağıntıların kurulması anlamında sosyalist planlama kavramına ancak uzaktan akrabadır. Bu haliyle, bürokratik planlama, sosyalist planlamayla piyasanın anarşisi arasında **melez** bir konumda yer alır. Bu tip bir anarşiyi ilk kez kavramlaştıran 1924 tarihli bir çalışmasında Bolşevik iktisatçı Kritsman olmuştur.[43] Kritsman'a göre piyasanın anarşisinin yanısıra "bürokratik anarşi" olarak tanımlanabilecek bir başka anarşi türü daha vardır. İşte bugünün bürokratik planlamasında görülen anarşi bu türdendir. Bu tip planlama, gerçek sosyalist planlama ile piyasanın anarşisi arasında yer aldığı ve her ikisinin özellliklerini **özgün bir sentez** biçiminde birleştirdiği için **planarşi** olarak anılabilir.

Eğer bu tahlil doğruysa bu bölümü şu sonuçlarla bağlayabiliriz: (1) Aşırı-yatırım ve aşırı-talep eğilimi, mübadele değerinin kullanım değeri üzerindeki boyunduruğunun kırıldığı, piyasanın ihtiyaçlar üzerindeki cenderesinin parçalandığı her durumda **bir eğilim olarak** ortaya çıkacaktır. Kendi içinde bu eğilim zararlı değil, hatta çeşitli yararları olan bir özelliktir: Kaynakların sürekli seferberliği, ulusal gelirin hep potansiyel düzeyine yakın olması, işsizliğin mevcut olmaması, ihtiyaçların (sıralanmasındaki sorunlar ne olursa olsun) azami düzeyde karşılanması — bütün bunlar hep planlı geçiş toplumunun bu dinamiğinin birer ürünüdür. (2) Bürokrasi planlama sürecini anarşik bir süreç haline dönüştürerek (planarşi) bu eğilimi bir dengesizlik unsuru haline getirir ve planlanmış ekonominin sayısız sorunla karşılaşmasına yol açar. (3) Marksist literatürde genellikle bürokrasinin "kötü yönetimi", "beceriksizliği", "israfı" gibi açıklamalarla geçiştirilen bütün işleyiş bozuklukları, gerçekte bu sistemik özelliğe, yani bürokratik planlamanın gerçekte planarşi olmasına bağlıdır. (4) Nihayet, son derece ironik biçimde, varolan bürokratik planlama deneyimlerinin sorunu, aşırı-merkezileşmiş olmaları **değil, yeterince merkezileşmiş olmamalarıdır.**[44] (5) Bütün bunların ışığında, piyasa sosyalizminin bürokratik planlamanın yarattığı sorunlardan

42. Aktaran: Ellman, Socialist Planning, a.g.y., s. 66.

43. A.y., s. 47-48.

44. Bu ekonomilerin aşırı-merkezileşmiş oldukları kuşkusuz başka bir anlamda doğrudur: Henüz üretici güçlerin gelişimi açısından toplumsallaşmamış olan üretim, hizmet ve dolaşım kesimlerinin (tamirat ve bakım, küçük dükkânlar vb.) kolektif mülkiyet altına alınması ve genel planın bir parçası haline getirilmesi anlamında. Yani genel planın kapsamı ekonomi çapında aşırı genişlemiştir, ama bu kapsam çerçevesinde kararların fiili merkezileşmesi yeterince gelişmemiştir.

genel olarak sosyalist planlamayı sorumlu tutması yanlıştır.

Bu alt bölümü genel bir toparlamayla bitirebiliriz. Eğer bürokratik planlama deneyimlerinin bunalımı bir yandan üretici güçlerin gelişiminin ulusal sınırlara çarpmasından, bir yandan da bürokratik planlamanın yarı-anarşik doğasından kaynaklanıyorsa, bu bunalıma tek çözümün ("başka alternatif yok") piyasaya dönüş olduğu doğru değildir. (Piyasanın çözüm olup olmadığı daha sonraki bölümlerin konusu olacak. Burada bunu henüz sorgulamıyoruz.) Ulusal sınırların aşılması ve işçi demokrasisine yöneliş bunalım için alternatif bir çözüm olabilir. Kısacası, piyasa sosyalizminin programına **alternatif bir program** vardır. Temel öğeleri de **enternasyonalizm ve sosyalist demokrasi'dir.**

İşleyiş Sorunları

Yukarıdaki iki altbölümde çizilen genel teorik çerçeve, piyasa sosyalizminin planlı ekonomilerin işleyişine ilişkin sorunlar üzerinde yoğunlaşan **analitik** kanıtlarını eleştirel bir süzgeçten geçirmek için yeterli zemini sağlıyor. Bu noktaların her birini kısa kısa ele alarak gözden geçirelim.

***Pratik Güçlükler:** Bu eleştirinin bilgi akışına ilişkin yönü esas olarak bürokratik planlamanın yalan üzerine kurulu mantığından kaynaklanır. Bilginin tam olarak doğru aktığı varsayılsa bile merkezileştirilmesinin güçlüğüne ilişkin itiraz ise, modern ekonominin ürün çeşitliliği dolayısıyla hesaplamanın pratik olanaksızlığı ile birlikte ele alınabilir: Özellikle bilgisayarların ve yeni telekomünikasyon tekniklerinin sağladığı dev olanaklar, bu sorunların üretici güçler geliştikçe daha kolay çözülebileceğinin kanıtıdır. Dolayısıyla, piyasa sosyalizminin genel usyürütmesinin tersine, planlama üretici güçler geliştikçe güçleşmez, kolaylaşır. Ölçü birimlerinin yarattığı sorunlar ise, bürokrasinin sorunları hileli yöntemlerle çözme yönelişinin arı bir örneğidir. Elbette, kısmi çıkarların önemi dolayısıyla bu sorunlar hiçbir zaman tümüyle ortadan kalkmayacaktır. Ama demokratik denetim mekanizmaları bunların etkisini ihmal edilebilir bir asgari düzeye indirecektir.

*** Tüketici Sorunları:** Bürokratik planlama sisteminde tüketicilerin karşılaştıkları bütün sorunların hepsini bir kaba koyarak ele almak olanaklı değildir. Öncelikle, gerçek bir felaket niteliğini taşıyan kalite sorununun hiç tartışmasız biçimde doğrudan doğruya geniş emekçi kitlelerin siyasal gücünün zayıflığına bağlı olduğunu belirtmek gerekiyor. Bunu kanıtlamak kolay. Bürokratik sistemde neredeyse bir yasa olarak formüle edilebilecek bir düzenlilik görülüyor: Alıcı ne derecede güçlüyse kalite o kadar yüksek, ne kadar zayıfsa kalite o kadar düşük. Güç yelpazesinin doruğunda yer alan Sovyet ordusunun dünyanın en gelişkin silah sistemlerine sahip olduğu, en altında yer alan Sovyet işçilerinin ise kötü kalite mallarla idare etmek zorunda olduğu kimse için sır değil. Demek ki, kalite sorununun çözümü hiç de piyasaya dayanmıyor. Bürokrasinin şatafatını simgeleyen Moskova metrosunu (hiçbir Batı başkentinde görülmeyen biçimde) pırıl pırıl işleten Sovyet sistemi, karşısında Sovyet işçilerinin tüketici kimlikleriyle güçlü temsilcilerini bulduğu gün tüketim mallarının kalitesi çarpıcı bir iyileşme gösterecektir.

Kuyruk sorununun bir boyutu, yalıtılmış ekonomik sınırlar içinde "sosyalizm"

kurmaya çalışan bürokrasinin stratejisinde üretim araçları kesimine ağırlık verilmesinin, tüketim maddeleri üretimine (özellikle tarıma) yeterli ilginin gösterilmemesinin bir ürünüdür. Ama sorunun ikinci boyutu, yukarıda sözü edilen aşırı-talep olgusuyla ilgilidir. Planarşi, merkezi devlet üzerindeki basınca cevap verebilmek için, varolan kaynaklarla üretilebilecek tüketim mallarından daha yüksek bir kullanılabilir gelir yaratır. Nihayet, bazı tüketim mallarında (örneğin özel binek otomobili alımında) uzun "kuyruklar"ın varlığı, doğrudan doğruya kaynak dağılımında öncelikler sorununa bağlıdır.

Bu noktada, piyasa sosyalizminin tüketici seçişleri sorununu son derecede kaba bir düzeye indirgediğini belirtmek gerekiyor. Bu okulun sözcüleri, tüketim alanında temel seçiş sorunu modaya, stile, renge, malın farklı markalarına ilişkinmiş gibi davranırlar (süpermarket sendromu!) Oysa tüketimde temel seçiş çok daha geniş kapsamlı, çok daha temel konulardadır: "Eğitim mi, evlere özel havuz mu?", "sağlık hizmetleri mi, Kanarya adalarında tatil mi?", "özel otomobil mi, şehirlerde temiz hava mı?" soruları, "Bermuda şortu bulunmuyor" türünden sorunlardan çok daha önemlidir. Planlı ekonomi öncelikle paranın ihtiyaçlar üzerindeki diktatörlüğünü sınırlayarak bu temel seçiş sorunlarına toplumun çoğunluğunun çıkarlarına uygun cevaplar getirmenin olanağını yaratır. Kuşkusuz, piyasanın ihtiyaçlar üzerindeki diktatörlüğünü sınırlamak yetmez; bürokrasinin kitleler adına kararlar almasının da önüne geçmek gerekir.

Son tahlilde, tüketim malları kesimi, piyasanın uzunca bir süre boyunca önemli bir işleve sahip olacağı bir alandır. Tüketimin gittikçe daha çok alanı toplumsallaştırıldığı ve meta biçiminin hakimiyetinden kurtarıldığı ölçüde (şehir içinden başlamak üzere bedava taşımacılık ve haberleşme, kültür ve spor faaliyetleri, çocuk bakımı, elbette eğitim ve sağlık, yaşanabilir konutlar, dinlenme ve tatil olanakları, giderek ortak yemekhaneler ve çamaşırhaneler) piyasanın bu alanlarda da sönümlenmesinin koşulları yaratılmış olacaktır. Ama o zamana kadar tüketim malları piyasası önemini sürdürecektir. Ne var ki, tartışma konusu olan bu değildir. Özel dönemler dışında, bütün merkezi planlama sistemlerinde tüketim malları piyasası mevcuttur. Üstelik, bu piyasaların daha da serbestleştirilmesi somut koşullara bağlı olarak mümkündür.

* **Etkinlik sorunu:** Yatırımların piyasa kıstaslarına göre yapılmaması dolayısıyla etkin olmadığı iddiası köklü biçimde yanlıştır. Herşeyden önce, fiyat sisteminin yatırımlar için iyi bir gösterge dizisi oluşturmadığı çoktan saptanmış bir noktadır. Örneğin Nove'nin kendisi, "bugünün fiyatları altı yıl sonrasının göreli kıtlıklarının iyi bir göstergesi olamaz" demektedir.[45] Ayrıca bu iddia, kârlılık ölçütüne bağlı yatırımların "dışsallıklar" adıyla anılan sorunlarla (en basit örnekle çevre tahribatı ya da işçilerin sağlığına verilecek zarar ile) başa çıkmasının olanaksız olduğunu görmezlikten gelmektedir. Nihayet, piyasa ve kârlılık koşullarına bağlı yatırım faaliyetinin, yüksek derecede oynaklığı dolayısıyla işsizliğe ve eksik kapasite kullanımına yol açtığı tartışılmaz bir gerçektir. Kısacası, piyasa ölçütlerine uygun bir yatırım faaliyeti tekil firmanın (tekil kapitalistin) kârlılığı açısından etkin olabilir ama buradan ekonomi düzeyinde bir etkinliğe sıçramak ancak neoklasik bir hayal dünyasında mümkündür.

45. **Feasible Socialism**, a.g.y./s. 40. Ayrıca bk. s. 91, 93, 94.

Global düzeyde, bütün kaynakları seferber ederek, toplumsal önceliklere dayalı bir yatırım politikasını olanaklı kılarak, dönemsel bunalımların tahribatına karşıt bir mantık geliştirerek çok daha etkin sonuçlar yaratan planlamadır. Esasen, piyasa sosyalizminin daha derinlikli ve dürüst temsilcileri bu konuda ikirciklidirler. Örneğin Ellman, kapitalist sistemin, işsizlik, düşük işgücü katılım oranları, kullanılmayan kapasite, yatırım düşüklüğü vb. nedenlerle makro düzeyde planlı ekonomiden daha az etkin olduğunu teslim eder.[46]

• **Teknolojik gelişmenin yavaşlığı:** Teknolojik gelişmenin bürokratik işçi devletlerinde başlangıçtan itibaren yavaş seyrettiği iddiası kanıtlanmış olmaktan uzaktır. Batılı burjuva araştırmacıların bulguları, 80'li yıllardan önceki yarım yüzyıl boyunca başta Sovyetler Birliği olmak üzere geçiş toplumlarında teknolojinin hızla geliştiğini göstermiştir.[47] Üstelik başta sanayi olmak üzere birçok alanda 1950-75 arasında Sovyetler Birliği ABD ile arayı önemli ölçüde kapatmayı başarmıştır. Ama bir nokta derhal belirtilmeli: Sovyetler Birliği ve öteki geçiş toplumlarında teknolojik gelişme değişik üretim dalları arasında son derece eşitsiz ve çarpık biçimde gelişmiştir. Uzay sanayiinde ya da askeri gereçlerin üretiminde bazan dünyanın en gelişkin teknolojisine sahip olan Sovyet ekonomisi, elektronik tüketim aletlerinden kibrite kadar birçok tüketici malında hâlâ geri teknolojiler kullanmaktadır. Bunun temelinde, aynen tüketim mallarındaki kalite sorununun temelinde olduğu gibi, Stalinist plânlamanın üretim araçları üreten kesime verdiği mutlak öncelik dolayısıyla tüketim mallarına bir anlamda "üvey evlat" muamelesi yapması yatar.

Ama daha önemli olan nokta, 1975 sonrasında bürokratik işçi devletlerinin emperyalist ülkelere göre her alanda teknolojik bakımdan geri kalmaya başlamış olmasıdır. Batı'da yeni teknolojiler ("mikro-chip" ler, bilgisayarlar, yeni telekomünikasyon teknikleri, robotlar, biyoteknoloji vb.) dünya bunalımının yarattığı sınırlar dolayısıyla yeterince kitlesel biçimde olmasa bile uygulamaya girince, Batı ile geçiş toplumları arasındaki teknolojik fark gittikçe büyümeye başlamıştır.

Bürokratik işçi devletlerinde 70'li yılların ortalarından itibaren görülen bu teknolojik durgunluğun bir nedeninin, bu geçiş ekonomilerinin ulusal sınırlar içinde hapsolmaları dolayısıyla dünya çapında bilgi ve teknoloji alışverişi çevriminin dışında kalmaları olduğuna daha önce değinmiştim. Burada bizi iç etkenler ilgilendiriyor. İç işleyiş bakımından en önemli etken yine planarşinin doğasından kaynaklanır. Bürokrasinin bütün klikleri, kendi güçlerini geliştirme mücadelesi içinde kendi çevrelerinde küçük "imparatorluklar" oluşturduklarından dolayı, bürokratik işçi devletlerinde uygulanan yatırım stratejisi hep daha fazla sayıda yeni üretim birimi kurmaya, eskiden kalmış

46. Socialist Planning, a.g.y., s. 20, 311 ve başka yerlerde.

47. Örneğin: R. Amann/J.M. Cooper/R.W.Davies (der.), The Technological Level of Soviet Industry, New Haven, 1977; P.Gregory/G.Leptin, "Similar Societies under Differing Economic Systems: The Case of the Two Germanys", Soviet Studies, Ekim 1977; J.S.Berliner, "Soviet Economic Reform and Technological Progress", Fukushima International Symposium'a sunulmuş, basılmamış bildiri, Kasım 1987.

üretim birimlerinde teknolojik yenileme/modernizasyon yatırımlarına göre oransız bir ağırlık verir. (Eski kuruluşlar bürokratik klikler için "cepte keklik"tir: "Gevşek bütçe tahdidi" dolayısıyla batmalarına nasıl olsa izin verilmeyecektir.) Bu yatırım politikası, yeni işletmelerin, eskimiş teknoloji ile çalışan bir deniz içinde adacıklar gibi kalmasına, yani teknolojik yenilenmenin muazzam eşitsiz bir gelişmeye tâbi olmasına, dolayısıyla ekonominin teknolojik kapasitesinin ortalama olarak düşük kalmasına yol açan bir faktördür. Bilgisayarlaşma ya da robotlaşma türünden hızlı teknolojik değişim dalgalarında bu atalet gerçek bir ayakbağı haline gelir.

Bu genel nitelikteki kısıtlayıcı etkene, son dönemin teknolojik gelişmelerinin özgül niteliğinden kaynaklanan sorunlar eklenir. Günümüzün en önemli yenilikleri olan bilgisayar ve yeni telekomünikasyon tekniklerinin politik alanda merkezi denetim altında tutulamayacak haberleşme ve fikirleri yayma yöntemlerini olanaklı kıldığı açıktır. Daha önce muhaliflerine izinsiz daktilo bulundurmayı yasaklayan rejimler için herkesin elinde bir kişisel bilgisayar tam bir karabasandır!

Merkezi planlamanın doğasında teknolojik gelişmeyi yavaşlatan bir özellik olduğu iddiasının doğru olmadığı, geçiş toplumlarının birçok alanda yer yer dünya çapında en gelişkin teknolojiyi üretmiş olmasından bellidir. Bizimn için asıl cevap verilmesi gereken soru başkadır. Kapitalist toplumda teknolojik yenilikleri rekabetin bir ürünü olarak kavrayan piyasa sosyalistleri, rekabete temel bir itici güç olarak yer vermeyen sosyalist planlamanın teknolojik gelişmeye hız verecek hiçbir dinamik içermediğini ileri sürerler. Oysa, merkezi planlama gercekten sosyalist planlama adını hak edecek bir nitelik taşıyorsa, teknolojik gelişmeyi bir **zorunluluk** haline getiren belirli içkin ya da yapısal özellikler içeriyor demektir. Bunların başında emeği, gerek boş zamanın arttırılması, gerekse ağır, yeknesak, sağlığa aykırı işlerin ortadan kaldırılması yoluyla özgürleştirme zorunluluğu gelir. İkinci olarak, emeği, üretim süreci içinde sermayeyi cisimleştiren makinalara ve ayrıntıda işbölümüne tutsak kılan kapitalist emek sürecinin yerine, hem daha üretken, hem de kollektif işçinin üretim sürecinin efendisi haline gelmesini sağlayacak yeni teknolojilerin geliştirilmesi bir gereksinim olarak kendini dayatacaktır. Nihayet, kapitalist toplumsal işbölümünün en temel ürünlerinden biri olan kafa/kol emeği ayırımının aşılması yönündeki gelişmeler teknolojinin yenilenmesi için gerçek bir itici güç rolünü oynayacaktır.

Üstelik kolektifleşmiş ekonomisiyle sosyalizm bu tür bir gelişmeyi olanaklı kılacak bütün unsurları serbest bırakacaktır. Bunun bir ifadesi, artık karşılarına dikilmiş yabancı bir güç tarafından despotik biçimde yönetilmeyen işçilerin, teknolojik yeniliklere ilişkin olarak çok daha inisiyatifli davranma olasılığıdır. Bir ikinci gösterge de, bürokratik işçi devletlerinin temel bilimlerde ve nitelikli işgücünde kendileriyle karşılaştırılabilir düzeydeki başka ülkelerden kat kat üstün olmalarıdır. Örneğin, nüfusları ve işgüçleri arasında pek az fark olmasına rağmen Sovyetler Birliği'nde mühendis sayısı ABD'ninkinin 2.5 katıdır. Bu ülkede üniversite öğrencisi sayısı 5 milyon, profesörü sayısı ise 500 bindir.[48] Bilim ve eğitim düzeyi bu kadar yüksek bir toplumun teknolojik gelişmenin önünde bir engel olacağını düşünmek mümkün değildir. Bürokrasinin hakimiyetinin

48.Moshe Lewin, The Gorbachev Phenomenon, University of California Press, Berkeley, 1988, s. 49.

yarattığı çarpıklıklar kolektifleştirilmiş planlı ekonomiye yüklenemez.

• **Çalışma Disiplini ve Emek Üretkenliği Sorunu:** Bürokratik işçi devletlerinde emek üretkenliği ve çalışma disiplininin gelişmiş kapitalist ülkelerle karşılaştırıldığında düşük olduğu doğrudur. Piyasa sosyalizmi bunu piyasa mekanizmalarının (özellikle işsizlik tehdidinin ve gelir farklılaşmasının) "terbiye edici" etkisinin yokluğuna bağlar. Oysa sorun böylesine basit biçimde ele alınamaz; hatta burada hakkı verilemeyecek kadar karmaşıktır. Birincisi, bu toplumlarda işçilerin daha gevşek bir tempoyla çalışmaları, daha devamsız olmaları vb. hiç tartışmasız işçilerin başlıca kazanımlarından biri olan tam istihdam koşullarının ve çalışma güvencesinin olanaklı kıldığı bir gücün kullanılmasının sonucudur. Ancak bu koşullarda işçilerin çalışmayacağını iddia etmek, **insanların işsizlik tehdidiyle karşı karşıya kalmadıkça çalışmayacağını** iddia etmek anlamına gelir. Bu, piyasacıların insan doğası hakkındaki yargılarının iyi bir ifadesi olarabilir ama gerçek dünyada sorun bambaşkadır. İşçilerin bu davranış kalıpları, **üzerinde hiçbir denetime sahip olmadıkları ve ürünlerinden oransız biçimde bürokrasinin yararlanacağını bildikleri** bir üretim sürecine yabancılaşmış olmalarının bir ürünüdür. Polonya işçileri arasında yaygın olan bir şaka bu gerçeğe ışık tutuyor: "Onlar bize ücret öder gibi yapıyorlar, biz de çalışıyor gibi yapıyoruz"! Yani işçiler bürokratik hakimiyete karşı direniş göstermektedirler. Tam istihdam ve çalışma güvencesi çalışma şevkinin yokluğunun nedeni değildir; sadece işçilerin direnişini olanaklı kılar. Bu anlamda, bürokratik işçi devletlerinin işçilerinin kapitalist ülkelerin işçilerinden çok daha üstün bir durumda oldukları ortadadır: Tam istihdam koşulları onlara işgününü pratikte kısaltma olanağını tanımaktadır. Batı işçisinin tabi kılındığı insanlık dışı çalışma temposuyla karşılaştırıldığında bu büyük bir avantajdır.

Ama düşük emek üretkenliği son tahlilde toplumun bir bütün olarak daha yoksul olmasına yol açtığı için mücadele edilmesi gereken bir noktadır. Bütün sorun bu mücadelenin nasıl verileceğidir. Piyasa sosyalizmi, bürokrasinin despotizminin (işçi devletinin koşulları dolayısıyla) işçileri zorlamaya yetmediği yerde işçileri işsizlik kırbacı altında çalıştırmayı öneriyor. Oysa bir çözüm daha vardır: bürokrasiyi alaşağı ederek işçi demokrasisi temelinde gönüllü bir disiplin kurmak. Üstelik bu yöntem emek üretkenliğinin düşüklüğünün asıl **nedenini**, bürokratik planarşinin yol açtığı darlık ve orantısızlıkların yarattığı düzensizlikleri de ortadan kaldırarak üretkenliğin artışının önünü gerçek biçimde açacaktır.

Bu bölüme son verirken, bütün bu eleştirilerde izlenen bir yönteme dikkat çekmek gerekiyor. Piyasa sosyalizmi, merkezi planlamaya yönelttiği bütün eleştirilerde piyasa sisteminin bütün sorunlarını bir kenara bırakmakta, en kaba ders kitaplarında ya da refah iktisadı modellerinde yer alan türden idealize edilmiş bir piyasa tablosu çizmektedir. Yani gerçek dünyada bürokratik bir doğum lekesiyle dünyaya gelmiş bir planlama ile neoklasik ders kitaplarının matematik fantazilerinden başka hiçbir yerde varolmayan bir "tam rekabet piyasası"nı karşılaştırmaktadır. Oysa, gerçek dünyada, neoklasik tam rekabet modelinin varsaydığının tersine asıl bilgi akışı sorunları kapitalist piyasada vardır (çünkü bilgi özel çıkarlar dolayısıyla hep gizlenir), tüketicilerin seçimleri reklamcıların, pazarlamacıların, modacıların ve bütün modern beyin yıkayıcılarının bombardımanı altında belirlenir, kapitalist firmanın "etkinliği"

onmilyonların, yüzmilyonların işsizlikten, yoksulluktan, göçlerden bunalması gibi "olumlu" sonuçlar doğurur, insanlığın başındaki nice felakete çözüm getirecek yeni teknolojik buluşlar kârlılık hesaplarıyla gizlenir ve uygulamaya sokulmaz,[49] işçiler kendilerini yabancı bir güce karşı savunmak için çalışmadan sürekli olarak kaytarmanın mücadelesini verir. Ama bütün bunlar — bunalımlar, kitlesel açlık, büyük kentlerde kol gezen suçluluk,[50] ABD'de geri ülkelerden yüksek olan çocuk ölüm oranı[51]—piyasa sosyalistlerini rahatsız etmez. Onlar için önemli olan kutsal piyasa hazretlerinin işleyişine karışmamaktır.

Lojistik destek önermeleri

Piyasa sosyalizminin, piyasa ve sosyalizm gibi birbiriyle uyuşacağı en hafif deyimle çok kuşkulu iki öğeyi yanyana getirdiği için bir takım konularda kendisine yöneltilebilecek eleştirileri karşılayabilmek amacıyla bazı yan destek önermeler geliştirdiğini yukarda belirtmiştim. Şimdi bu önermeleri teker teker ama kısaca ele almamız gerekiyor.

• **"Tarafsızlık" iddiası:** Piyasanın bir teknik araçlar dizisi oluşturduğu, farklı sosyo-ekonomik ilişkiler karşısında "tarafsız" olduğu, kapitalizm çerçevesinde asli bir yeri olsa da sosyalizmin geliştirilmesi amacıyla da kullanılabileceği iddiasının ilk dayanağı piyasanın kapitalizme özgü olmadığı, kapitalizm-öncesi toplumlarda da var olduğu, dolayısıyla sosyalizmle de bağdaşabileceği tezidir. Bu tezin, bir yandan piyasanın kapitalizm-öncesi toplumlar ile kapitalizm içindeki konumunun köklü farklılığını, öte yandan da kapitalizm-öncesi toplumlar ile sosyalizme geçiş toplumlarının gelişmesi bakımından nitel farklılığını görmezlikten geldiği için yanlış olduğunu yukarıda göstermeye çalıştım. Burada ek olarak işaret edilmesi gereken nokta şu: Piyasanın sosyalizme geçiş toplumuda ekonomik işleyişin temel düzenleyicisi haline gelmesi, işçi devletlerinde işçilerin kapitalist toplumda olduğundan çok farklı bir toplumsal konuma sahip olmasını sağlayan kazanımlarının (tam istihdam, çalışma güvencesi, evrensel bedava hizmetler, emek miktarından bağımsiz asgari tüketim düzeyi, işçi sınıfı içinde dayanışma gelenekleri vb.) her birini teker teker ortadan kaldırma tehdidini yaratır. Bu dinamiğin somut mekanizmalarını başka bir yazımda

49. Bunun en yüz kızartıcı örnekleri tıp teknolojisindeki yenilikler konusunda ortaya çıkar. Son olarak, ABD'de ortalığı kasıp kavuran AIDS salgınından muzdarip hastaların bir bölümü için hayat kurtarıcı olabileceği bilimsel olarak saptanan bir ilacın varlığı beş ay boyunca kamuoyundan gizlendi. Neden, araştırmacıların bencil çıkarının böyle gerektirmesi. Bk. New York Times, 14 Kasım 1990.

50. 2 Aralık 1990 günü dünya kapitalizminin merkezi Wall Street'in de bulunduğu New York şehrinde yedi saat içinde yedi cinayet işlendi. Son yıllarda New York her geçen yıl cinayet sayısı bakımından kendi rekorunu yeniden kırıyor. 1989'da resmen saptanabilen cinayet sayısı 1905. 1990'ın ilk onbir ayında bu sayı 2000'i aşıyor. (New York Times, 3 Aralık 1990.) Amerika'nın bütününde cinayetler, aynı gazetenin ifadesiyle, bir savaşa yaklaşıyor. Genç siyahlar arasında her bin kişiden biri bu yıl cinayete kurban gitmiş. (New York Times, 7 Aralık 1990.)

51. ABD'de siyah vatandaşların yaşam süresi beklentisi, dünyanın birçok ülkesinden, bu arada bazı azgelişmiş ülkelerden düşük (1989'da 65,9). New York Times, 30 Kasım 1990.

açıkladığım için burada bu konuya yeniden girmeye gerek görmüyorum.[52] Burada yalnızca piyasa reformlarının, kadınların işçi devletlerindeki özgül kazanımlarını da tasfiye etme tehlikesini taşıdığını ekleyeyim. Gorbaçov ve ideologlarının aileyi nasıl yücelttiği, kadının yerinin evi olduğunu örtülü ya da açık biçimde savunduğu kimse için sır değil. Ailenin ve kadının "doğa"sının yüceltilmesinin ardında yatan saik, hızla artacak işsizliğin büyük bölümünün kadınların sırtına yüklenmesi yoluyla toplumsal gerilimin başa çıkılamayacak boyutlara ulaşmasını engelleme amacı. Ama sorun bununla da sınırlı değil. Daha önce Macar deneyiminde açıkça görüldüğü gibi,[53] piyasa reformları çocuk bakımından ev işlerine kadar birçok faaliyetin toplumsallaşması eğilimini tersine çevirerek kadını zorunlu olarak yeniden eve dönmeye iter.

Kısacası, piyasa mekanizması hiçbir anlamda tarafsız, teknik bir araçlar silsilesi değildir. İşçilerin, kadınların, azgelişmiş bölgelerin, (federal yapıya sahip ülkelerde) yoksul ulusların aleyhine işler. Bu işleyisin nasıl bir dinamik doğurduğuna aşağıda yeniden döneceğiz.

* **Piyasa/demokrasi ilişkisi:** Demokrasinin piyasa ekonomisiyle, "girişim özgürlüğü" ile, hatta kapitalizmle doğrudan bir bağ içinde olduğu tezi sol liberalizmin genel tezlerinden biridir. Bu tezi başka bir yazıda ayrıntılı olarak eleştirmiş olduğum için burada bu genel biçimiyle ele almayacağım.[54] Bu yazı çerçevesinde piyasa sosyalizminin daha özgül iki iddiası üzerinde durmak gerekiyor. Bunlardan biri, bürokratik işçi devletlerinde piyasa reformları ile siyasal demokratikleşmenin hep elele gitmiş olduğu iddiasıdır. Bu iddia iki bakımdan tarihsel gerçeklerle uyuşmaz. Birincisi, geçmişte bürokratik işçi devletlerinde demokratikleşme yönünde **tabandan** gelen hareketlerin pek azı piyasa reformlarına yönelik talepler geliştirmişlerdir. 1953 Berlin ayaklanmasında Alman işçilerinin, 1956'da Polonya'da ve Macaristan'da kurulan işçi konseylerinin piyasaya yönelik talepleri yoktu. 1968'de Çekoslovakya'da kurulan işçi konseyleri, politik liberalleşme yanlısı Dubçek hükümetine tam da aynı zamanda piyasacı olduğu için destek olmamışlardır. İkincisi, **tepeden** başlayan reform hareketlerinde piyasa reformlarıyla göreli demokratikleşmenin elele gitmesinin nedeni bunların (piyasa ile demokrasinin) doğasından türeyen zorunlu bir ilişkiye değil, özgül bir konjonktürel nedene bağlıdır. Reformcu bürokrasi, yerleşik sistemin güçlü toplumsal-siyasal dayanaklarını sarsmak amacıyla aydınların, toplumun büyük bölümünün, hatta çıkarları reformlardan zedelenecek işçilerin dahi desteğini kazanmak için politik demokrasiyi genişletmeye yönelir. Yani glasnost perestroyka'nın, siyasal demokrasi iktisadi liberalleşmenin bir aracıdır.[55] Ama bir kez koşullar değişir ve

52. Bk. "Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?", a.g.m., s. 85-90.

53. Buna piyasa sosyalizminin sözcüsü Kornai bile değiniyor. Bk. "The Hungarian Reform Process", a.g.m., s. 59.

54. Bk. "Sol Liberalizm: Maddeci Bir Eleştiriye Doğru", Onbirinci Tez, 2, Şubat 1986. Bu konuda çok yararlı bir kaynak, Necip Çakır'ın "Piyasa ve Demokrasi" (Onbirinci Tez, 6, Haziran 1987) başlıklı yazısıdır.

55. Bu konu üzerinde başka yazılarda ayrıntılı olarak durdum. "Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?", a.g.m., s. 90-92 dışında ayrıntılı bir kanıt için şu kaynağa bakılabilir: S.Savran, "Bürokrasi Kendine Karşı: SBKP 19. Konferansı", Sınıf Bilinci, 2, Ekim 1988, s. 12-17.

işlevsel olmaktan çıkarsa, buruşturularak bir kenara atılacak olan demokratikleşmedir, iktisadi liberalleşme değil. 1990 yılı için Sovyetler Birliği'nde yaşanan gelişmeler (Azerbaycan ve Litvanya'ya tankların gönderilmesi, grev hakkının kısıtlanması, Gorbaçov'a "kanun ve nizamı" sağlamak amacıyla olağanüstü yetkiler verilmesi, yeni bir Milli Güvenlik Konseyi kurulması, Litvanya ve Letonya'daki askeri baskı) bu konuda ikna edici bulunmuyorsa Çin'e bakmak yeterlidir. 1978'den beri iktisadi reformların yürütülmesine nezaret ettiği için bütün Batı basınının ÇKP'nin siyasal açıdan da liberal kanadının önderi ilan ettiği Deng Şiao-Ping, 1989'da Tienanmen katliamının baş sorumlusu rolünü üstlenmiştir. İşte Çin glasnostunun hüzün verici sonu!

Piyasa/demokrasi ilişkisinin sözü edilen ikinci boyutu, piyasa mekanizmasının işçi özyönetimini olanaklı kılacağı tezidir. Bu tezi özellikle Brus savunmuştur.[56] Pratikte Yugoslavya'da uygulanan modelin bir tür özyönetim ile piyasa sosyalizmini birleştirdiği biliniyor. Son dönemde ise Gorbaçov reformlarının ilk evresinde piyasa ile birlikte özyönetimin de bir ölçüde propogandası yapılmıştır. Sonuncusundan başlayalım. Sovyet deneyiminde özyönetimin kendisinin ciddi bir atılım yapması bir yana, propogandası bile kısa sürede sönüp gitmiştir.[57] Yugoslav deneyimi ise tam da işyerinde demokratik kırıntılarla sınırlı bir korporatist düzenleme ile piyasanın bir araya geldiği bir bağlamda toplum çapında bürokratik hakimiyetin nasıl sürebileceğinin yaşayan kanıtını oluşturuyor. Üstelik bu çerçeve içinde piyasa sürekli olarak özyönetimle çelişen, işletme yöneticilerinin yetkilerinin artmasına yol açan bir unsur olarak işlev görmüştür.[58] Brus da son dönem çalışmalarında bu deneyimin derslerini açıkça çıkarıyor: "... özyönetime dayanan kolektif, işletmenin malvarlığının sahibi değil (yani işletme bir kooperatif değil), sadece bütün toplumun bir kayyumu gibi hareket ediyor; ama bütün iktidarın özyönetime dayalı topluluklardan kaynaklandığı yolundaki yaygın retoriğe rağmen, toplum nedense, nerdeyse kaçınılmaz biçimde, kendini değişik düzeylerde bir devlet bürokrasisinde kurumlaştırıyor."[59] Brus'un çıkardığı ders başka piyasa sosyalistleri için de şayan-ı tavsiyedir!

Bu konuya son vermeden önce bir noktaya dikkati çekmek istiyorum. Piyasa sosyalizmi sürekli olarak bürokrasiden söz eder ama bu, Marksizmin bürokrasi kavramından çok farklıdır. Piyasa sosyalistleri için piyasanın mantığına karşıt, bilinçli, siyasal müdahaleye dayanan her türlü ekonomik karar ya da karar mekanizması, ne kadar demokratik biçimde belirlenmiş olursa olsun bürokratiktir. Yani piyasa sosyalizminde bürokrasi piyasanın karşıtıdır, Marksizmde ise işçi demokrasisinin.

• **Sosyal adalet iddiası:** Piyasanın sosyal adaleti sağlayacağı iddiası "serbest piyasa" ekonomilerinde "sosyal adalet"in içler acıklısı haline bakıldığında, piyasa sosyalizminin

56. The Market..., a.g.y., s. 154-155.

57. Bk. R.W.Davies, "Gorbachev's Socialism in Historical Perspective", New Left Review, 179, Ocak-Şubat 1990 ve David Mandel, "Revolutionary Reform in Soviet Factories", Socialist Register, 1990.

58. Catherine Samary, Plan, marché et démocratie. L'expérience des pays dits socialistes, Institut International de Recherche et de Formation, Amsterdam, 1988.

59. "The Communist Economic System", a.g.m., s. 271.

en inanılmaz iddiası gibi duruyor. Kuşkusuz! Ama bu iddianın ardında ne yattığına kısaca bakmak gerekiyor. Sorun, varolan işçi devletlerinde hakim katman olan bürokrasinin ayrıcalıklarından kaynaklanıyor. Bu ayrıcalıkların büyük kitlelerde uyandırdığı infialin bilincinde olan reform ideologları bundan kendi programlarına destek kazanmak için yararlanmaya çalışıyorlar. Bürokrasinin ayrıcalıkları temel olarak bulunulan göreve bağlı ayni ayrıcalıklar (ev, bahçıvan, ahçı, hizmetçi, tatil daçası, otomobil, şöför, özel dükkânlar, özel hastane ve klinikler, özel okullar vb. vb.). Piyasanın iktisadi ajanları ödüllendirme sisteminde bu tür ayni ayrıcalıklara yer yok. Dolayısıyla sosyal adalet yerine gelecek!

Eğer piyasanın ayni ayrıcalıklara son verirken (daha doğrusu bunları sınırlarken) yeni, çok daha köklü ve derin toplumsal eşitsizlikler yaratacağı hatırlatılırsa, Sovyet piyasa sosyalistleri, bunların "sosyalist bölüşüm ilkesi"ne uygun olduğu "kozunu" oynuyorlar. Yani "herkese emeğine göre". Bu ilkenin sosyalist bir ilke değil, komünizmin üst aşamasından önce **zorunlu bir şer** olarak katlanılacak bir burjuva bölüşüm ilkesi olduğunu biliyoruz.[60] Ama sorun bununla sınırlı değil, çok daha derinlere gidiyor, çok daha vahim.

"Herkese emeğine göre ilkesi", çalışmanın insanlar için henüz kendilerini ifadenin bir biçimi, bir ihtiyaç haline gelmediği bir evrede, üretimi arttırmanın gereklerinin dayattığı bir zorunluluktur. Yani burada tam tamına işçinin çok ve iyi çalışması için **maddi özendiriciler** sağlama sorunuyla karşı karşıyayız. Şimdi, birincisi, maddi özendiriciler sorunu piyasa yöntemlerinin uygulanıp uygulanmadığından bağımsızdır. Yani merkezi planlama sisteminde de maddi özendiriciler yaygın olarak kullanılabilir.[61] Ama, ikincisi, piyasanın yarattığı gelir farklılıkları hiç de emek miktarının (hatta emeğin vasıflılığının) sonuçlarıyla sınırlı değildir.

Piyasa sisteminin ödüllendirmede yarattığı farklılıklar üretim biriminin içinde bulunduğu kesime, kullandığı teknolojiye, piyasanın konjonktürel eğilimine, üretilen ürünün ihracat olanaklarına, coğrafi bölgeye, bölgede işçi sınıfının örgütlülük derecesine, işçinin cinsiyetine ve buna benzer sayısız etkene bağlıdır. Bu etkenlerin **hiçbiri işçinin denetiminde değildir**. Dolayısıyla, piyasanın yarattığı ücret farklılaşması, Marx'ın ifadesiyle, işçiye "doğa tarafından dayatılan" bir durum gibi dışardan empoze edilmiştir. Bunun adı sosyal adalet ya da "herkese emeğine göre" değil düpedüz işçi sınıfını bölmek, dayanışmacı geleneğinin belini kırmak ve bu temelde sınıfı politik olarak manipüle etmektir.

4. PİYASA SOSYALİZMİNİN "BAŞARILARI"

Piyasa sosyalistlerinin merkezi planlamaya yönelttiği eleştirinin önemli bir boyutunun, **ampirik** düzeyde yer aldığını belirtmiştim: Bu argümana göre varolan planlı ekonomilerin global ekonomik performansı başarısızdır; Bu, sistemin

60. Bk. S. Savran, "Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor ?", a.g.m., s. 89-90 ve daha bütünsel bir tahlil için: "Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi?", a.g.m., s. 19-24.

61. Piyasa ile özendiriciler arasında bağ kurma yolundaki yaygın yanlışa Boratav dikkat çekiyor. Bk. Sosyalist Planlamada Gelişmeler, a.g.y., s. 99-101.

değiştirilmesi gerektiğinin açık bir kanıtıdır. Şimdi de son olarak bu iddiayı inceleyelim. Ayrıntıya girmeden önce bir kez daha belirteyim: Varolan planlı ekonomiler, ulusal sınırların ve bürokratik anarşinin yarattığı engeller dolayısıyla özellikle 80'li yıllarda belli bir tıkanıklıkla karşılaşmışlardır. Amacım bu gerçeği yadsımak değil. Amacım, **sistem olarak** iflas ettiği söylenen planlı ekonomileri, piyasa sosyalizminin önerilerine uygun olarak yönetilen bürokratik işçi devletleriyle (Yugoslavya, Macaristan, Polonya) karşılaştırarak bu iflas ilanının gerçekliğini araştırmak.

Piyasa Sosyalizminin "Mucizeleri"

Piyasa sosyalizmi uzun bir süredir salt teorik bir model olmaktan çıkmış, bazı bürokratik işçi devletlerinde, teorisyenler tarafından önerilen modellere oldukça uygun biçimde uygulanmaya konmuş durumda. Yugoslavya, 1948'de Stalin'in saldırganlığına ve dayatmalarına karşı Sovyetler Birliği'nden koptuktan sonra, 1950'li yılların başından itibaren piyasaya, Sovyet "geleneksel" sistemine göre çok daha yaygın bir rol tanıyan bir düzenlemeye gidiyor. 1965 ile 1970'li yılların başı arasında bu rol iyice yoğunlaşıyor. Yugoslavya piyasa sosyalizminin arı bir örneği haline geliyor. 1970'li yıllardan sonra birbirini izleyen dönemlerde kâh merkezileşme, kâh piyasaya vurgunun yoğunlaşması yaşanıyor ama Yugoslavya hiçbir zaman merkezi planlamaya geri dönmüyor.

Bu yönelişin sonuçlarını kısaca gözden geçirmekte yarar var. Çünkü piyasa sosyalizminin iddialarının sınandığı ilk ülke Yugoslavya. Önce ülke ekonomisinin hakkını teslim edelim: Yugoslavya 1979'a kadar oldukça hızlı bir büyüme yaşıyor. Ama bu büyüme, merkezi planlamayla yönetilen ülkelerinkinden daha hızlı değil, bunların birçoğu Yugoslavya'dan da hızlı büyüyor. Bu nokta bir yana, piyasa sosyalizmi Yugoslavya'yı tam da planlı ekonominin çok daha kolay denetim altına alabildiği tipik sorunlarla karşı karşıya bırakıyor. Herşeyden önce, planlı ekonomilerde hiç görülmeyen, kapitalist ekonominin temel sorunlarından biri Yugoslavya'da ciddi boyutlara ulaşıyor: işsizlik. İşsiz sayısı 1960'da 160 bin dolayında (%2): Yani iş değiştirenler, işgücüne yeni katıldığı için iş arayan gençler vb. göz önüne alınırsa, işsizlik yok. 1965'de dolu dizgin piyasa ekonomisine geçtikten sonra Yugoslavya'nın işsiz sayısı 1967 yılında 270 bine yükseliyor. 1980'e ulaştığımızda işsiz sayısı 500 bin, ayrıca 750 bin işçi Batı Avrupa'ya göç etmiş durumda. Yani 1980'de Yugoslav ekonomisinin istihdam edemediği toplam işçi sayısı 1,.250 milyon — bu da toplam aktif nüfusun % 10'u.[62] Bugün Yugoslavya'da (Almanya'daki göçmen işçiler dışında) 1,5 milyon işsiz olduğu tahmin ediliyor. Yugoslav ekonomisinin öteki göstergeleri de, özellikle son dönemde, hiç iç açıcı değil. Enflasyon 80'li yılların ortalarından beri üç haneli rakamlarda dolaşıyor; benim en son gördüğüm kaynak % 400 rakamını veriyordu. 1979'a kadar süren büyüme bu tarihten itibaren yerini bir bunalıma bırakıyor; 1979-82 arası tarım dışı üretim % 15 geriliyor.[63] Aynı dönemde gerçek ücretler % 10 oranında düşüyor. 1986-87'de GSMH yeniden

62. Harold Lydall, Yugoslav Socialism. Oxford University Press, New York, 1986, s. 74, 84, 92: Bu veriler Yugoslav işçi sınıfının çalışma garantisinin aynen öteki işçi devletlerinde olduğu gibi sağlam kökleri olduğunu unutturmamalı bize. İşsizlik, işten çıkarılmaları son derece zor olan yerleşik işçilerden çok tarımdan gelenleri, gençleri ve ülke dışından dönenleri etkiliyor. Bk. a.g.y.y s. 97-98.
63. Lydall, a.g.y., s. 284-85.

düşüyor. Ödemeler dengesi büyük güçlüklerle karşı karşıya, bu yüzden ülke Doğu Avrupa'nın en yüksek dış borçlarından birine sahip. Yugoslavya, kendisi gibi çokuluslu bir ülke olan Sovyetler Birliği ile karşılaştırıldığında, cumhuriyetler arası eşitsizliği azaltmakta çok daha az başarılı.

Macaristan, Doğu Avrupa'da piyasa sosyalizmi teorilerine uygun bir yönelişe geçen ikinci ülke. 1956'da işçi sınıfının yenilgiye uğratılmasından sonra 1968'de (iktisadi reformlarla birlikte siyasal liberalleşmeyi de geliştiren Prag baharının Sovyet tanklarınca ezildiği yıl!) Yeni Ekonomik Mekanizma'nın benimsenmesiyle, çoğu yorumcunun Lange-tipi bir model olarak gördüğü bir yeni ekonomik düzenlemeye geçiyor.[64] Yugoslavya özyönetimi (kısıtlı bir özyönetim de olsa) içeren, Macaristan ise özyönetime yer vermeyen birer piyasa sosyalizmi modeli olduğu için, bir başka model olarak Macaristan'ın ekonomik performansına da göz atmakta yarar var.

Macaristan'da 1970'li yıllarda oldukça hızlı bir büyüme yaşamış ve tüketim malları arzı bakımından öteki bürokratik işçi devletlerine göre daha üstün bir konumda olmuştur. Ama yirmi yıllık piyasa sosyalizminin sonuçları acıklıdır. Macaristan bugün Avrupa'nın kişi başına en yüksek dış borca sahip olan ülkesidir.[65] 1978'den itibaren büyüme yılda ortalama % 1,3'e düşmüştür, 1978-84 arasında yatırımlar yılda % 3 azalmıştır. Enflasyon resmi rakamlara göre % 30'un üzerindedir. Toplumsal eşitsizlik hiçbir Doğu Avrupa ülkesinde görülmemiş boyutlara ulaşır. İşletme yöneticileri piyasa ekonomisine uygun performans göstermeleri için yüksek primlerle ödüllendirilirken, özel faaliyet sürdürenler son derece yüksek gelirlere sahiptirler.[66] Son birkaç yıla kadar, özel faaliyet esas olarak küçük burjuvaziye özgü olduğu, aile üyeleri dışında yedi kişiden fazlasının çalıştırılması yasaklandığı halde, bu katmanlar ülkenin en varlıklı kesimleri arasındadır.[67] İşçiler ise bu gelir eşitsizliği karşısında insanca bir yaşam düzeyini tutturabilmek için genellikle iki, bazan üç işte çalışmak zorunda kalırlar. 1978-84 döneminde ortalama gerçek işçi ücretleri yaklaşık % 20 düşmüştür.[68] Bugün Macar halkının dörtte biri resmi olarak belirlenmiş yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Son yıllarda bir işçi devletinde ilk kez kitlesel düzeyde evsiz barksız insanlar ortaya çıkmıştır: Bugün onbinlerce evsiz barksız geceyi Budapeşte'nin tren istasyonlarında ve başka kamu binalarında geçirmektedir. Macaristan'ın çok övülen yeni demokrasisi bu insanlara, sürekli bir adresleri olmadığı için, oy hakkı bile tanımıyor.[69]

Polonya, piyasa sosyalizmi kervanına en son ama en hızlı katılan ülke. 1981 Aralık ayında on milyonluk işçi hareketi Dayanışma "savaş hali" ilanı yoluyla bastırılır

64. Kornai, bu yaygın kanıyı reddeder. Ona göre Macaristan Lange-tipi bir modelden daha merkeziyetçidir. Bk. "The Hungarian Reform Process", a.g.m., s. 32. ve 83-84. Ancak Kornai kendisi de Macar sisteminin bir tür piyasa sosyalizmi uygulaması olduğunu kabul eder. Bk. a.g.m., s. 94.

65. Kornai, a.g.m., s. 78, Tablo 2.10.

66. Nove, Soviet Economic System, a.g.y., s. 305-310.

67. Kornai, a.g.m., s. 56.

68. A.y., s. 78, Tablo 2.10.

69. New York Times, 23 Ekim 1990.

bastırılmaz Jaruzelski yönetimi 1 Ocak 1982'de yeni bir reform paketini uygulamaya sokarak piyasa ekonomisine dönmüştür.[70] Bunun ilk ürünü enflasyonun başını alıp gitmesi olur. 1981'de 178 olan resmi fiyat endeksi, 1983'de 452'ye yükselir: yani iki yılda % 250 fiyat artışı![71] Polonya Birleşik İşçi Partisi (KP) yönetimi, 1987 yılındaki halk oylamasında ekonomik reformların derinleştirilmesi önerisi reddedildiği halde bu yönelişi sürdürür. 1989 yılında Dayanışma başa geçmeden tarımsal fiyatlar serbest bırakılır. 12 Eylül 1989'da iktidara gelen Mazowiecki yönetimi bu politikaları derinleştirince, Ocak 1990 aylık enflasyonu yıllık olarak ölçüldüğünde % 600'e çıkar. Mazowiecki hükümetinin 1 Ocak 1991'de uygulamaya koyduğu kemer sıkma programı ile enflasyon denetim altına alınır ama bu kez üretim (GSMH'da % 25 gerileme) ve gerçek ücretler düşer.Bir, birbuçuk yıl önce işsizlik diye bir olgunun tanınmadığı Polonya'da bugün 1 milyon dolayında işsiz vardır.[72]

Planlı Ekonomiler İflas mı Etti ?

Piyasa sosyalizminin pratikte yarattığı "mucize"leri böylece görmüş oluyoruz: ekonomik bunalım, dış borç, işsizlik, enflasyon vb. vb. Şimdi kısaca, planlı ekonomilerle piyasa sosyalizmi modelini izleyen ekonomiler arasında bir karşılaştırma yapalım.

Burjuva iktisatçıların görüşlerini popüler bir dille yaymayı hedefleyen Challenge dergisi (ABD) Eylül-Ekim 1990 sayısında modaya uygun olarak Doğu Avrupa hakkında "Marx'dan Piyasaya" başlıklı bir dosya yayınladı. Bu dosyada yer alan iki tablonun birlikte kullanılması son derece öğretici.[73] Tablolardan bir Doğu Avrupa'nın hangi ülkelerinde piyasa reformlarının uygulandığını beş temel kıstas üzerinden gösteriyor. Beklenebileceği gibi, piyasa reformlarını bütün alanlarda gerçekleştiren Macaristan ve Polonya. Yugoslavya ise bir eksikle (sermaya piyasası) bu ikisini izliyor. Ötekilerde hiç değişiklik yok 1990 başında henüz. Öteki tablo ise yedi Doğu Avrupa ülkesinin 1980'li yıllarda (özellikle 1985 sonrasında) ekonomik performansına ilişkin başlıca göstergeleri veriyor. (İki temel eksik, işsizlik oranı ve gerçek ücretlerin gelişmesi.) Şimdi biz bu tabloları kullanarak, merkezi planlı ekonomilerin performansını piyasa sosyalizminin yaşayan modelleriyle karşılaştıralım. Önce ekonomileri büyüme oranına göre dizelim.

TABLO 1
Ekonomik Büyüme (1985-89 arası yıllık %)

Romanya	4,2	Polonya	2,2
Doğu Almanya	3,6	Macaristan	1,3
Bulgaristan	2,8		
Çekoslovakya	2,5	Yugoslavya	0,4

70. Jacek Rostowski, "The Decay of Socialism and the Growth of Private Enterprise in Poland", Sovlet Studies, cilt XLI, No. 2, Nisan 1989 ve S. Wellisz, "The Case of Poland", Challenge, Eylül-Ekim 1990.

71. Nove, a.g.y., s. 317.

72. New York Times, 19 Kasım 1990.

73. G.H.Jefferson/P.A.Petri, "From Marx to Markets", Challenge, Eylül-Ekim 1990, s. 5-6, Tablo 1 ve 2.

Tablodan çıkan sonuç basit: 1989'da kitle hareketleri patlamadan önceki son beş yıllık dönemde, Doğu Avrupa'da büyüme hızı bakımından ilk dört sırayı planlı ekonomiler, son üç sırayı ise piyasa sosyalizmi modelleri alıyor. Bu beş yıl, unutulmasın, Doğu Avrupa'nın ekonomik bakımdan son kırk yıl içindeki en kötü dönemi. Ama bu en kötü dönemde bile Romanya ve Doğu Almanya'nın büyüme hızları ortanın üzerinde, öteki iki planlı ekonomininki ise orta düzeyde. Hiçbirinde "iflas" tablosu yok. Bir iflas tablosu varsa bu başta Yugoslavya olmak üzere piyasa sosyalizmi ülkelerinde.

İkinci bir tablo aracılığıyla bu ülkelerde son yıllarda enflasyonun nasıl seyrettiğine, ülkeleri en yüksekten en düşüğüne doğru sıralayarak bakalım.

TABLO 2

Enflasyon oranları (1985-89 arası yıllık ortalama %)

Yugoslavya	360
Polonya	77
Macaristan.	11
Bulgaristan	2
Doğu Almanya	1
Çekoslovakya	0,6
Romanya	0,2

Bu kez ilk üç ödülü (!) piyasa sosyalizmi alıyor: Yugoslavya ve Polonya'da enflasyon gemi azıya almış, Macaristan ise ilk iki yıldaki düşük oran dolayısıyla göreli olarak düşük bir ortalamaya sahip (bugün bu oran % 30'un üzerinde). Planlı ekonomilerin en yüksek enflasyon oranı (Bulgaristan), piyasa sosyalizmi modellerinin en düşük oranının beşte bir. Ötekilerdeki fiyat artış oranları yok denecek kadar düşük.

Son bir tablo ile ülkelerin borçluluk oranını, dış borçlarını GSMH'lerinin bir oranı olarak hesaplama yöntemiyle görelim. En yüksek borçluluk içinde olan ülkeyi başa yazalım.

TABLO 3

Dış borç / GSMH oranı (1985-1989 ortalaması, %)

Macaristan	70
Polonya	52
Yugoslavya	36
Doğu Almanya	20
Bulgaristan	16
Romanya	11
Çekoslovakya	6

Enflasyon şampiyonu Yugoslavya borçlulukta birinciliği Macaristan'a kaptırıyor. Polonya ise ikinciliği koruyor. Macaristan'ın borçluluk oranı Türkiye'den bile yüksek! Planlı ekonomilerin ikisi biraz yüksekçe dış borca girmişler ama bunlarınki bile en az borçlu piyasa sosyalizmi modelinin ancak yarısına ulaşıyor. Yine ilk üç sıra ile son dört sıra aynı kalın çizgilerle ayrılmış.

Büyüme, enflasyon, dış borç... Bir ekonominin genel performansı hakkında daha ne kıstas aranabilir? Eğer işsizlik oranları gösterilseydi bir önceki alt bölümde verdiğim sayılardan piyasa sosyalizminin gene kürsüde ilk üç sırayı kapma orununa sahip olacağı ortada. Ücret artış oranlarında ise yine bir önceki altbölümün verilerine göre, yine aynı üç ülkenin son üç sırada yer alacağını tahmin etmek güç değil. Öyleyse nasıl oluyor da piyasa sosyalizmi teorisi bu genel tablodan planlı ekonomilerin iflas ettiğini ve kurtuluşun piyasa sosyalizminde olduğunu çıkarsayabiliyor? Piyasa sosyalistlerinin bu sorunun cevabını vermeleri bütün sosyalistler karşısında bir yükümlülük. Merkezi planlamanın çöktüğünü ilan eden hiçbir konuşma ya da yazı bu soruya cevap vermekten kaçınamaz.

Bu noktada, tartışmanın birkaç yönüne kısaca değinmek burada savunulan görüşün yanlış anlaşılmaması açısından yararlı olacaktır. Herşeyden önce, tekrarlayarak söylüyorum, bütün bu göstergeler, planlı ekonomilerin muzaffer bir ekonomik gelişme içinde olduklarını kanıtlamak için sunulmadı. Bu ekonomilerde ciddi bir yavaşlamanın, önemli alanlarda tıkanıklıkların başgösterdiği tartışılmaz bir gerçek. Gösterilmeye çalışılan bu durumun bir "iflas" olarak sunulamayacağı. Ve piyasa sosyalizminin bu sorunlara çözüm getireceği yönünde hiçbir ampirik verinin mevcut olmadığı. İkincisi, planlı ekonomiler için yukarda verilen global rakamların ardında ciddi toplumsal, siyasal sorunlar yatıyor. Tek bir örnekle yetinelim: Çavuşesku yönetimindeki Romanya'da borçluluk ve büyüme bakımından durum iyi görünüyorsa, bunun ardında Çavuşeksu'nun 80'li yılların ortasında çok yüksek bir düzeye ulaşmış olan dış borçları, son yıllarda Romen halkının tüketiminden keserek delice bir hızla ödemiş olmasında yatıyor. Yani buradaki göstergeler planlı ekonomilerin başarılı olduklarının bir kanıtı olarak değil, iflas etmediklerinin ve piyasa sosyalizmi modelini uygulayan ülkelerden göreli olarak daha iyi durumda olduklarının bir kanıtı olarak kullanılıyor. Nihayet Sovyetler Birliği'nden Bulgaristan'a, Çekoslovakya'dan Romanya'ya planlı ekonomiler bugün, 1990 yılında artık gerçekten ciddi bir bunalım içinde. Ama bu bunalımın nedeni planlama değil, planlamanın terkedilmesi, üstelik piyasa mekanizmasının da henüz yerleşmemiş olması. Yani bu ekonomiler şimdi "araf"ta yaşıyor. Bunalım bunun sonucu.[74]

74. Yazıyı daha fazla uzatmamak için piyasa sosyalistlerin bir başka iddiasını, 80'li yıllarda kapitalist ekonomilerin canlı bir gelişme gösterdikleri, "sosyalist" ekonomilerin ise durgunluk içinde olduğu iddiasını ele almıyorum. Bu başlı başına bir konu. Tek bir noktaya değinmekle yetineyim. Bunalım içinde debelenen azgelişmiş kapitalist dünyayı (burada Güney Kore gibi istisnalar var) bir kenara bıraktığımızda, 1980-82 arasında gelişmiş kapitalist ülkelerin Büyük Depresyon yıllarından bu yana en derin bunalımını yaşadığı gerçeğini de parantez içine aldığımızda bile, 80'li yılların ekonomik büyümesinin kapitalist dünyada parlak olduğu söylenemez. 1982-87 arası yıllık büyüme hızları dünyanın yedi büyük emperyalist ülkesinde yaklaşık sayılarla şöyle: ABD% 2,8, Japonya % 3,2, Federal Almanya % 3, Fransa % 1, Büyük Britanya % 2,5, İtalya % 1,5, Kanada % 1,2. İşsizlik oranı ise Japonya dışında bütün ülkelerde % 7'nin üzerinde, Avrupa ülkelerinde % 12'ye ulaşıyor. Refah içinde bir dünyanın tablosu ! (Kaynak: J.F.Helliwell, "Comparative Macroeconomics of Stagflation", Journal of Economic Literature, cilt XXVI, Mart 1988, s. 2.)

5. "YAŞASIN PİYASA!" MI, "YAŞASIN KAPİTALİZM!" Mİ?

Bu yazının şu ana kadar ortaya koyduğu, piyasa sosyalistlerinin merkezi planlamaya yöneltükleri eleştirilerin büyük ölçüde geçersiz olduğu gerçeği. Teorik açıdan, piyasa sosyalizmi varolan planlı ekonomilerin ulusal sınırlar içinde hapsolmuş ve bürokratik hakimiyet altında sistematik bir çarpılmaya uğramış olmalarından doğan sorunları, bu sınırlamaların varolmadığı teorik durumlara doğru genişleterek genel olarak merkezi planlamaya temelsiz eleştiriler yöneltiyor. Pratikte, planlı ekonomilerin ulusal ve bürokratik çarpıklıklara rağmen piyasa sosyalizminin iddia ettiği gibi iflas etmekten ya da çöküş içine girmekten uzak olduğu görülüyor. Sorunun teorik ve pratik yönleri bir araya getirilince, planlı ekonomilerin ulusal (ve dolayısıyla zorunlu olarak bürokratik) sınırlamaları aşabildikleri takdirde (gelişmiş kapitalist ülkelerde bir süre boyunca sermayenin hakimiyeti sürse bile) canlı bir büyüme yaşayabilecekleri ortaya çıkıyor.

Yazının bu son bölümünde perspektifimizi değiştiriyoruz. Şimdi soracağımız soru şu: Merkezi planlama konusundaki eleştirileri geçerli olsun ya da olmasın, piyasa sosyalizminin pratikte önerdiği "sosyalist meta üretimi"ne dayalı ekonomik modelin başarı şansı teorik olarak nedir? Hatta daha ileri giderek soralım: Uzun dönemde yaşama şansı var mıdır?

Bu soruya cevap ararken piyasa sosyalizminin uygulamaları açısından belirli bir açıklığa kavuşmamız gerekiyor. Piyasa sosyalizmini yukarda ilk kez tanımlamaya çalışırken farklı teorisyenlerin önerilerinin derece derece farklılaştığını belirtmiştim. Pratikte de Yugoslavya'dan Macaristan'a, Çin'den Polonya'ya ve bugün Sovyetler Birliği'ne kadar, uygulanan modeller birbirinden derece derece farklılaşıyor. Dolayısıyla aşağıdaki tartışmayı anlamlı kılmak için belirli sınırlar çizmek zorundayız.

Klasik Marksistler açısından, geçiş döneminin ekonomisinde planlamanın piyasanın yerini ne ölçüde alacağı sorununun tümüyle somut kıstaslar temelinde kararlaştırılması gerektiğini yukarda belirtmiştim.Burada tartışmayı somut olarak sınırlayabilmek için önce, üretici güçlerin belirli bir gelişme düzeyine ulaştığı, sanayileşmiş geçiş ekonomilerini ele alacağımı belirteyim.[75] İkincisi, Marksist bir bakış açısından, kolektifleşme ve planlamanın üretici güçlerin gelişmesi ve toplumsallaşmasıyla ilişkisi temelinde, tarımı, bakım ve onarım faaliyetleri dahil olmak üzere hizmetleri ve küçük ölçekli ticareti de tartışma dışında bırakıyorum. Bu alanlarda, kolektif mülkiyetin mi özel mülkiyetin mi, planlamanın mı piyasa mekanizmalarının mı daha uygun olduğu, toplumsal üretim, bölüşüm, sınıflaşma, politik iktidar, ideoloji vb. bir dizi farklı sorunun gözönüne alındığı bir çerçevede, söz konusu faaliyet dallarında üretici güçlerin ne ölçüde toplumsallaşmaya müsait olduğuna bağlı olarak, somut durumlara göre verilmesi gereken kararlar.

75. Çin Halk Cumhuriyeti'nin sanayileşme derecesi bakımından tartışılabilir konumu bir yana bırakılırsa, bu sınırlanmış çerçeveye Sovyetler Birliği'nin ve (Arnavutluk dışında) Avrupa'daki bütün geçiş ekonomilerinin dahil olduğu ortada. Bu ülkeler, en azından yarı-sanayileşmiş ülke statüsünde. Aralarında en az gelişmiş olan Romanya ve Bulgaristan'da bile kişi başına gelir sırasıyla 4110 dolar ve 5600 dolar. Yani Türkiye'nin üç ila dört katı arasında. Buna karşılık, bu sınırlama Vietnam, Küba ve (sosyo-ekonomik statüsü tartışmalı olan) Nikaragua gibi ülkelerin tartışma dışında bırakılması anlamını taşıyor.

Biri genel ekonomik gelişme düzeyini, öteki ise kesimler arası farklılıkları ilgilendiren bu iki soyutlama işlemi bizi sanayileşmiş (dolayısıyla nüfusunun çoğunluğu ücretlilerden oluşan) ülkelerde büyük sınai üretim, ulaşım ve haberleşme araçları (fabrikalar, madenler, barajlar, demiryolları, karayolları ulaşımı, telekomünikasyon vb.) ve büyük dolaşım araçları (banka sistemi, toptan iç ticaret, genel olarak dış ticaret vb.) kesimleri ile karşı karşıya bırakıyor. (Lenin'in deyimiyle "hakim doruklar"). Bu sınırlar içinde kalarak tartıştığımızda merkezi planlama yaklaşımı ile piyasa sosyalizmi arasındaki farklılık **indirgenemez** bir farklılıktır. Merkezi planlama yaklaşımı, özellikle tüketim malları alanında piyasanın varlığını yadsımaz, ama ekonomi çapında piyasanın planlamaya tâbi olmasını savunur. Piyasa sosyalizmi ise piyasa düzenleyici mekanizma olarak bakar, yani hakim konuma yükseltir piyasayı.

Bu sınırlar içinde kalarak yürütülecek bir tartışma bize teorik olarak (işin pratik yanına sonra döneceğiz) şunu gösteriyor: **piyasa sosyalizmi çelişik bir modeldir; bir işçi devletinin sınırları içinde işleyemez, kapitalizme dönüşü gerektirir.** Başka biçimde söylenirse, piyasa sosyalizmi modeli **uzun dönemde piyasa ile sosyalizm arasında bir tercihi gerekli kılar.**

Bu yazıyı buraya kadar okuma sabrı göstermiş az sayıda piyasa sosyalizmi sempatizanı okuyucunun, yüzünü buruşturduğunu görüyorum: "yine Marksist doktrinerlik ve dogmatizm" diyecekler, "meta üretimi ile sosyalizm birbiriyle uyuşmaz lafını daha önce söylemiştin" diyecekler. Oysa burada sözü edilen o kavramsal ve tarihsel anlamdaki uzlaşmazlık değil. Elbette Marksist bir çerçevede sosyalizm meta üretiminin sönümlenmesini varsayar, çünkü sosyalizm sınıfsız bir toplumdur. Ama buradaki anlamıyla sosyalizmi Marksist anlamda sosyalizmden farklı olarak sosyalizme geçiş ekonomisi için kullanıyorum. Bu toplumda ise meta üretimine, piyasa kategorilerine, hatta değer yasasına bile yer olabileceğini reddetmiyorum. Dolayısıyla, kavramsal bir çelişkiden sözetmiyorum. Plan ile piyasanın, geçiş toplumu ile piyasanın bir süre birlikte var olsalar bile, nihai olarak süreç içinde çelişki içine düşeceklerini söylüyorum. Şimdi bu tezi açalım. Aralarındaki farklılıklar ne olursa olsun, bütün piyasa sosyalizmi modelleri,[76] özerk işletmelerin, piyasa koşullarına göre oluşmuş fiyatlar tarafından belirlenen kârlılık derecesine bağlı olarak disiplin altına alınmasını öngörür. Piyasa disiplininin anlamı, kârlı firmaların genişlemesi, zarar eden firmaların ise ya kendine çeki düzen vermesi (üretkenliği arttırması), ya da sorun üretkenlikten gelmiyorsa iki alternatiften birini seçmesidir: başka daha kârlı bir üretim alanına kaymak ya da iflası göze almak. Bu davranış biçimleri, bir işçi devletinin, Stalinistlerle piyasa sosyalistlerinin paylaştığı terimle söylersek "sosyalist bir ekonomi"nin, temelleri üzerinde olanak dışıdır.

Önce kârlı işletmeleri ele alalım. Belirli bir üretim dalında yüksek bir kârlılıkla çalışan bir işletme, elde ettiği kârı elbette genişleme (tevsi) yatırımlarında ya da modernizasyon amacıyla kullanabilir. Ama eğer bu dalda genişleme pazar, teknoloji vb. etkenler açısından anlamlı değilse, işletmenin piyasa mantığına uygun olarak başka

76. Buna Brus'un planlamaya en büyük rolü tanıyan orijinal modeli de dahildir. Ancak Brus'un modelinin bir farkına birazdan değinilecek.

üretim dallarına yatırım yapması gerekir. Bu derhal iki sorun doğurur. Birincisi, bu durumda piyasa mantığıyla tutarlılık bir "sermaye piyasası"nın oluşturulmasını gerekli kılar. Piyasa sosyalistlerinin açıkça belirttiği bir "tutarlılık" koşuludur bu.[77] Sermaye piyasası ise, hisse senetli şirketler aracılığıyla toplumsal mülkiyetin parçalanmasının ve süreç içinde özelleşmesinin ilk adımıdır. İkincisi, kârlı işletmenin ikinci bir alana yatırım yapması toplumsal kaynakların dağılımının sınır tanımaz biçimde piyasa güçlerine teslimi, siyasal otoritenin (ve buna bağlı olarak toplumun) bu konuda bilinçli tercihler yapma olanağının ortadan kaldırılması anlamını taşır. Bu ise en azından bazı piyasa sosyalistlerinin bile sosyalizm için kabul edilebilir görmediği bir durumdur.[78]

Zarar eden bir işletmeye gelelim: Böyle bir işletme eğer rasyonalizasyon yoluyla üretkenliğini arttırmaya kalkışırsa, bunun anlamı (her defasında olmasa bile çoğu zaman) işgücünün bir bölümüne yol vermektir (ünlü "tensikat"). Oysa, işçi devletini tanımlayan ana özelliklerden biri, işçilerin bu toplumdaki konumunu en ileri kapitalist toplumdan bile ayıran bir özellik, çalışma garantisidir. Sovyet ve Doğu Avrupa işçileri (son bir-iki yıl içindeki sarsıntılar öncesinden söz ediyorum) ağır disiplin suçu işlemedikçe işten çıkarılamaz.[79] Yani rasyonalizasyon, işin yeniden düzenlenmesi amacıyla işgücünde tensikat, işçi devletinin temelleriyle çelişir.

Zarar eden işletmenin sorunu, kendi üretkenlik derecesinden tümüyle bağımsız olarak genel piyasa koşullarından (örneğin, toplumsal talebin yapısının köklü biçimde değişiminden) kaynaklanıyorsa, işletmenin yapabileceği tek şey başka (örneğin, talebin yüksek olduğu) bir alana geçmektir. Bu ise derhal iki sorun doğurur. Birincisi, kaynakların bir alandan çekilerek başka bir alana yatırılmasına ilişkin kararın piyasa koşullarına tâbi kılınması, yine siyasal otoritenin (ister merkezi, ister yerel) toplumsal kaynakların belirli bir öncelik sırasına göre dağılımını kontrol etme olanağını ortadan kaldırır. Toplum bazı durumlarda bilinçli bir seçişle, kârlı olmayan bir alanda üretimi sürdürmeyi seçebilir (kapitalist toplumlarda bile bu konuda sayısız örnek verilebilir). İkincisi, kaynakları (üretim araçlarını ve emek gücünü) başka bir alana aktarmak, varolan üretim araçlarını (fabrika binası, makinalar, araç-gereç vb.) satmayı gerektirir. Bu yolda işletmelere otorite verilse bile bunun kolektif mülkiyetin fiilen tasfiyesi anlamına geleceği ortadadır. Eğer bunlardan dolayı kaynakların başka bir alana kaydırılması olanaksızsa, o zaman da (kaçınılmaz olarak gündeme gelecek olan) iflas anlamsızdır. Çünkü her iflas özerk işletmeye (yönetimine ve işçilerine) bir ceza, bir yaptırımdır. Ama bu durumda çaresiz konumda olanlara, kusurları olmadığı halde bir ceza verilmektedir. İflas buna rağmen uygun görülse bile bu kez yepyeni bir sorun doğar. Bu da bizi başka bir çelişkiyle yüzyüze getirir.

77. Örneğin bk. Nove, Soviet Economic System, a.g.y., s. 309 ve Aganbegyan'a önsöz, a.g.y., s. xix.

78. Örneğin Brus, "Evolution...", a.g.m., s. 269-71. Kuşkusuz, aşağıda açıklanacak nedenlerle, Brus şimdi fikrini değiştirmiştir. Ama bunun ne anlama geldiğini göreceğiz.

79. Bunun bir idealizasyon ya da propaganda ürünü hayal olduğunu düşünenler, piyasa sosyalistlerinin yapıtlarını inceleyebilirler. Bk. örneğin Nove, Soviet Economic System, a.g.y., s. 223-24. Ayrıca David Lane, Soviet Economy and Society, a.g.y., s. 39-40.

Bu yeni çelişkiyi deşmeden önce, bir noktayı tekrar hatırlatayım: Sürekli zarar eden işletmelerin iflası piyasa disiplininin yani piyasa mekanizmasının işleyişi açısından kesinlikle gereklidir. Kural olarak biri olmadan öteki olmaz. Oysa, başta bürokratik işçi devletlerinde olmak üzere, **işletmelerin iflası ile devlet mülkiyeti çelişki içindedir.** Kapitalist ülkelerde dahi, büyük bir devlet işletmesinin kendi haline bırakılarak iflasına izin verilmesine örnek bulmak oldukça zordur. Ama bu gerçeklik bürokratik işçi devletlerinde çok daha yoğun olarak yaşanır: Her devlet işletmesi bürokrasinin bir kliğinin, bir kesiminin iktidarının dayanaklarından birini oluşturduğu için, zarar eden işletmeler hiçbir zaman kendi haline bırakılmaz. Mutlaka merkezden aktarılacak ek fonlarla ayakta tutulur. Yani ister merkezi planlama, ister piyasa geçerli olsun, bürokratik işçi devletinde bütün işletmelerin sübvansiyonlar yoluyla yaşatılması kuraldır. Bundan dolayıdır ki, hem Macar, hem Yugoslav örneklerinde, devletin işletmelere verdiği sübvansiyonlar azalmak bir yana çığ gibi büyümüştür. Yani piyasa sosyalizmi, merkezi planlı sistemin baş sorunlarından biri olan "Gevşek Bütçe Tahdidi" sorununu ortadan kaldırmak bir yana arttırır.[80] Son dönemde, Sovyetler Birliği'nde de işletmelerin özerkleşmesiyle birlikte, finansal disiplin sıkılaşacağına gevşemiştir.[81]

Nihayet, işçi sınıfının kapitalizmin devrilmesiyle birlikte elde ettiği, işçi devletinin temel özelliklerinden biri olan özgül kazanımların piyasanın serbestçe işlemesiyle çelişki içinde olduğu hatırlatılmalı. Bunların başında, demin başka bir bağlamda değindiğim gibi, çalışma garantisi ve genel kural olarak ona eşlik eden tam istihdam geliyor. Piyasa sosyalizminin (özellikle son dönemde cüretkârlaşan açık sözlü versiyonlarının) piyasa reformlarından beklentilerinden belki de en önemlisinin işçileri işsizlik tehdidiyle daha çok, daha yoğun, daha disiplinli çalıştırmak olduğu biliniyor. Piyasa disiplininin (piyasa sosyalizminin umutlarını bağladığı bu temel mekanizmanın) işçi üzerinde etkisini yaratabilmesi, ancak çalışma garantisinin ortadan kaldırılmasıyla, yani işçi devletinin temel dayanaklarından birine taarruz edilmesiyle mümkün hale gelir. Bu en açık çelişkinin ötesinde, metalaşma süreci geliştikçe, değer yasası ağırlığını hissettirdikçe konuttan gıda ve kültüre kadar birçok malın fiyatı birçok işçi (ve emekli) için erişilemez düzeylere çıkar; kârlılık ölçütü hakim hale geldiği ölçüde, merkezi olarak finansal disiplin arttırıldığı ölçüde, sağlık, eğitim, çocuk bakımı gibi bedava evrensel hizmetlerde ciddi kısıntılar görülür. Bütün bunlara, işçi devletlerinde çalışan sınıflarda köklü bir değer haline gelmiş olan eşitlikçiliğin de piyasanın yarattığı farklılaşmalara karşı ciddi bir tepki doğurmasını eklemek gerekiyor. Bütün bu ülkelerde bu tür tepkilerin yaygın olduğu biliniyor. Yirmi yılı aşkın süredir özel girişimin tedricen gelişmekte olduğu Macaristan'da bile bu durumun hâlâ geçerli olduğuna Kornai tanıklık ediyor: "Halkın duyguları, işlerini büyütmek için hiçbir haksız yönteme

80. Kornai bu sorunları ayrıntılı biçimde inceliyor. Bk. "The Soft Budget Constraint", a.g.m., s. 15-18. Yogoslavya için bk. Brus, a.g.m., s. 270-71. Burada bürokratik olmayan bir işçi devletini tartışmıyorum çünkü işçi demokrasisi altında piyasa disiplini diye bir kavramın emekgücü üzerinde uygulanamayacağını düşünüyorum. Ama geçerli olduğu ölçüde iflas kavramının orada da yeri olmadığı kanısındayım. Bunun yerini bürokratik sistemin ataletinden farklı olarak "toplumsal kaynakların planlı kaydırılması" alacaktır büyük bir olasılıkla. Bu gerçekleşene kadar, geçici bir süre boyunca, işçileri sokağa atmamak amacıyla, sübvansiyon uygulanabilir.

81. J.M.Montias, "The Sequencing of Reforms", Challenge, Eylül-Ekim 1990, s. 13.

başvurmayan, şerefli, çalışkan ve tutumlu özel girişimcilere bile haksız biçimde olumsuz".[82]

Bütün bunlar piyasanın işçi devletinin temelleriyle çelişkisini ekonomik bir sorun olmaktan çıkarıyor, doğrudan doğruya politik bir sorun haline getiriyor. İşçilerin ve genel olarak çalışanların haklarını, cepheden taarruz ya da aşındırma yoluyla (farklı yöntemlerin olanaklılığı sorununa burada girmemize gerek yok) ortadan kaldırmaksızın "serbest" piyasayı işçi devletinin sınırları içinde mantıksal sonucuna götürmek olanaksız.

Öyleyse iki sonuca ulaşıyoruz: Birincisi, piyasa sosyalizmi bürokratik işçi devletinin sınırları içinde kaldığı sürece çözmeye çalıştığı sorunlara kendi de tutsak olur. Piyasa sosyalizmi modelini izleyen ülkelerin daha da büyük bir bunalım içinde olmaları bundandır. İkincisi, çelişkinin aşılması ancak işçi devletinin sınırlarının geriye doğru aşılmasıyla mümkündür.

Belirli bir noktada (bu noktaya ne süre içinde ulaşılacağı tümüyle ulusal ve uluslararası konjonktüre bağlı — Macaristan'da olduğu gibi yirmi yılda, Polonya'da olduğu gibi on yılda, Çekoslovakya, Romanya gibi ülkelerde olduğu gibi bir yılda ulaşılabilir buraya), seçim zorunluluğu açıkça ortaya çıkar: ya piyasa, ya sosyalizm. Sovyet Novi Mir gazetesinde bir yazarın son dönemin Sovyet ekonomisi için yazdığı gibi, biraz piyasa, biraz sosyalizm, "biraz hamile" demek gibi bir şeydir.[83]

Tartışmanın bu aşamasında piyasa sosyalistleri, sözü edilen çelişkilere "diyalektik oyunlar" gözüyle bakarak omuz silkebilirler. (Piyasa sosyalistlerinin diyalektikten hazzetmedikleri uzunca bir süredir biliniyor.) Ama öykünün asıl eğlenceli noktasına şimdi geliyoruz. Piyasa sosyalizminin başedilemez çelişkileri dolayısıyla ya çözmeye çalıştığı sorunları yeniden üretmeye mahkum olacağı, ya da piyasanın işe yarayabilmesi için sosyalizmden bütünden bütüne vazgeçmek zorunda kalacağı yargısı sadece Marksist bir tahlilin sonucu olmakla kalmıyor. Ciddi piyasa sosyalistleri de kendi kavramsal çerçevelerinden hareketle aynı sonuca varıyorlar: Piyasa sosyalizmi gerçekçi değildir, daha öteye geçmek gerekir! Yani piyasa sosyalizmi piyasa sosyalistlerince terkediliyor! Sözü onlara bırakalım.

En önemli sözcüden, Kornai'den başlayalım. Macar piyasa reformlarını değerlendirdiği yazısında[84] Kornai piyasa sosyalizmini eleştirmeye Lange modeliyle başlıyor. "Lange piyasanın bürokratik bir prosedür tarafından taklit (simüle) edilebileceğini umuyordu... Bu düşüncenin mantığında bir içsel çelişki vardır." Yazar, ikinci sırada 60'lı yılların reformcu kuşağını ele alıyor. (Brus, Şik, Liberman, başlangıçta kendisi!) Bu kuşağın düşüncelerini o kadar gerçekdışı buluyor ki, bunlara "safdil reformcular" adını uygun görüyor. Nihayet, günümüz Macar reformcularına geliyor. Burada iki okul var: bir yanda, "Galbraithçi sosyalizm" adını verdiği okul,

82. Kornai'nin The Road to A Free Economy başlıklı kitabından aktaran: Montias, a.g.m., s. 12.

83. Aktaran Nove, Aganbegyan'a önsöz, a.g.y., s. xx.

84. "The Hungarian Reform Process", a.g.m., s. 89-94. (Bütün vurgular benim.)

"çağdaş kapitalizmin bütün teorik sonuçlarını ve pratik deneyimini kullanmayı öneriyor" (sosyalizm!); öte yanda, Galbraithçilerin "sosyalist (!) Friedman'cılar" olarak nitelediklleri daha liberal okul: Bunlar ise, tam bir **laissez-faire** piyasasının yanısıra, "serbest bir emek piyasası önündeki engellerin kaldırılmasını", "iflasın olanaklılığını", "ticari bir banka sistemini", "ithalat liberalizasyonu ve tam konvertibiliteyi", "özel girişimi koruyacak yasaları", "ekonomik sistemde değişikliğin politik koşullarının yaratılmasını", "devletin... ana görevlerinin, talep makro yönetimi, tekellerin denetimi, altyapının geliştirilmesi, toplumun zararlı dışsallıklardan korunması, sosyal adalet uğruna kişisel gelirin yeniden bölüşümü" olmasını savunuyorlar. Devlete yüklenen bu görevler modern kapitalist devletin işlevleriyle özdeş! Kornai'nin tercihi ikinci okuldan yana: "Bu önerilerin uygulanmasının son derecede arzu edilir olduğu kanısındayım. Ama önemli sorunlarda belirsizlik var".Bu sorunların temelini de hemen açıklıyor: "**Mülkiyet ve mülkiyet hakları** sorunu..." Yani Kornai, Friedman'cı bir okulun önerilerini de özel mülkiyeti **yeterince** savunmadığı için gerçekçi bulmuyor. Çünkü "nihai sorun" şu: "Sosyalist bir ülkede reform sürece Macaristan'da başarıldığından çok daha öteye gidebilir mi? Yoksa çağdaş Macaristan, reformun az çok nihai sınırlarını mı temsil ediyor?" Kısacası, Kornai, sosyalizmin sınırları içinde tutarlı bir piyasa reformunu mümkün görmüyor. Daha ileri, daha ileri, özel mülkiyete!

Doğu Avrupa'nın ikinci önemli piyasa sosyalistine bakalım. Brus, genel olarak Doğu Avrupa ekonomilerini değerlendirdiği yazısında,[85] "yirmi yıllık Macar YEM (Yeni Ekonomik Mekanizma) deneyiminin" kendi modelini "ikirciksiz biçimde doğrulamadığını", bunun "düşünülen programın [yani piyasa reformlarına dayanan reform anlayışının] **kendi** eksikleriden" doğduğunu belirtiyor. Temel sorun "ekonomik reform programlarında **mülkiyet hakları** sorununu küçümsemenin yanlış olduğu..." Brus'un bütün bunlardan çıkardığı "kaçınılmaz sonuç... reform projesinin başarı şansının, değişimin sınırlarının **ileri doğru** değiştirilmesi kapasitesine güçlü biçimde bağlı olduğu." Yeniden vurguluyor Brus: "Özel olarak, üretim araçlarında **kamu mülkiyeti yeniden gözden geçirilmeye ciddi bir aday.**" Kendi teorik kavramları açısından ifade edildiğinde "düzenlenmiş bir piyasa mekanizmasına sahip bir **merkezi planlı ekonominin**" ötesine geçmek gerekiyor. Son olarak Brus dış ekonomik ilişkilerin başıboş bırakılmamasını öneriyor. Ama bunun "hiçbir şekilde dış ticaret tekeli" aracılığıyla yapılmaması gerektiğini ekliyor. Kamu mülkiyeti yerine özel mülkiyet, piyasa mekanizmalarını kullanan tipten olsa bile merkezi planlı ekonomiye son, dış ticaret tekeli kaldırılsın. Devrimci Marksizm için (emekgücünün meta-dışı karakteriyle birlikte) işçi devletinin son dayanakları olan bütün özelliklere hayır diyor Brus. Bu program ayrıntılı bir kapitalist restorasyon programı! Daha ileri, daha ileri, kapitalizme!

Doğu'dan Batı'ya dönelim. Daha önce de belirttiğim gibi 70'li yıllarda Sovyet sisteminin olumlu yanlarını savunurken 80'li yılların sonunda piyasa sosyalizmine kayan Michael Ellman, "geç gelmenin fazileti" ile **bileşik gelişme** yasasını doğruluyor, piyasa sosyalizmi modelinin yenilgisini teslim ediyor: Macar iktisatçısı Antal'ın "düzenleme yanılsaması" kavramına, Korai'nin yatırımların merkeze bırakılmasının

85. "The Communist Economic System", a.g.m., tamamı. (Bütün vurgular benim.)

sakıncaları üzerine söylediklerine, Doğu Avrupa iktisatçılarının Avusturya okulunun (yani sosyalizmin olanaksız olduğunu söyleyen von Mises ve von Hayek'in) "girişimcilik" kategorisinin önemini vurgulamalarına, nihayet **"devlet mülkiyetinin gerçek piyasa ilişkilerini engellediğinin"** deneyim yoluyla anlaşılmış olmasına yaslanarak daha da liberal bir konumun benimsenmesini telkin ediyor.[86] Deneyim, piyasa sosyalistlerini klasik Marksizmin ana tezlerinden birinin doğruluğuna nihayet ikna ediyor: Ellman "gerçek" piyasa ilişkilerinin devlet mülkiyeti ile bağdaşmadığını söylüyor; bunun anlamı şu: **Değer yasasının hakimiyeti, geçici, arızi durumlar dışında, ancak özel sermayenin, kapitalizmin hakimiyetiyle uyumlu olabilir.** Piyasa sosyalistleri piyasadan vazgeçmektense "sosyalizm"den vazgeçmeye hazırdırlar!

Burada bir parantez açalım. Ellman'ın kullandığı terim ilginç: "gerçek" piyasa ilişkileri. Bu tür bir nitelemenin anlamı, gerçek olanın karşısında "gerçek olmayan", "benzeri" (Frenkçe terimle "pseudo") gibi birşey olmalı. "Gerçek olmayan" piyasa ilişkilerinin ne olduğu konusunda Ellman susuyor. Biz onun adına cevap vermeye çalışalım. "Gerçek" piyasa ilişkileri, piyasa biçimlerinin (fiyat, ücret, faiz vb.) varolduğu bir ekonominin bu biçimlerin nesnel, irade dışı mantığına teslim edilmesidir: yani **değer yasasının hükmünün kabul edilmesidir, planlamanın piyasaya tâbi kılınmasıdır.** Bunun karşıtı, piyasa biçimlerinin var olduğu, belirli işlevler üstlendikleri, hatta bazı alanlarda (örneğin bireysel tüketim maddelerinin bir bölümü) ya da dallarda (örneğin küçük ölçekli hizmetler: tamirat ya da kahvecilik) serbestçe işlediği ama ekonominin "hakim dorukları"nın kolektif mülkiyet altında ve planlamaya dahil olması dolayısıyla piyasanın planlama tarafından denetlendiği, dizginlendiği, zincirlendiği durumdur. Bu "gerçek olmayan" piyasa ilişkileri merkezi planlama tarafından yaygın biçimde kullanılabilir, yer yer de kullanılmıştır.

Bu parantezin açılmasının bir nedeni var. Bu yazının amacı, piyasanın dünya yüzünden derhal kökünün kazınmasını savunmak ya da sosyalist bir iktidarın elini piyasaya bulaştırırsa kirleneceğini falan iddia etmek değil. Piyasanın etkilerini ve sınırlarını ortaya koymak, belirli bir noktadan öteye götürüldüğünde neyle sonuçlanacağını göstermek. Marksist teori doktriner olamaz. Eğer insanlığın ulaştığı aşama yipasa biçimlerinin daha bir süre varlığını gerektiyorsa, Marksistler bunu zorunlu bir şer olarak kabul etmek zorundadır, çünkü Marksizm dünyayı pratikte değiştirmeyi hedefler. Gözünü gerçeğe kapatmak ise bunu olanaksız kılar. Bu ikinci, "gerçek olmayan" anlamıyla, yani planlamaya tâbi kılınmış biçimiyle, piyasa biçimleri çok uzun bir dönem boyunca varlığını sürdürmekle kalmayacak, genişleyecektir bile. Bugünün bürokratik-ulusal geçiş ekonomilerinin yerini gelecekte ulusal çapta örgütlenmiş işçi devletlerinin gönüllü olarak benimseyeceği bütünleşme alınca, ortak planlamaya giden yolda bu ekonomiler arasındaki alışveriş hızla büyüyecektir. Derhal ortak planlama olanaklı olmadığından planlı birimler arasında piyasa ilişkileri bugüne kadar görülmemiş ölçüde yaygınlaşacaktır. Dünya devrimi yayıldıkça, başka ülkeler de bu çevrime katılacaktır. Ancak ortak yatırım projeleri geliştikçe bu piyasa ilişkilerinin yerini de uluslararası çapta bir planlama alacaktır adım adım. Ama bütün bunlar yeni, sınıfsız bir toplum kurma iradesinin, sınıfsal bir güç olarak işçi devletleri eliyle, sürekli

86. Socialist Planning, a.g.y., s. 81-86. (Vurgu benim.)

olarak piyasanın kör güçleri üzerinde denetim kurmak amacıyla çaba göstereceğini varsayar. Piyasa sosyalizminin reddettiği işte budur.

Böylece, piyasa sosyalizmi, piyasa sosyalizmini olumsuzlayarak kapitalizme varıyor. Gerçek bir diyalektik süreç sonunda ("olumsuzlanmanın olumsuzlanması"!) , kapitalizm karşımıza bir sentez olarak çıkıyor. Burada bir tek eksik var: teori-pratik birliği. Ama o eksiği de teoriden çok pratikle uğraşan piyasa sosyalistleri dolduruyur.

Gorbaçov yıllardır üretici güçlerin ulaştığı aşamada, varolan idari mekanizmanın (planlamanın) daha ileriye doğru gelişmenin önünde engel oluşturduğunu, piyasa yöntemlerinin sosyalizmin yeni, daha yüksek bir aşamasına geçmek için gerekli olduğunu söylüyor. Gorbaçov'un sosyalizminin bu yeni aşamasının, kendisi bunu hedeflese de hedeflemese de, kapitalizm olacağı artık giderek daha berrak olarak görülüyor. [87] Komünist Gorbaçov, katolik Walesa ve öteki ülkelerdeki silik kopyaları hep birlikte Avrupa'nın Doğusunda yer alan ve hepsi son tahlilde Ekim devriminden kaynaklanan işçi devletlerinin temellerini teker teker söküyorlar. Teoride olduğu gibi pratikte de bunun adı önce "serbest piyasaya geçiş"ti. Sosyalizm ile piyasa elele mutlu geleceklere doğru yürüyeceklerdi. Pratik, teoriden hızlı gelişti. Birkaç yıl içinde "serbest piyasa"nın altın pırıltısı kazındı ve altından kapitalizmin çirkin yüzü çıktı.. Piyasa sosyalizmi düşlerine son darbeyi, sol liberallerin çok sevdiği Gorbaçov vuruyor, ne acı!

Bu bölümün sonuçlarını kısaca özetlemek gerekiyor. Piyasa sosyalizminin dikkatli bir tahlili, bu projenin kendi içinde çelişik bir yapıya sahip olduğunu, bu çelişkinin ergeç mutlaka patlak vereceğini ve piyasada ısrarın kapitalizme geçişe yandaş olmak anlamına geleceğini gösterdi. Bu tahlilimiz, ilk ve son defa, Doğu'da ve Batı'da piyasa sosyalistlerinin son birkaç yıl içinde geliştirdikleri bakışla örtüşüyor. Piyasa sosyalizmi piyasa sosyalistlerince tasfiye ediliyor. Artık Kornai'nin "safdil reformcuları"nın yerine "gözü açılmış reformcular"ın geçtiğini görüyoruz! Pratiğin nihai yargısı da tahlilimizi doğruluyor: Sovyetler Birliği'nde ve Doğru Avrupa'da "piyasa ekonomisi"ne doğru koşuşun ancak kapitalizme kavuşunca huzura ulaşacağı her geçen gün daha berrak biçimde görülebiliyor.

Bu bölüme son verirken piyasa sosyalizminin "guru"su, **Gerçekleştirilebilir Sosyalizm**'in yazarı Alec Nove'nin son dönemdeki gelişmeler ışığında pozisyonunu henüz açıklamadığını hatırlatalım. Nove, çok popüler olduğu için tükenen ve 1991 Mart ayı içinde ikinci edisyonunun yayınlanacağı ilan edilen kitabına yeni bir başlık arasa belki de daha hayırlı olur. Biz şimdiden önerimizi yapalım: **Gerçekleştirilebilir Kapitalizm** ! [88]

87. Sovyetler Birliği'nde ve Doğu Avrupa'daki yönelişlerin kapitalizmin restorasyonu yönünde olduğunu Onbirinci Tez'in geçen sayısında kanıtlarıyla birlikte ortaya koymaya çalıştım. Bk. "Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi ?" Benzer bir teşhisi yine Onbirinci Tez'de 1988'de yayınlanan bir yazımda da yapmıştım: "Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?", a.g.m.

88. Aslında ortada gerçekten tuhaf bir durum var. Nove'nin kitabının ikinci edisyonunu yayınlayacak olan yayınevi, son broşüründe kitabın ilanını şöyle yapıyor: "Second Editon: Alec Nove, The Economics of Feasible Solution. Yani: "İkinci Edisyon: Alec Nove, Gerçekleştirilebilir Çözümün Ekonomisi" ! Elbette, Batı'da reklam yayınlarının çok titiz hazırlanmasına rağmen, bu yeni ad büyük bir olasılıkla bir dizgi hatasının ürünü. Ama kim bilir ? Belki de...

SONUÇ

"Bana öyle geliyor ki, dünya çapında muzaffer olduğumuz zaman, altın madenini dünyanın bazı büyük kentlerinin sokaklarında umumi helaların yapımında kullanacağız. O "büyük özgürlük savaşı"nda, 1914-18 savaşında, altın uğruna, on milyon insanın öldürüldüğünü ve otuz milyon insanın sakat kaldığını unutmamış kuşaklar açısından bu, altının en "adil" ve en eğitici kullanım biçimi olacaktır...." (Lenin)[89]

Yazının bu noktasına kadar yazarla birlikte bu uzun yolculuğa katlanmış okuyucu için de, belki belirli bir noktadan sonra "sonuç" bölümüne sıçrayan okuyucu için de bu yazıda ortaya konan noktaları özetlemekte yarar var. Şundan emin olabiliriz: Önümüzdeki dönemde piyasa sosyalizmi taraftarları gerek teorik, gerekse politik olarak sosyalist planlamayı tam bir bombardımana tâbi tutacaklar. Bu yazının ana noktalarının her birini piyasa sosyalistlerinin mutlaka cevaplaması gerektiğini düşünüyorum. Onun için sonuçları açık seçik ve nokta nokta formüle edeceğim.

(1) Piyasa sosyalizminin, varolan planlama deneyimlerinin yaşadığı tıkanıklıktan hareketle sosyalist planlama anlayışını (programını) reddetmeye kalkışması bilimsel açıdan sakat bir sıçramadır. Varolan planlama deneyimleri, ulusal sınırlar içinde hapsolmuş olduklarından, ayrıca bu ülkelerde hakim katman olan bürokrasinin planlama sürecine damgasını vurmuş olmasından dolayı tıkanıklığa uğramıştır. Somutun bu özelliklerini görmezden gelerek soyut ve genel sonuçlara varmak yöntemsel açıdan sakat bir yaklaşımdır. Burada savunulan alternatif bakışaçının birkaç sonucu vardır.

(2) Piyasa sosyalizminin varolan planlama süreçlerine yönelik ayrıntıda eleştirilerinin (tüketici sorunları, emek üretkenliği, teknolojik gelişme vb.) her birinin, bu planlama süreçlerinin ulusal sınırlar içinde hapsolmasının ve / veya bürokratik yozlaşmanın sonuçları olduğu somut olarak gösterilmiştir.

(3) Piyasa sosyalizminin varolan planlama süreçlerinin bugün içine girdiği tıkanıklık kosunda getirdiği açıklama yüzeysel, izlenimsel ve yanlıştır. Piyasa sosyalizmine göre, üretici güçlerin gelişmesi, ekonominin karmaşıklaşması, tüketimin çeşitlenmesi karşısında, sanayileşmenin ilk aşaması için uygun olan **merkezi planlama gelişmenin önünde bir engel haline gelmiştir.** Çözüm piyasa ekonomisine geçiştir. Doğru açıklama faklıdır: Üretici güçler geliştikçe, teknoloji karmaşıklaştıkça, artan gelirle birlikte tüketim ihtiyaçları zenginleştikçe, **ulusal sınırlar planlanmış bir ekonominin gelişmesi önünde gittikçe daha büyük bir engel haline gelir.** Dolayısıyla çözüm işçi devletlerinin bütünleşmesinde, daha da öteye dünya devriminin ileri kapitalist ülkelere yayılmasında yatar. Bunun için ise iktidarını geçmişte ulusal komünizm üzerine kurmuş olan, bugün ise dünya kapitalizmine teslim olmaya yönelen bürokrasinin iktidarına son verilmesi gerekir.

(4) Merkezi planlamanın sorunları ne olursa olsun piyasa sosyalizmi uygulamaları daha da kötü sonuçlar vermiştir. Ampirik veriler, sadece bu noktayı değil, bir yıl öncesine kadar, planlı ekonomilerin performansının piyasa sosyalizmi modellerini

89. V.I. Lenin, "The Importance of Gold Now and After the Complete Victory of Socialism", On Socialist Economic Organisation. Articles and Speeches, Progress Publishers, Moskova, 1971, s. 340.

uygulayan ekonomilerden açıkça üstün olduğunu gösterir. Yani, planlı ekonomilerin "iflas" etmiş olduğu doğru değildir.

(5) Piyasa sosyalizmi bir proje olarak, kendi içinde patlayıcı bir çelişki taşır. Piyasanın mantığının serbesti içinde işlemesi işçi devletinin çerçevesi içinde mümkün değildir. Dolayısıyla ya piyasa sosyalizmi çözmeye çalıştığı sorunları genişleyen ölçekte yenidenüretir, ya da piyasanın mantığının sonuna kadar götürülmesi için işçi devletinin temellerinin ortadan kaldırılması gerekir.

(6) Piyasa sosyalizminin en önemli teorik sözcüleri son dönemde piyasa sosyalizminin "gerçekleştirilebilir" bir proje olmadığını kabul etmişlerdir.

(7) Piyasa sosyalizminin "gerçekleştirilebilir" bir proje olmadığı, pratik gerçeklikte "piyasa ekonomisine dönüş" adı altında başlatılan reformların da nesnel bir kaçınılmazlıkla kapitalizme dönüş yoluna girmesiyle her gün daha çok berraklaşmaktadır.

Bunlar piyasa sosyalizmi için ağır, altından kalkılması güç sonuçlar. Tarihin çok ilginç bir noktasında, tam da sosyalist planlama düşüncesi görünüşte çok büyük bir yara almışken, tam da merkezi planlamaya dayalı "sosyalizm" yerini görünüşte piyasa sosyalizmine bırakırken, gerçekte bürokratik işçi devletlerinin içine girdiği çürüme sürecinin sonucunun piyasa sosyalizmi değil kapitalizm olduğu ortaya çıkıyor. **Pratiğin yargısı piyasa sosyalizminin lehine değil aleyhine.** Tarihte kendisi için en büyük fırsat doğmuşken, işçi devletlerinde piyasa fikri bu kadar yaygın destek bulurken, piyasa sosyalizminin hiç bir geleceği yok. Üstelik, pratiğin bu yargısı, piyasa sosyalizminin en ciddi temsilcileri tarafından teorik olarak da kabul ediliyor.

Piyasa sosyalizmi kendi mahkemesinde yargılanmış ve daha dün ateşli avukatları olan yargıçlarca mahkûm edilmiştir.

Sosyalist planlamaya gelince, bu yazıda savunulan görüşler, bugün ağır yaralar almış olanın, bürokratik yozlaşmaya uğramış, ulusal sınırların kafesi içinde bunalmış Stalinist planlama olduğunu gösteriyor. Bu planlamanın ölüm günü belki de gelmiştir. Ama sosyalist planlamanın hayır! İnsanlık piyasanın anarşisinden ve kör yazgısından kurtulmadıkça, bu deli gömleğini üzerinden atıp özgür ve bilinçli biçimde kendi geleceğini kararlaştırmanın araçlarını yaratmadıkça sosyalist planlama kaçınılmaz bir alternatif olarak varlığını sürdürecektir.

Ama bugünkü bürokratik planlamanın temeli olan işçi devletlerinin ölüm fermanını imzalamakta hiç kimse acele etmemeli. Sovyetler Birliği'nde ve Doğu Avrupa'da kapitalizmi yeniden tesis etmek isteyenlerin önünde uzun, inişli-çıkışlı, sürprizlerle dolu bir yol ve verilecek savaşlar var. Sovyetler Birliği'nde beş yıldır Sovyet işçi sınıfının korkusundan reformlar doğru dürüst uygulamaya konulamadı. Şimdi Gorbaçov glasnost'un sonu demek olacak bir polis devletinin köşetaşlarını yerleştirmekle meşgul. Doğu Avrupa'da iktidar el yakıyor. Dayanışma hükümetinin ve Bulgar Sosyalist Partisi'nin bir yıldan kısa bir süre içinde iktidardan düşmesinin gerisinde kapitalizmin yolunu döşeyen reformların çıkmazları yatıyor. Kitlerlerdeki tepki henüz umut verici kanallara akmaya başlamış değil. Bürokrasinin onyıllar süren zorba ve küstah

yönetiminin geride bıraktığı travma, sosyalizmin daha bir süre bu ülkelerde prestij kazanmasını düşük bir olasılık haline getiriyor. Ama bir şey kesin: Eğer kapitalizme dönüş engellenecekse bu, uluslararası dayanışmanın da katkıda bulunacağı bir süreç içinde, işçi sınıfı öncülüğünde geniş halk kitlerinin yeniden mücadeleye girmesiyle ve bu kez mücadelenin içinde yeni, devrimci, sosyalist, enternasyonalist partiler inşa etmesiyle mümkün olacak.

Bu olasılığın ne kadar güçlü ya da ne kadar zayıf olduğunu tartışmanın yeri burası değil. Ama bir sonuç açık. Eğer bu olasılık gerçekleşmezse, bugünün bürokratik işçi devletlerinde gelecek, en azından bir süre için, kapitalizmindir. Yok, işçi sınıfı hareketi önümüzdeki yıllarda Doğu Avrupa'da ve Sovyetler Birliği'nde 1989'da yarım kalan dramın ikinci perdesini tamamlamayı üstlenirse, gelecek sosyalist planlamanındır. Ama seçim kapitalizm ile sosyalizm arasındadır. Piyasa sosyalizminin geleceği yoktur.

Sosyalizm, "bireyin toplumsal gücünü de, toplumsal bağını da cebinde taşı(yacağı)" bir toplum olmayacaktır.[90]

90. K.Marx, Grundrisse, a.g.y., s. 156. Eklemeye gerek yok ki, sözkonusu bölümde Marx, "bireyin toplumsal gücünü de, toplumsal bağını da cebinde taşıdığı" toplum diye kapitalizmi tanımlıyor.

Teknoloji ve Tarih: Farklı "Vizyon"lar Benzer Sonuçlar

İşaya ÜŞÜR

GİRİŞ

Tanım gereği farklı olması gereken "vizyon"lar, kimi zaman, şaşırtıcı biçimde aynı düzlemde yer alabiliyorlar. Üstelik aynı düzlemde yer almalarını aynı tarih malzemesi sağlıyor. Bu konulardan biri de (belki başlıca biri) sanayileşme-sanayi devrimi sorunudur. Ne var ki, sanayileşme-sanayi devrimi sorunu, dinamik bir bakış ile ele alındığında daha geniş bir sorunun, tarihsel/toplumsal gelişme sorununun asli bir parçasıdır.

Sanayi devrimi-sanayileşme kavramları çeşitli biçimlerde tanımlanmış ve süreci açıklayan çeşitli (ve farklı) değişkenlerin varlığı üzerinde durulmuştur. Açıklayıcı değişkenler arasında, belki de üzerinde en fazla durulanı "teknoloji"dir. "Teknoloji" değişkeni üzerinde bu kadar fazla durulmasının çeşitli düzeylerde anlaşılabilir nedenleri vardır. Çünkü, özellikle Sanayi Devrimi söz konusu olduğunda, onunla özdeşleşebilmesi çok kolay, somut, "orada duran" bir "şey" sözkonusudur: makina. Böylece, pratik ve giderek teorik düzeyde teknoloji, makina ile özdeşleşebilmiştir. Bu anlayışın iktisada yansıması makina'nın "sabit sermaye"ye indirgenmesi ve sanayileşmenin de ancak sabit sermaye yatırımları ile mümkün hale gelebileceği şeklinde olmuştur. Fakat bir kez teknoloji, makina ile özdeşleştirilir ve sanayileşmenin ancak teknoloji sayesinde mümkün olabileceği anlayışı yerleşince, yaklaşım, zorunlu olarak zaman ve mekan boyutundan sıyrılır ve evrenselleşir.

Bu noktada, beni böyle bir çalışma yapmaya iten güdüler hakkında bir şeyler söylemeliyim. Sanayi Devrimi/sanayileşme sorunu üzerinde çalışırken birinci ve ikinci sanayi devrimlerinin belirlediği; işleme mekanizmasının çerçevesini çizdiği bir "sanayileşme ideolojisi"nin mevcut olduğu görüşüne ulaştım. Sözünü ettiğim bu "ideoloji", diğer yandan, "evrensel" bir nitelik de göstermekteydi. Şu anlamda ki; esasında eleştirel bir "vizyon" olan Marksizmin ve onun üzerine inşa edilen sosyalizmin sanayileşme modeline de kaynaklık etmekteydi. 1917 Devrimi'nden sonraki o çalkantılı, sisli ve kararsız yıllar geçtikten sonra; kabaca 1930'lardan itibaren, Batı'da (İngiltere'de) "kendiliğinden", "aşağıdan" gelen sanayileşme (=Sanayi Devrimi), bu kez Doğu'da (Sovyetler'de) "yukarıdan" ve "iradi" olarak yürürlüğe konmuştu. İşte, "planlanan" da, bana göre, bu birinci ve ikinci Sanayi Devrimleri'nin çerçevesini çizdiği "sanayileşme" idi. Mahiyeti ve niteliği itibariyle taklit edilmesi fazlaca güçlükler çıkarmayan (ve hatta Walrasgil bir

tam rekabet modeline - genel denge modeline - planlamanın iteratif süreçleriyle oldukça yakınsayan Sanayi Devrimi'nin bu "sosyalist sanayileşme"nin planlanması 1960'lara kadar gerçekten başarılı biçimde (sistematik darboğazlar meydana getirmeden) devam etti. 1960'ların ikinci yarısından itibaren "bu planlama" revize edile edile 1989'lara kadar gelindi.. Bundan sonrası ise biliniyor: "yaşanan tarih"...*

Böylece tarihsel/toplumsal gelişme süreci teknoloji tarafından yazılmaya başlanır. İşte bu çalışmada, böyle bir algılayışın, iki farklı "vizyon"da, Marksist ve Marksist olmayan "vizyon"larda, nasıl benzer sonuçlara ulaştığı, ve bu sonuca ulaşılırken buna dayanarak teşkil eden iki görüşten, tarihin teknolojik (ve determinist) ve evrimci yorumunda nasıl çalışabildikleri sorunu üzerinde duruyoruz. Bunu yaparken ipuçlarını vermekle birlikte alternatif algılayışın savunmasını yapmıyoruz. Bu farklı bir çalışmanın konusu olmalıdır şeklinde düşünüyoruz.

Öte yandan, yukarıda belirttiğimiz üzere, kabaca 1930'lardan itibaren 1917'nin yeni toplumu "müstakar" hale gelip de belirttiğimiz karakterdeki "planlanmış sanayileşme" bu toplumun "altyapısı"nı oluşturduğunda, "üst yapı"da ilginç bir gelişme ortaya çıktı. Şöyle ki: bu toplumlarda mebzul miktarlarda yayımlanan "tarihsel materyalizm" teorilerinde "üretici güçler" birincil ve belirleyici önemde etmenler şeklinde sunulmaya başlandı. Bir adım daha ileri gidilerek (Marx-Engels-Lenin'e göndermeler yapma eksik bırakılmaksızın) "üretici güçler"in sosyalizmde daha hızlı geliştiği/gelişeceği tezi ciddi ve samimi bir biçimde ileri sürülmeye başlandı. Gelişmeci ve üretici güçler paradigması diyebileceğimiz bir algılayış (istenirse ideoloji de denilebilir) belirdi. Böylece "planlanmış sanayileşme"de üretim araçları üreten sektöre ağırlık ve önem verilmesinin formel ve fakat toplumsal bilimdeki açıklaması ve meşruiyeti de sağlanmış oluyordu. Doğrusu, "alt yapı"nın o güne değin gösterdiği performans da böyle bir tezi destekler gibiydi.

Hal böyle olunca, benim açımdan önem kazanan sorulardan biri şu oldu: Bu farklı "vizyon"ların gerisinde yatan "sanayileşme"nin ve bu sanayileşmeye dinamiğini verdiği önkabulu yapılan "teknoloji"nin algılanışında ortak bileşen var mıydı? Varsa, bu nasıl kavramlaştırılabilinir di? Yeni bir terminoloji önerisine başvurmadan bunu, "teknolojik determinizm" şeklinde dile getirebilirdim -ilgili literatüre de bağlı kalarak... Teknoloji ve determinizm sorunlarının yanında ve bunlara eşlik eden bir diğer bileşen ise "evrimcilik" idi. Bu da yeni bir terminoloji sorunu ortaya çıkarmadı: "düzçizgisel evrimcilik". Ne var ki, gerek teknolojik determinizmi, gerekse düzçizgisel evrimciliği sadece kavramsal düzeyde ele almak anlamlı olmayabilirdi. Zaten, sözünü ettiğimiz kavramlar mahiyetleri gereği "tarihsel"lerdi. Farklı fakat daha açık bir ifade ile generic ve genetic olarak "tarihsel" olan soruna (kavramlara), tarihleri içinde yaklaşmak en uygun yöntem olacaktı. Diğer taraftan, iki farklı "vizyon", belirli bir eksen doğrultusunda tartışılacağı için bir tür kıyaslamalı tarih çalışması yapmak durumu kendini dayatacaktı. Eldeki çalışmadaki gayret bunlara yönelik oldu.

Çalışma dört bölümden oluşuyor. **Birinci bölümde**, sanayileşme/sanayi devrimi

* Birinci ve ikinci Sanayi Devrimlerinin somutta aldığı biçimleri derinlemesine ve vukf ile ele alan ve bunun sosyalizm açısından anlamını tartışan bir çalışmayı dostum ve meslektaşım Prof. Dr. Ergun Türkcan yürütmektedir. Bir an önce "nihayet"lenmesi ve yayımlanması için telkin ve temennide bulunduğum bu çalışmanın bu konuda (genel olarak bu konuya yabancı olan Türkiyeli okur için) çok yararlı olacağını ve yeni bakış açıları getireceğine inanıyorum.

bağlamında çeşitli tanım tartışmalarına giriliyor ve iktisadi tarih literatürüne teknoloji (açıklayıcı) değişkeninin nasıl girdiği gösterildikten sonra "makina" kavramlaştırılması üzerinde duruluyor.

İkinci bölümün konusu, Sanayi Devrimi'nin de "ilk paradigması" olan tarihin teknik ve evrimci algılayışı ve bunun teorik uzantılarıdır.

Üçüncü bölüm "teknolojik determinizm" kavramını iki farklı "vizyon"da ve iki farklı düzeyde, "teknoloji" ve "determinizm" düzeyinde tartışmaktadır.

Dördüncü bölüm, Marx'ın bir okunuşunda, teknoloji ve bunun toplumsal gelişme ile ilişkisi üzerinde duruyor. Çalışmayı, sonuç yerine, bazı gözlem ve tespitlerle bitiriyorum.

I. 1. SANAYİLEŞME - SANAYİ DEVRİMİ

İktisadi tarih literatüründe "sanayileşme" kavramı ile Sanayi Devrimi kavramının "genetic" olarak bir ve aynı anlama geldiğini göstermek fazlaca bir güçlük çıkarmaz. Bu yargımızı temellendirmek için çok okunan ve saygıya değer bir kaç iktisadi tarihçiden alıntılar yapmak yeterli olacaktır.

D.S. Landes çok ünlü kitabının girişinde şunları yazmaktadır: "Büyük harflerle yazıldığında [Sanayi Devrimi]... tarımsal, el zanaatlarına dayalı bir ekonomiden sanayi ve makinalı imalatın egemen olduğu bir ekonomiye geçişin ilk evresine işaret eder."[1] Aynı yargıya Rondo Cameron, "standart ya da geleneksel yoruma göre, Avrupa'nın ve dünyanın sanayileşmesi, sonradan diğer ulusların taklit ettiği, İngiltere'deki (ya da Büyük Britanya'daki) bir 'sanayi devrimi' ile başladı"[2] demek suretiyle katılmaktadır. John F. Gaski çok daha tereddütsüz ve doğrudan bir ifade kullanmakta, "sanayi devrimi" ile "sanayileşme" deyimlerini eşanlamlı deyimler olarak kullanacağını belirttikten sonra şöyle yazmaktadır: "'Sanayi Devrimi' olgusunun kabul edilmiş tanımları ya da bir ulus ya da bölgenin sanayileşmiş olduğu süreç hayvan ya da insan gücü ile sağlanan enerjinin cansız mekanize enerji ile ikamesini vurgular."[3]

Görüldüğü gibi, "sanayileşme" deyimi ile "Sanayi Devrimi" deyimi eşanlamlı deyimler ve özdeş süreçler biçiminde sunulmakta ve bu iki süreç bazı ortak nitelikler sergilemektedir: Bir kere, "sanayileşme" ile birlikte "ekonomi"nin temeli değişmiş; **tarım** temelli bir "ekonomi"den **sanayi** temelli bir "ekonomi"ye geçilmiştir. Farklı bir anlatımla "ekonomi"nin sektörel oranı ve ağırlığı değişmiştir. İkinci olarak; bu iki süreç beraberlerinde üretime cansız, mekanize enerjiyi (makinayı) getirip sokmuşlardır. Diğer bir ifade ile sınai üretim, artık zanaat ile değil, **makina** ile gerçekleştirilmektedir. İktisadi tarihin (ve tarihin) sunduğu bu tarihsel "veriler"den "iktisat" daha sonra sanayileşmeyi

1. David S. Landes, The Unbound Prometheus, CUP, 1970, s.1. Vurgu orjinalde yok.

2. Rondo Cameron, "A New View of European Industrialization", The Economic History Review, 2nd Series, Vol. XXXVII, No:1, 1985, s.1. Vurgular bana ait.

3. John F. Gaski, "The Cause of the Industrial Revolution: a Brief, 'Single-Factor' Argument", The Journal of European Economic History, Vol. II, No:1, 1982, s. 227.

iki farklı yaklaşımla; sektörel ve teknolojik temelde[4] tanımlayacaktır.

Sektörel temelde yapılan sanayileşme tanımına en berrak örneklerden biri Sutcliff'e[5] ait: "GSMH'sının % 25'inin sınai sektörde (ve) bunun da en az % 60'ının imalat sanayiinde yaratıldığı ve toplam nüfusun en az onda birinin sanayide istihdam edildiği bir ülke, sanayileşmiş ülkedir."

Teknoloji üzerinde yoğunlaşan tanımlarda ise sanayileşme "...artık üretim sektörünün genişlemesi olarak değil, fakat yeni üretim tekniklerinin genelleştirilmesi olarak" çözümlenecektir.[6] Böyle bir tanımı Sweezy'den getirebiliriz: "(El zanaatları bir yana) gerçekte hiçbir sanayiye sahip olmayan bir ekonomiden başlarsak bir geçiş dönemine girebilmek, yaygın deyimiyle sanayileşme, çabaların giderek artan oranda yeni üretim araçlarına hasredilmesiyle mümkün hale gelebilecektir... Sanayileşme süreci boyunca genellikle 'temel' diye adlandırdığımız sanayilerin tümü yeni sanayiler olarak görünür..."[7]

Tanımda, "yeni üretim araçları" denildiğine göre bu, diğer şeylerin yanında, fakat öncelikle makinaları kapsayacaktır. Çünkü "temel" sanayi diye nitelenen sanayi, açıktır ki, sermaye malları (üretim araçları) üreten sanayidir. Böylece Sweezy sanayileşmeyi aslında, tüketim malları üreten sanayilerin yoğunlaşması olarak değil, sermaye malları (üretim araçları) üreten sanayilerin derinleşmesi şeklinde düşünmektedir. Tanımda vurgulanması gereken bir diğer husus, belirgin bir biçimde "el zanaatları"nın dışarıda bırakılmış olmasıdır. Öyle görünüyor ki Sweezy de sanayileşmeyi Sanayi Devrimi ile başlatmaktadır.[8]

H. Frenkel ise, "sanayileşme ile, istihdam edilen kişi ve mal çeşidi başına sermaye donanım miktarındaki ve verimlilikteki artışı anlıyoruz"[9] demektedir.

Tanımları artırmamız gerekmez. Gerek Sweezy'deki "üretim araçları" ve "temel" sanayi; gerekse Frenkel'deki "sermaye donanımı" yerleşik kavramı ile "sermaye malı"na, daha dar anlamı ile teknolojiye ağırlık vermektedir. Bu teknoloji temelli sanayileşme tanımlamaları, akademik iktisadın terimleriyle sermayenin "derinleşmesi" ve "genişlemesi"[10] şeklinde de ifade edilebilir. Bu tür tanımlarda, açıktır ki, "sermaye"nin nasıl kavramlaştırıldığı, kavramlaştırılan "sermaye" ile teknolojik gelişme arasındaki ilişki önem

4. Ayrım, Freyssinet'ye ait: Jacques Freyssinet, Azgelişmişlik İktisadı, (Çev. T. Öçal-M.A. Kılıçbay), Gazi Üniversitesi Yayın No: 73, Ankara, 1985, ss. 160-161.

5. R.B. Sutcliffe, Industry and Underdevelopment, Addison-Wesley Publishing Company, Inc. 1971, s.18.

6. J. Freyssinet, op. cit, s.161.

7. Paul M. Sweezy, The Theory of Capitalist Development, Monthly Review Press, 1970, s. 218. Son vurgu bana ait.

8. Sweezy'nin bu konudaki görüşü için bkz.: P.M. Sweezy, "Karl Marx and the Industrial Revolution", içinde: P.M. Sweezy, Modern Capitalism and Other Essays, Monthly Review Press, 1972, s.127-146.

9. H. Frenkel, "Industrialization of Agricultural Countries", Economic Journal, June-September 1943, s. 191.

10. "Sermayenin derinleşmesi" süreci ile sermaye birikim sürecinin, işgücü artışından daha hızlı oranda artacağı; yani sermaye/işgücü oranının yükseleceği anlatılır. Buna karşılık "sermayenin genişlemesi" süreci, sermaye birikim süreci ile işgücü artışı oranını aynı hızda, yani sermaye/işgücü oranının sabit kalacağı anlamına gelir. Bu konuda bkz. Alvin H. Hansen, Fiscal Policy and Business Cycles, New York, 1941, s. 355. Aynı kavramlar, Marksçı iktisatta "sermayenin organik bileşimi" ile ifade edilebilir.

kazanacaktır. Ne var ki böyle bir tartışmaya girmek bizi konumuzun dışına itecektir.

Yukarıda, sanayileşme ile birlikte "ekonomi"nin temelinin değiştiğine, tarım temelli bir "ekonomi"den sanayi temelli bir "ekonomi"ye geçildiğine ve buradan sanayileşme tanımlamalarının iki değişik dayanak noktasına ulaşıldığına işaret ettik. Ancak dikkatli okuyucunun gözünden kaçmamış olacağı üzere bizatihi bu "ekonomi"nin ne olduğuna değinmedik. Şimdi bu nokta üzerinde durmak istiyoruz.

Bir "ekonomi"den diğerine geçildiğinden söz edildiğine göre, bir "değişme"den sözediliyor demektir. O halde, sözkonusu "değişme" ne idi? Sanayileşme tartışmalarının tam da merkezinde yer alan bir sorundur, bu. Çünkü bu soru ile birlikte, sanayileşme ister sektörel, isterse teknolojik temelde tanımlansın, bir şeyin bir diğer şeye dönüşmesi gerçekleştiğine göre sanayileşme artık bir iktisadi/toplumsal "ortam" ile ilişkilendirilerek düşünülmek gerekecektir. Keza, artık (tarihsel/toplumsal) değişme sözkonusu olduğu için dar "iktisat" mantığı yetersiz kalacak; bunun yerine soruna toplumsalbilim (toplumbilim değil) optiği ile yaklaşmak gerekecektir. Böylece "sanayileşme" iktisatçının evreninden çıkacak tarihçinin, sosyologun evreniyle kesişme terimlerini oluşturacaktır. Bu açıdan yaklaşıldığında, sanayileşmenin iktisadi bir kategori değil, tarihi bir kategori olduğunu görmek, sanırım, daha kolaylaşacaktır. Tarihi bir kategori olarak ele alındığında "sanayileşme" süreci ve kavramına öngelen, "sanayileşme" süreci ve kavramını kapsayan, fakat aynı zamanda onun ötesinde bir şey olan bir diğer kategorinin daha mevcudiyeti gerekir. İşte iktisat ve iktisadi tarih literatüründe genellikle örtük bir biçimde bulunan; açıkça dile getirildiği zaman da belli bir muğlaklığı içinde taşıyan ve (hatta) gerginlik yaratan, sözünü ettiğimiz bu kapsayıcı kategori "kapitalizm"dir. "Sanayileşme" derken hemen her zaman kasdedilen de kapitalist sanayileşmedir. Bu iki süreç, kapitalist süreç ile sanayileşme süreci, tarihsel gelişmenin bir momentinde, Sanayi Devrimi momentinde (İngiltere'de) üst üste geldi. Ne var ki bu üst üste gelme ya da çakışma, iki sürecin kategorik olarak, bir ve aynı süreç olduğu anlamına gelmez. Farklı, fakat daha açık bir ifade ile kapitalist süreç (kapitalizm) ile sanayileşme süreci kavramsal olarak özdeş değillerdir. Bu kavramsal (ve tarihsel) tespit doğru ve haklı bulunduğunda, o zaman, tarihsel zaman içinden bakıldığında kavramsal (ve tarihsel) önceliğin "sanayileşme"ye değil, fakat "kapitalizm"e verilmesi gerektiğini de ileri sürebiliriz.

Tam da bu noktada sanayileşmeyi teknolojik temelde tanımlayan yaklaşımların, yukarıda sözünü ettiğimiz "değişme"nin dinamiklarine ilişkin verilmiş bir cevap olduğunu vurgulamalıyız. Sorun Sanayi Devrimi tarihyazımında açık bir biçimde konulmuş ve tartışılmıştır. Sanayi Devrimi'ne yol açan etken(ler) ne(ler) idi? Soru gerçekten önemlidir. Soruya verilecek cevabın, her şeyden önce, pratik ve pragmatik bir yönünün (ve yararının) bulunduğunu vurgulamalıyız. Çünkü Sanayi Devrimi'nin dinamiğini bulmak, aynı zamanda, sanayileşmenin de dinamiğini bulmak anlamına gelecek ve buradan "sanayileşme politikaları" (giderek sanayileşme reçeteleri) türetme olanakları elde edilebilecektir. Öte yandan, sorunun, teorik bir önemi de vardır. Çünkü Sanayi Devrimi'nin dinamiğinden (ya da dinamiklerinden) sözetmek demek, aslında, tarihsel/toplumsal değişmenin dinamiğinden (ya da dinamiklerinden) bahs açmak ile aynı anlamdadır. Böylece sorun, bir yönü ile de, tarihsel/toplumsal dönüşme/dönüştürme süre-

cinde izlenebilecek yöntemlerin dayanak ve tutamaklarının belirlenebilmesi sorunu ile ilişkili ve bağlantılıdır. Biz, bu çalışmamızda daha sınırlı ve mütevazi bir amaç taşıdığımız için ilgili tartışmalara girmeyeceğiz.[11]

I.2. "ALET DALGASI"NDAN SANAYİLEŞMEYE

Sanayi Devrimi'ne (=sanayileşmeye) aletlerin gelişmesi (=makina) ya da daha geniş ve kucaklayıcı deyimiyle teknoloji perspektifinden yaklaşan yazarlar, teknolojiyi birincil önemde görür ve diğer değişmeleri teknolojideki değişmelere bağlarlar. Böylece odak noktası, icatlar ve yeni teknik bilgilerin yayılması ve yaygınlaşması üzerine kaymış olur.[12]

Kabaca, XVIII. yüzyıla girildiğinde (Batı Avrupa'da) tarım dışı, yani "sınai" üretim, yer yer tarımla symbiotic ilişkiler sergileyen bir mozaik görünümündeydi: bir yanda loncalar ve dışarı iş verme sistemi, diğer yanda manüfaktür ve fabrikalar... Fakat "...aşağı yukarı 1760'da bir alet dalgası İngiltere'yi alt üst etti"[13]. Bu tarihten yaklaşık yüzyıl sonra, artık, ülkeler "sanayileşmiş-güçlü", ve "sanayileşmemiş-güçsüz" olarak nitelenmeye başladı. Aslında aletler (gadgets) yeni değildi. "Mesela Avrupa'da onbeşinci asırda dümenin icadı ve gemi inşaası, gemicilik tekniklerindeki gelişmelerin Avrupalılara Amerika'yı keşfetme imkanı verdiği söylenebilir... At koşumunun keşfi de netice itibariyle köleleğin, hiç değilse en şiddetli kölelik hizmetlerinin kalkmasına yol açmıştır... At koşumu ve onunla birlikte nadas siteminin bulunması, dokuzuncu, onuncu ve onbirinci yüzyıllarda Avrupa'da ziraat tekniklerinin gelişmesine esaslı bir yardım yapmış, Ortaçağdaki kültürel ve mimari gelişmeler de bu inkişafa dayanmıştır."[14] Fakat bu teknik keşiflerin hiç biri uçan mekik (1733), iplik eğirme makinası (1765), su

11. Sanayi Devrimi'nin nedenleri üzerine yapılan tartışmaların iyi bir özeti ve değerlendirilmesi için şu çalışmalara bakılabilir:

- R.M. Hartweel, "The Causes of the Industrial Revolution: An Essay in Methodology", içinde: Hartwell, The Causes of the Industrial Revolution In England, Methuen and Co. Ltd. London, 1967, s. 53-79.
- M.W. Flinn, Origins of the Industrial Revolution, Longman, London, 1966.
- A. Marwick, The Nature of History, The Macmillan Press Ltd, 1981, s. 262-266.
- J.F. Gaski, art, cit.
- "The Origins of the Industrial Revolution", Konferans özeti, PAST and PRESENT, s. 71-81.

Diğer taraftan sanayileşme sorununu, İngiliz Sanayi Devrimi sürecinin telkin ettiği, fakat "sosyalist sanayileşme" bağlamında teorik biçimiyle ortaya koyan öncü bir çalışma için bkz: Evgeny A. Preobrazhensky, The New Economics (tr. B. Pearce), Oxford Un. Press, 1965 (1926).

12. Joel Mokyr, "The Industrial Revolution and the New Economic History", içinde: J. Mokyr, The Economics of the Industrial Revolution, Rowman and Allanheld, N.J. 1985, s. 4.

13. T.S. Ashton, The Industrial Revolution, 1760-1830, London, 1948, s. 58.

14. K. Boulding, Yirminci Asrın Manası, (Çev. E. Güngör), Kalem Yayıncılık A.Ş. İstanbul, 1980. s. 16-17. Bütün vurgular bana ait. Ortaçağda teknoloji - toplumsal değişme ilişkisini açıklayan artık klasikleşmiş bir çalışma için bkz: L. White, Jr., Medieval Technology and Social Change, Oxford Un. Press, 1962. Keza, teknoloji-toplumsal değişme ilişkisini Osmanlı tarihi içinde ele alan, yaklaşımın ciddi örneklerinden bir çalışma için bkz. H. Ünal Nalbantoğlu, "Osmanlı Toplumunda Tarım Teknolojisi, Artı-Ürün ve Kent Ekonomisi" içinde O.Okyar (ed.) Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Hacettepe Ün. Yay. c. 13, 1975, özellikle s. 45.

gücü ile işleyen iplik çekme makinası (1779), bükme ve sarma makinası (1769), buharla işleyen dokuma tezgahı (1785) ve otomatik masura makinası (1825) kadar "etkili" olmamıştır.[15] Çünkü bu icatlarla birlikte insanlık tarihinin dönüm noktalarından[16] birini teşkil eden **Sanayi Devrimi** meydana gelmiştir.

Sözü edilen "alet dalgası"nın toplumu alt üst edişi, aslında, iki önemli olgu ve hususa gönderme yapmaktadır: Bir yandan, insanlık tarihindeki dönüşümleri -bu arada **Sanayi Devrimi**'ni- teknolojiye (alet-makinalara) dayanarak açıklama çabası, diğer yandan yeni bir sınai üretim biriminin - fabrikanın ortaya çıkması. Gerçekten, onsekizinci yüzyılın son çeyreğinden sonra "makina" ve "fabrika" birbirlerinden ayrı düşünülemiyen iki olgu haline gelmişti. Hepsi de tekstil alanına ait olan bu teknik icatlarla birlikte, sınai üretimin örgütlenmesinin artık teknik temeli de değişmeye başlamıştı. Süreci izleyebilmemiz için anahatlarıyla da olsa **manüfaktürü*** gözden geçirmemiz yararsız sayılmamalıdır.

I.3. MANÜFAKTÜR

Her ne kadar onsekizinci yüzyılda manüfaktür ve fabrika terimleri "düzenli olarak birbirleri yerine"[17] kullanılmış olsalar dahi, bu iki sınai üretim birimi birbirinden farklıdır. Manüfaktürü kendinden önceki diğer sınai üretim örgütlenmelerinden ayırdeden başlıca özellik teknolojik temeline ilişkin değil, ölçeğe ilişkindir.[18] Diğer bir ifade ile manüfaktürde, aynı çatı altında çok sayıda işçi[19] bir arada üretimde bulunmaktadır. Öte yandan "manüfaktürün kendisi, emek ve sermayenin ayrılmasını ima eder"[20] ve bu bakımdan "açıkça kapitalist nitelikte teşebbüsler"dir.[21] Çünkü, daha önce kendi evinde, kendi aletleri ile, kendisi için çalışan zanaatkâr, şimdi imalatçıya (manufacturer) sadece emeğini satmakta ve karşılığında ücret almaktadır.[22]

15. A.P. Usher, **A History of Mechanical Inventions**, Beacon Press, Boston, 1954 (1929), s. 258-308.

16. C.M. Cipolla, **The Economic History of World Population** (6th, ed.) Harmondsworth, 1974, s. 33 ve keza; E.J. Hobsbawm, **The Age of Revolution, Europe 1789-1848**, London, 1977, s. 44.

* Burada "manüfaktür"ü tüm yönleriyle incelememiz söz konusu değil. Anlatımda, eksenin teknoloji olarak alındığı da gözden kaçmayacaktır.

17. S. Pollard, **Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe, 1760-1970**, Oxford Un. Press, 1981, s. 78.

18. S. Pollard, op. cit. s. 79. F. Braudel, **Civilization and Capitalism** (tr. S. Reynolds), Collins, London, 1982. Vol. II, s. 332-333.

19. "Çok sayıda işçi" ibaresi, bir kuralı göstermektedir. Yoksa beş işçi çalıştıran manüfaktür olduğu gibi, sekiz yüz işçinin (hatta daha fazlasının) çalıştığı manüfaktür de mevcuttur. F. Braudel, op. cit, s. 330.

20. P. Mantoux, **The Industrial Revolution in the Eighteenth Century**, Harper and Row, Publisher, New York, 1961, s. 36.

21. F. Braudel, op.cit, s. 329.

22. P. Mantoux, ibidem.; J.A. Hobson, **The Evolution of Modern Capitalism**, George Allen and Unwin Ltd. New York, 1954 (1894), s. 60.

Manüfaktürün hem ortaya çıkışındaki en önemli nedenlerden, hem de en belirgin niteliklerinden biri **işbölümünün** gelişmesine sağladığı olanaktır.[23] Gerçekten, işbölümü manüfaktürde bir **ilke** şeklinde değerlendirilmektedir: "Manüfaktürün temel ilkesi, ve bütün **varlık nedeni**, işbölümüdür."[24] Keza, "...manüfaktür ekonomisinin dayandığı en önemli ilke, işi yapan kişiler arasındaki **işbölümüdür**."[25]

Manüfaktürdeki işbölümünün, sadece çalışanların uzmanlaşmasına değil, çalışılan aletlerin de uzmanlaşmasına yol açtığı/açacağı ileri sürülmektedir.[26] Çünkü zanaat üretiminde aynı zanaatkâr, çeşitleri fazla olmayan (farklılaşmamış) aletlerle ürünün bütününü üretebilmekteyken manüfaktürde, işler parçalara bölündüğü ve usta (işçi) da ürünün bütününün ustası(işçisi) değil, ancak bir kısmının ustası(işçisi) olduğu için, buna bağlı olarak kullanılan aletlerde de uzmanlaşmaya (**farklılaşmaya**) gidilecektir.[27] Diğer bir deyişle, manüfaktürdeki işbölümü ile birlikte ve o nedenle, kullanılan aletlerde tek ve belirli bir işleme doğru uzmanlaşma (**farklılaşma**) sözkonusu olacaktır.

Manüfaktürdeki iş bölümünün bir uzantısı işçi ve aletlerdeki uzmanlaşma (**farklılaşma, özelleşme**) ise diğer bir uzantısı da el işleri ile zihni (mental) işler arasında uzmanlaşmaya yol açmasıdır.[28] Böylece bugünün deyimleri ile ifade edilmek istenildiğinde, "beyaz yakalılar" ile "mavi yakalılar" arasındaki ayrımın tohumları da manüfaktür ile birlikte atılmış olur.

Buraya kadar (belirli bir optikten ve sınırlı bir biçimde) belirtilen nitelikleri açısından bakıldığında, "manüfaktür, el zanaatları ile modern fabrika sistemi arasında, nitelik-

23. S. Pollard, The Genesis of Modern Management, Harvard Un. Press. Camb. Mass. 1965, s. 48-49.; W.J. Ashley, An Introduction to English Economic History and Theory, Longmans, London, 1931, Pt II. s. 236.; E. Türkcan, Teknolojinin Ekonomi Politiği, A.İ.T.İ.A. Yayını No: 151, Ankara 1981, s. 34,35.; V.I. Lenin, Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi (çev. S. Erdoğdu), Sol Yayınları, Ankara, 1975, s. 338'de şunları okuyoruz: "...manüfaktür ile işbölümüne dayanan işbirliği kasdedilmektedir." Vurgu orijinalde yok. Keza; K. Marx, Kapital (Çev. M. Selik) Odak Yayınevi, Ankara, 1974, Cilt I, Kısım I, s. 492: "İŞ-BÖLÜMÜNE dayanan kooperasyon, klâsik şekline manüfaktürde bürünür ve kapitalist üretim sürecinin karakteristik şekli olarak..."

24. P. Mantoux, op.cit, s. 36. Vurgu orijinalde.

25. Charles Babbage, On the Economy of Machinery and Manufactures, (Enlarged Fourth ed.), Augustos M. Kelly, New York, 1963 (1835), s. 169. Vurgu orijinaldedir. "İşbölümü"nün gelişmesi ile "alet"lerin gelişmesi arasında ilke düzeyindeki ilişkiyi A. Ure'da da buluyoruz. Şöyle diyor: "Öyleyse otomatik sistemin ilkesi, el hünerinin yerini mekanik biliminin, ve işin zanaatçılar arasında bölünmesi ve derecelendirilmesinin yerini de bir işlemin temel bileşenlerine ayrılmasının almasıdır." A. Ure, Philosophie des Manufactures ou Economie Industrielle, c. I, Böl. 1 s.34-35'ten aktaran K. Marx, Felsefenin Sefaleti (Çev. A. Karda), Sol Yayınları, Ankara, 1975, s. 147. Vurgu orijinalde yok.

26. E. Türkcan, op.cit., s. 35.; S. Pollard, The Genesis... op.cit, s. 48.; C. Babbage, op. cit., 201, 173-174.

27. K. Marx, op.cit, s. 499-500'de şunları okuyoruz: "Emeğin üretkenliği sadece işçinin yaratıcılığına dayanmaz, fakat aynı zamanda aletlerin mükemmelliğine de bağlıdır. (...)... bir iş-sürecinin farklı işlemleri birbirlerinden ayrılır ayrılmaz ve parça -işçi'nin elinde her parça- süreç mümkün olabilecek en uygun ve dolayısıyla da en kendine özgü şekli alır almaz, daha önceleri çeşitli maksatlar için yararlanılan aletlerde değişiklikler yapılması gerekli olur. (...) Bir ve aynı türden araçların her özel kullanım amacı için özel ve belli bir şekli kazanmalarını sağlayan iş-araçlarındaki bu farklılaşma ... ve özelleşme, manüfaktürü karakterize eden gelişmelerdir. (...) Böylece, manüfaktür, aynı zamanda basit araç ve aletlerin bileşiminden meydana gelen makinelerin maddi şartlarından birini yaratmıştır." Vurgular bize ait. Bu konuya aşağıda tekrar eğileceğiz. Bkz. n. 89.

28. C. Babbage, op.cit, s. 191-202. Fakat özellikle s. 191-192; 198-199; 201.

leri açısından fabrika sistemine daha yakın bir ara üretim sistemidir."[29] Yukarıda sanayileşmeye (=Sanayi Devrimi'ne) özellik ve özgüllüğünü kazandıran şeyin fabrika ve makina olduğunu belirtmiştik. Manüfaktürü gördükten sonra, bu önemli iki ögeye bir az daha yakından bakmanın zamanı gelmiştir.

I.4. "ALET"DEN "MAKİNA"YA "SANAYİ"DEN "SANAYİLEŞME"YE

Makina ve fabrika, bu iki öge, genellikle sanayileşmenin (Sanayi Devrimi'nin) ayırdedici ögesi, en berrak niteleyicisi şeklinde algılanagelmiştir. Oysa bir bakıma, "fabrikanın bütün özellikleri Arkwright'ın ilk fabrikasını (mill) 1771'de Cromford'da açmasından çok önceleri bilinmekteydi: İşgücünün bir çatı altında ya da bir yerde yoğunlaşması, 'maharetli makinalar'ın kullanılması, su değirmeni biçiminde mekanik gücün uygulanması Domesday Book'a kadar gider..."[30] Gerçekten, ne çok sayıda işçinin aynı çatı altında toplanması, ne de tekniğin üretimde kullanılması anlamında fabrika; modern zamanlara niteliğini vermediği gibi (kapitalist) sanayileşmenin göstergesi ya da ayırdedici ögesi olarak da ele alınamaz.[31] Paradoksal görünen bir ifade kullanmak gerekirse (kapitalist) sanayileşmenin (Sanayi Devrimi'nin) ayırdedici ögesi fabrika değil **fabrika sistemidir**.[32] Çünkü, "...fabrika sisteminden önce fabrikalar vardı."[33]

"Fabrika sistemi"ni uzun uzadıya tartışmak, buradaki sınırlı amacımızın bir hayli dışına taşmak anlamına gelecektir. Ne var ki, "fabrika sistemi"nin en belirgin karakteristiği olarak üretim sürecine "makina"nın girmiş olması gösterilmektedir."[34] Örneğin Landes şunları yazabilmektedir: "XVIII. yüzyılda bir dizi **buluş** İngiltere'deki pamuk imalatını (manufacture) dönüştürdü ve yeni bir üretim tarzını **ortaya çıkardı** - fabrika sistemi."[35] "Fabrika sistemi"ni ilk fark edenlerin ve tanımlayanların başında A. Ure'un

29. E. Türkcan, op.cit, s. 34. Keza; V.I. Lenin, op.cit, s. 339'da şunlar yazılı: "Manüfaktür, elsanatları ile ilkel sermaye biçimlerine sahip küçük meta üreticisi ile geniş çaplı makinalı sanayi (fabrika) arasında bir bağ olduğundan, kapitalist sanayi biçimlerinin gelişmesinde büyük önem taşır..."

30. Harold Perkin, **The Origins of Modern English Society, 1780-1880**, Routledge and Kegan Paul, London, 1969, s. 107-108.

31. V.I. Lenin, op. cit, s. 396-397.

32. H. Perkin, op.cit, s. 108-109.

33. John L. Hammond, "Factory System", içinde: **Encyclopedia of the Social Sciences**, Vol. 6. 1935 baskısı, s. 51. Aynı doğrultuda J. Nef şunları yazıyor: "Bir zamanlar inanıldığı gibi, düzinelerce, hatta bazan yüzlerce işçinin çalıştığı sınai tesis, bir yenilik değildi. Bu anlamda büyük-ölçekli sanayi, Avrupa'da geç Orta Çağlar boyunca ve özellikle Rönesans döneminde yaygın olarak gelişmişti." John Nef, "The Progress of Technology and the Growth of Large-Scale Industry in Great Britain, 1540-1640", içinde: J. Nef, **The Conquest of the Material Life**, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1964, s. 121.

34. P. Mantoux, op. cit, s. 38-39.

35. D. Landes, op. cit, s. 41. Vurgular bize ait. İfadede Marksist bir kavram olan "üretim tarzı" denilişine dikkat çekelim. Önemenin pamuklu imalatındaki buluşların fabrika sistemine yol açtığı temel savını tamamiyle benimseyen T. Kemp, "üretim tarzı" kavramının (yanlış) kullanılışına haklı olarak karşı çıkıyor: Tom Kemp, "Capitalism and Industrialization", **Science and Society**, Vol. XXX, No: 3, 1966, s. 293. Diğer yandan D. Landes, Sanayi Devrimi'nin "bir diğer anlamının... hızlı (ve) önemli teknolojik değişme olduğunu vurgular ve şunu yazar: "Sanayi Devrimi'nin kalbi karşılıklı olarak ilişkili bir dizi teknolojik değişmeydi", op. cit, s.1.

geldiği söylenebilir. Dr. Ure'un tanımı kendisinden sonra gelen bir çok iktisatçıyı, tarihçiyi ve toplum felsefecisini derinden etkilemiştir. Fabrika sistemini şöyle tanımlıyor: "Fabrika sistemi, merkezi bir güç tarafından sürekli çalışır halde tutulan üretken makinalarla yaşlı ve genç bir çok tabakadan işçinin ustalıklarının bir dizi bileşik işlemlerine işaret eder."[36]

Görüldüğü gibi, farklı yaklaşımlara sahip bir çok yazar, "fabrika sistemi"nin (sanayi devriminin-sanayileşmenin) temel karakteristiği olarak "makina" üzerinde durmaktadır. Argümantasyonun akışı içinde, o halde, sorulması gereken ana soru "makina"nın ne olduğudur. Şimdi bu (güç) sorusa eğilmeliyiz.

I.5. MAKİNA

Alet ve araçlar çok uzun bir süreden beri üretim sürecinde kullanıldıklarına göre[37], "makina"ya bu alet ve araçlardan ayırdeden şey neydi? Soruya cevap vermek kolay değildir. Buradaki amacımız da kesin bir tanım vermek değil, fakat bir mantığın ya da belirli bir algılayışın sergilenmesini yapmak. Bu bağlamda anlamlı tanımlardan birinin, "gücünü, (çevrim gücü) başka bir makinadan (güç makinası) alan bir mekanizma"nın[38] makina olduğu söylenebilir. Buna karşılık C. Babbage'ın tanımı daha ayrıntılı ve açıktır: "Bir alet genellikle makinadan daha basittir; makinanın hayvan ya da buhar gücü ile hareket ettirilmesine karşılık, alet elle kullanılır. Daha basit makinalar sadece bir tezgaha yerleştirilmiş bir ya da daha fazla aletlerdir ve hareket ettirici bir güç tarafından işletilirler."[39]

Makinanın üretime girmesiyle birlikte üretim sürecinin işleme biçiminde de değişmeler meydana gelir. Bir kere, o güne kadar tanık olunan bütün sınai üretim birimleri-

Aynı olguya Hobsbawm da işaret ediyor. E.J. Hobsbawm, Industry and Empire: Economic History of Britain Since 1750, Penguin, London, 1969, s. 56. Keza; Marx da Sanayi Devrimi-makina ilişkisinin önemini sürekli olarak altını çizmektedir: "Sanayi Devrimi'nin başlangıç noktasını teşkil eden makina... tek bir aletle kumanda eden işçinin yerine geçer." Ya da: "1735 yılında John Wyatt iplik makinasını bulduğu ve bununla 18. yüzyılın sanayi devrimini başlattığı zaman..." K. Marx, Kapital (Çev. M. Selik) Odak Yayınları, Ankara, 1974, Cilt 1. Kitap 2. Alıntı sırasıyla s.16 ve s. 11.

36. A. Ure, The Philosophy of Manufactures, Charles Knight, London, 1835, s. 14'ten aktaran P. Mantoux, op. cit, s. 39. Aynı tanımı Marx da aktarmaktadır: K. Marx, op. cit, 2. Kitap, s. 81. Ancak bizim çevirimiz onadakinden farklıdır.

37. "...kelimenin en geniş anlamı ile teknik, insan kadar eskidir. Yontulup bıçak yahut oduncu kaması (Faustkeil) haline getirilmiş her taş, bitki lifinden yapılmış her doku, ateşte pişirilmiş her toprak kap tekniğin bir eseridir. İnsanlığın tarihinde ne kadar geriye gidersek gidelim, daima insanın ateş kullandığını görür, daima yapıp kullandığı aletlere rastlarız. Bu anlamda teknik, insanlığın tarihinde, hiç değilse bütünü ile, durmadan zenginleşmiş, durmadan incelmiştir... Ancak ondokuzuncu yüzyılın bu çizgiyi sadece ileri götürmüş olduğunu, belki sadece bu çizgi üzerinde, özellikle süratli bazı ilerlemelerde bulunduğunu sanmak yanlış olur... 18. yüzyılınki de dahil olmak üzere, bütün eski teknik, Yunanca 'techne' kelimesinin ifade ettiği şeydi. Yani özel bir sanat yahut özel bir maharet, özel bir güç anlamına geliyordu. ... Bir kelime ile bu teknik: 'Yapmak istediğim bir şeyi yapabilmeliyim' kaygusudur." Hans Freyer, Endustri Çağı, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Konferansları, 3, İstanbul, 1954, s. 10-11.

38. E. Türkcan, op.cit, s. 37.

39. C. Babbage, op.cit, s. 12, 16. Vurgular orijinalinde. Keza, benzer bir tanım Kessler tarafından yapılmaktadır. Bkz. Kessler, İktisat Tarihi, Güven Basımevi, İstanbul, 1940. s. 150-151.

nin aksine üretim, insan becerisine değil, makinaların becerisine bağlı ve bağımlı hale gelir. Başka bir deyişle, artık üretimin boyut ve niteliğini insan becerisinin niteliği değil, makinaların niteliği belirler. Hatta, insan becerisinin niteliğinin kendisi de makinalar tarafından belirlenmiş hale gelir. Paradoksal bir deyişle "beceri" ortadan kalkar; "yapma" bilgisinin yerini "üretme" bilgisi alır.[40]

"Makina" bağlamında, fabrika sistemini sadece kol gücünün makina ile ikamesi şeklinde algılamak ve tanımlamak eksik ve yanıltıcı olur. Fabrika sistemine özgül niteliğini veren, makinanın makina ile ikame edilmesidir.

Buraya kadar belirtilen özellikleri itibariyle ve çizilen çerçeve içinde, manüfaktür ile fabrika arasındaki en belirgin farklılık, üretimin teknolojik temelinin değişmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır.[41] Meydana gelen başka toplumsal değişmelere de bu teknolojide temeldeki değişmeler yol açmıştır. Öte yandan, makinalar bağlamında değerlendirildiğinde fabrika, manüfaktürün sürekliliği içinde kritik bir "an"ı temsil eder görünmektedir.

II. SANAYİLEŞME (TARİHİ) TEKNOLOJİ (TARİHİ) MİDİR?

Yukarıdan beri yaptığımız çözümlemelerde, sanayileşme (=Sanayi Devrimi) süreci bağlamında, tarihin bir okunuşuna göre, süreci tanımlayan, onu karakterize eden en önemli, hatta belirleyici öge (değişken) olarak makinanın (teknolojinin) gösterildiğini; toplumun evriminin aletin evrimi ile paralellik içinde bulunduğunu vurgulamaya çalıştık. Ne var ki ilgili literatürde, özellikle de İngiliz tarihçiliğinin ampirisist geleneğinin başat olduğu literatürde, bir yandan sanayileşme (=Sanayi Devrimi) deyiminin açık ve berrak olduğu kabulü çoğu zaman örtük olarak yapılırken, diğer yandan sorunun "teorik" bir sorun biçiminde değil, genellikle ampirik bir sorun biçiminde sunulduğunu ve bu bağlamda yapılan tartışmaların ve getirilen "katkı"ların bu ampirik temelde gerçekleştirildiğini[42] vurgulamamız gerekir. Vurgulama kaygımız şu gözlemden kaynaklanmaktadır: Kavramların kendi teori tarihleri (gelişmeleri?) içinde ele alınmayışları, ya da farklı fakat daha açık bir biçimde dile getirirsek, dar ampirisist bir anlayışla ele alınmaları "vizyon" farklılıklarını da ampirik bir çerçeveye hapsetmekte; böylece sorun, "uygun" bir kataloglamaya dönüşebilmekte ve "vizyon" farklılığı katalog farklılığı haline rahatlıkla gelebilmektedir. İşte bu nedenle, bu başlık altında, belli yinelemeleri baştan göze alarak sorunu kaynağında yakalamak ve etkileriyle birlikte geçirdiği değişmeleri izlemekte yarar görüyoruz.

Sanayi Devrimi (=Sanayileşme) deyiminin ilk kullanımı ile birlikte, aslında, yaklaşımların ilk "paradigma"sı da belirlenmiş ve bu "paradigma" daha sonraları devam et-

40. Babbage, "yapma" (making) ile "imal etme" (manufacturing) arasında bir ayrım yapar. C. Babbage, op.cit, s. 120.

41. Lenin, "Manüfaktürden fabrikaya geçiş... tam bir teknik devrime işaret eder" diyor. V.I. Lenin, op. cit, s. 396. Vurgu orijinalinde yok.

42. G.N. Von Tunzelman, Steam Power and British Industrialization to 1860, Oxford Un. Press, 1978.

mekle[43] kalmamış, giderek bir "ideoloji", "sanayileşmenin ideolojisi" halini almıştır.[44] 1789 Fransız siyasi Devrimine bir analog olarak deyimi ilk kullanan A.J. Blanqui idi[45] ve sorunu şöyle dile getirmekteydi: "...Onsekizinci yüzyılın sonu bu ülkede (İngiltere'de İ.Ü.), dünyanın çehresini değiştirmeye ve mucitlerin gücünü beklenmedik bir şekilde artırmaya yönelik hayranlık verici keşifler tarafından işaret edilmekteydi... atölye serfi, **yeni işçi** ücrete boyundurukla bağlanmışa benzemektedir... Ancak şu **iki dahi adamın** Watt ve Arkwright'ın **beyinlerinden çıkar çıkmaz** sanayi devrimi İngiltere'yi **sahiplenmeye** başlanmıştı."[46] Alıntıda, üç nokta oldukça belirgindir: a) Çalışan kesimler içinde yeni bir kategori belirmiştir: "atölye serfi... **yeni işçi**"; b) Sanayi Devrimi Watt ve Arkwright'ın teknik icatları ile hayatiyet kazanmıştır; ve c) Keşifler otonomdur.

Blanqui'nin kitabı 1837'de yayımlanmıştı. Sekiz yıl ve sonra F. Engels ünlü eserini yayımladığında sorunu benzer biçimde dile getirmekteydi: "İngiliz çalışan sınıfların tarihi onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında **buhar makinası**, ve **pamuk bükme** ve **dokuma makinalarının** icadıyla başlar... Sanayi Devrimi'nin **temel toplumsal vargısı - sanayi proletaryasının ortaya çıkışı** - tüm yönleriyle ancak İngiltere'de incelenebilir."[47] Engels de, Blanqui'nin değindiği olgulara işaret etmektedir. Deyimin Engels aracılığı ile Marx'a geçtiğini biliyoruz. Aşağıda Marx'ın **bir** yorumuna göre, makina bağlamında sorunun nasıl ele alındığı üzerinde duracağız.

A. Toynbee'nin o kısa, fakat öğretici eseri olmasaydı Sanayi Devrimi deyiminin bu kadar popularize olmayacağı görüşü yaygındır. Sanayi Devrimi'ni, her ne kadar geniş bir çerçeve içinde görmeye çalışıyorsa da, sonunda süreci indirgemeci bir tutumla tek bir olguya bağlıyor. Toynbee'ye göre "Sanayi Devrimi"nin özü, daha önce **servetin üretimi ve bölüşümünü denetleyen ortaçağ düzenlemeleri** yerine **rekabetin** ikame edilmesidir." Ve şöyle devam ediyor: "Bu açıdan bakıldığında (Sanayi Devrimi) sadece İngiliz tarihinin en önemli olgularından biri değildir; fakat Avrupa ona iki büyük düşünce sistemini borçludur - **İktisat Bilimi** ve onun anti tezi olan **Sosyalizmi.**"[48] Tonybee'nin yaklaşımında da şu noktalar belirgindir: a) Kitabının diğer yerlerindeki anlatımlarını da gözönüne aldığımızda (örneğin s. 45-57) Sanayi Devrimi, feodalizmden

43. Alıntılar yaparak bu notu uzatmak istemiyorum. Fakat şu üç ünlü yazarın çok okunan üç kitabına bakmak yeterli olacaktır:

- A.S. Milward and S. B. Saul, op.cit, s. 180.

- P. Deane, The First Industrial Revolution, CUP, 1969, s. 130-131.

- D. Landes, op. cit, s. 81; ve 42 nolu not.

44. D. Dickson, The Politics of Alternative Technology, New York, 1975. Birinci Bölüm. Yeri gelmişken bir hususa dikkat çekmek isterim. Bugünlerde sık kullanılan, "bilimsel-teknolojik devrim" deyiminin bir yorumu ya da algılanışı ile burada anlatmaya çalıştığımız Sanayi Devrimi yorumu çakışmaktadır. Kısaca; her iki algılayışda teknolojik gelişmeler birincil (belirleyici) nitelikte ve otonom (özerk?)dur.

45. Bu konu üzerinde, daha ayrıntılı olarak bir başka yazımızda durmuştuk: İ. Üşür, "Sanayi Devrimi: Bir Deyim Neyi Anlatır?" İktisat Dergisi, Sayı 287, Ekim 1988, s. 17-18.

46. J. Adolphe Blanqui, Histoire de L'economie Politique, Vol. II, 1837'den aktaran George N. Clark, The Idea of the Industrial Revolution, Glasgow, 1953, s. 10. Vurgular bize aittir.

47. F. Engels, The Conditions of the Working Class in England, Oxford, 1958 (1845), s.9. Vurgular orijinalde yok.

48. A. Toynbee, The Industrial Revolution, Beacon Press, Boston, 1956 (1884). s.58. Vurgular benimdir.

("ortaçağ düzenlemeleri") kapitalizme ("rekabet") geçişin kesin simgesi şeklinde sunulmaktadır; b) Sanayi Devrimi'nin etki ve uzantıları sadece iktisadi alanla sınırlı değildir; siyasi, toplumsal ve düşünsel alanları da etkilemiştir -"iktisat bilimi" ve "onun antitezi olan sosyalizm". Buradan da yeni toplumsal sınıfların ortaya çıktığı sonucuna ulaşılır (**ibid**, s. 123-125). c) Eğer Sanayi Devrimi "ortaçağ düzenlemeleri"nden, "rekabet"e geçişi simgeliyorsa, bu geçişi mümkün kılan da dönemin teknik icatlarıdır: "İmalatlara gelince, burada en önemli olgu olarak, dönemin mekanik **keşiflerinin sonucu olan** fabrikanın eve iş verme sisteminin (domestic system) yerine geçmesiyle karşılaşıyoruz... 1769'da James Watt buharlı makinasının patentini aldı... 1785'de Boulton ve Watt... bir pamuklu fabrikası için makina yaptılar; ve aynı yıl Arkwright'ın patent hakkı sona erdi... Fakat bütün icatların en önemlisi, ve dışarı iş verme sistemine öldürücü darbeyi vuran... enerji ile çalışan dokuma tezgahı (oldu)."[49]

Sanayi Devrimi'ne yol açan etkenin teknik icatlar olduğu, başlangıcından itibaren vurgulanmıştır. Bu yorumun sonraki uzantıları önemli. Çünkü bir kez teknoloji "makina" ile; makina "sabit sermaye" ile özdeşleştirilince, esasında tarihsel (diakronik) bir süreç olan "sanayileşme", bu kez senkronik ve sentetik bir hal alır ve **teknoloji** biçiminde okunmaya (yazılmaya) başlanır: "Sermaye birikimi" süreci de sadece ve yalnızca sabit sermaye birikmesi şeklinde kavranır ve pek çok "sanayileşme modeli"nin teorik arkaplanında temel taşı işlevini sürdürür.[50] Sanayileşmenin "tarihsel olarak" ancak teknoloji ile mümkün hale gelebildiği, cisimlendiği böylece; artık "veri" alınabileceği için ne şekilde, ya da hangi toplumsal/tarihsel ortamda olursa olsun, teknolojinin elde edilmesi ve uygulanması beraberinde zorunlu olarak "sanayileşme"yi; dahası **gerçekleşmiş olduğu biçimiyle** sanayileşmeyi getirecektir. Tarihin akışı da bu yöndedir. Dikkat edilirse teknolojinin yazdığı bu "tarih"de sanayileşmeye böylece, bir işlev daha yüklenmiş olmaktadır: belirli bir eşikten sonra sanayileşme, toplumları "homojenleştirir". Bir başka deyişle, gerçekleşmiş olduğu biçimiyle (cisimleşmiş haliyle artık "orada" duran) sanayileşme anlamında "sanayileşmenin ideolojisi", "ideoloji"nin kendisini ortadan kaldırır.[51] Bu şekilde algılanan ve kavramlaştırılan teknoloji ve sanayileşme, teorik uzantıları itibariyle çok önemli olabilen bir başka niteliğe, teleolojik bir niteliğe sahiptir. Bu teleolojik mantıkta akıl yürütme şematik olarak şöyledir: Sanayileşme ancak teknoloji ile mümkündür - "sanayileşmenin mantığı", sanayileşmenin gerçekleştiği biçimiyle vücut bulmasını zorlar - sanayileşme bir eşikten sonra toplumları homojenleştirir; öyle ise:

49. **Ibid**, s. 63.

50. Sermaye birikimi ya da sermaye oluşumunun (capital formation) sanayi devriminde (=sanayileşmede) oynadığı rolün çeşitli sanayileşme modelleri ya da teorilerinde ele alınışı hususunda mükemmel bir "survey" için bkz: François Crouzet, "Editor's Introduction", içinde: F. Crouzet (ed.) **Capital Formation in the Industrial Revolution**, Methuen and Co. Ltd. London, 1972, s.1-69. Yapılan; teknoloji, makina, sabit sermaye geniş özdeşliği bu tür çalışmaların hemen tümünde örtük ya da açık, her zaman mevcuttur.

51. Bu, aslında, çok bilinen "yakınsama (convergence) teorisi"nden başka bir şey değil. Eleştirel bir yaklaşım için bkz: R.J. Skinner, "Technological Determinism: A Critique of Convergence Theory", **Comparative Studies in Society and History**, Vol. 18, No:1 1976. Yakınsama teorisinin altında ise bir diğer teori; "sanayi toplumu" ve "sanayi-sonrası toplum" teorisi yer almaktadır. Tarihsel sürekliliği içinde ve evrimci felsefeyle bağlantılarını da kuramk sorunu ortaya koyan bir çalışma için bkz: Krishan Kumar, **Prophecy and Progress**, Harmondsworth, England, 1981 (1978). Bu konudaki "söylemler" ve "kompüter çağı"ndaki geçerlilikleri, eleştirel bir biçimde ele alınan bir çalışma şudur: A. Feenberg, "Post-industrial discourses", **Theory and Society**, Vol.19, No:6, 1990.

a) sorun bir "önce" ve "sonra" sorunudur, ve b) "sonra" sanayileşen bir ülke, "önce" sanayileşen ülkenin geçtiği yoldan geçecektir.[53]

Öte yandan, teknolojinin (ve sanayileşmenin) bu şekilde kavranılması (ve kavramlaştırılması) Darwin'ci evrimci felsefenin izlerini[54] bağrında taşımanın da ötesinde, bazı kalemlerde düpedüz, onun teknik gelişmedeki izdüşümünü oluşturur. Darwin'ci perspektiften teknolojiye yaklaşımlardaki belirgin dışa vurumu şöyle dile getirmek mümkündür: Kavrama anı, başka herhangi bir şey üzerinde değil, tekniğin kendisinin evrimi üzerinde yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla kavramanın birinci halkası burasıdır. Diğer halkalar, örneğin bireyler ve/veya "sınıflar" bu birinci halkaya sadece eklenmiş halkalar konumunda kalırlar. Böylece, aslında bir bütün olarak insanlığın evrimi tekniğin evrimine indirgenmiş olur. Birey ve/veya "sınıflar"ın asli işlevleri taşıyıcı/aktarıcı olmanın ötesine gitmez. Tekniklerin evriminin analogu olan Darwin'in "türlerin evrimi"nin izleri, işte tam da bu noktada belirginlik kazanır. Nasıl ki orada, en güçlü olan ortamla bir kez uyum sağladıktan sonra varlığını sürdürür ve genişleterek (çoğalarak) yeniden sürdürürse, benzer süreç tekniğin evriminde de işler. Teknik bir kez ortaya çıkıp uyumunu yaptıktan sonra **kendi evrimini** izler. İnsan(lığ)ın asli işlevi bu tekniği bir sonraki kuşağa aktarmaktadır. Nasıl ki insan ölür ve fakat "insanlık" yaşarsa; onun gibi, eski teknik yerini yeni tekniğe bırakır: "alet" ölür, fakat "makina" yaşar vb... Bu çerçevede, yaklaşımın önemli ve ünlü temsilcilerinden biri, Ellul şöyle yazıyor: "Tekniği ilgilendiren herşeyin otomatik bir büyümesi (yani, hesaplanmayan, arzulanmayan ya da seçilmeyen bir büyümesi) vardır."[55] Dolayısıyla tekniğin bu büyümesi (evrimi anlayınız İ.Ü.), insan iradesinden bağımsız olup kendi mantığını (evrimini) izler; Ellul bunu tereddüte yer bırakmayacak şekilde belirtir: "Açıkçası bu kendini besleyen bir süreçtir: teknik, kendi kendine vücut vermektedir."[56] Farklı alanlarda, birbirlerinden bağımsız gibi görünen teknik ilerlemeler, orijinleri itibariyle aslında birbirleriyle yakından ilişkilidirler. Örneğin, transistörün bulunması radyonun, içinden patlamalı motorun bulunması otomobilin vb... bulunmasına yol açmıştır: "Bir teknik keşfin, sadece birinde değil, tekniğin bir çok dallarında yansıması vardır."[57] Üstelik bu teknik ilerleme "... öyle bir hızla gelişmektedir ki, sadece sokaktaki insanı değil, **teknisyenin kendisini bile şaşırtmaktadır.**"[58] Yaklaşımın mantıki uzantısı, Malthus'un nüfus teorisinin benzeri olmakla sonuçlanıyor: "Teknik ilerleme, aritmetik değil, fakat geometrik bir diziye (progression) göre hareket etme eğilimi içindedir."[59] Aynı görüşlere bir diğer yazar da destek vermektedir: "Keşfettiğimiz **alet bizim ardılımızdır.** Biyolojik evrim daha hızlı bir sürece yol açmış-

53. Modernleşmeci yaklaşımın temel özelliklerinden biri olan bu "önce" - "sonra" algılayışı için şu çalışmaya bakılabilir: R. Bendix, "Tradition and Modernity Reconsidered", **Comparative Studies in Society and History**, Vol. IX, No:3, 1967, s. 292, 324-25; 310-13.

54. Açık ve cepheden bir sergileyiş için bkz: Fred Cottrell, "Techological Progress and Evolutionary Theory", İçinde: Herbert R. Barringer, George I. Blanksten and Raymond W. Mack (eds), **Social Change in Developing Areas**, Schenkman Publishing Comp., Camb. Mass. 1965, s. 285-314.

55. Jacque Ellul, **The Technological Society**, (tr. J. Wilkinson), Alfred A. Knopf, New York, 1964, s. 87.

56. Ibidem

57. Ibid, s. 91.

58. Ibid. s. 78.

59. Ibid, s. 90.

tır - teknolojik evrim."[60] Bizim "ardılımız" olan bu teknik evrimi biz belirleyemeyiz. O halde, "bugün bu (teknik) ilerlemeyi belirleyen nedir? Artık bugün, bunu iktisadi ya da sosyal bir koşulun ya da eğitimin belirlediğini ileri süremeyiz. Esas olarak, önceki teknik durum tek başına belirleyicidir."[61] Ya da: "Teknik, giderek, insandan bağımsız bir biçimde kendi yolunu izlemektedir. Bu, insanın giderek daha az aktif bir biçimde tekniğin yaratılmasına katıldığı anlamına gelir.... insan bir katalist düzeyine indirgenmiştir."[62,63].

Yukarıda Ch. Babbage'in makine tanımını vermiştik. Şimdi; bu ve bu tanımdan türetilen tanımlara dikkatlice bakılırsa, "makina"nın aslında aletlerin farklılaşmış, uzmanlaşmış ve gelişmiş biçimleriden başka bir şey olmadığı anlaşılır. Fakat "farklılaşma" (differentiation), "uzmanlaşma" (specialization), "gelişme" (development) gibi kavramlar evrimci felsefeninin de kavramlarıdır. Gelişme, (düzçizgisel evrimci felsefede) "basitten karmaşığa doğru" farklılaşma ve uzmanlaşma ile gerçekleşir. Alet daha "basit" , makina daha karmaşık (gelişmiş) olduğuna göre aletten makinaya geçiş de (toplumsal evrim gibi) evrimci bir süreç izler. Ve bu süreç "kendiliğinden hedefine doğru" işler.

Bu noktada, bir hususun daha üzerinde durulmalıdır. Babbage tipi bir makina tanımında iki ayrı süreç içiçe ve "güzel" bir tesadüf olarak aynı anda içiçe girmiştir: âletlerin evrimi ile sanayinin evrimi. Alet, makina halini aldığında ya da alır almaz, "sanayi"de sanayi devrimine (=sanayileşmeye) dönüşmüştür. Sanayi devrimi ile sanayi devrimi öncesi dönem arasındaki ayrım çizgisini teknoloji oluşturduğu için, sanayileşmenin (sanayi devriminin) hazırlanmasında teknolojik olarak zorunlu bir evrenin yaşaması gerekir. Tarihsel gelişme böyle tecelli etmiştir. Tarihsel olarak bu tür önermelerin doğru olup olmadıklarını tartışmanın yeri burası olmadığı gibi böyle bir tartışmaya girmek anlamlı da olmazdı. Çünkü böyle bir çaba, teorik açıdan, geçerliliğini kuşku ile karşıladığımız, sanayileşmenin (ve tarihin) teknojik kavranmasının sınırları içine girmek anlamına gelişirdi.

Vurgulamak istediğimiz esas nokta da bundan başka bir şey değil. Dikkat edilirse bu türden kavrayışlarda teknoloji "kendiliğinden" gelişir. Her ne kadar teknolojinin toplum

60. A.C. Clarke, Profiles of Future, New York, 1964, s. 212.

61. J. Ellul. op. cit. s. 90.

62. Ibid. s. 134.

63. Burada, izleyen bölüme hazırlık olmak ve yan tezimizi ("vizyon" farklılığının ortadan kalkabileceği) desteklemek üzere, mesleki deformasyonun getirdiği şu terimleri ifade etmemiz hoş karşılanırsa, sık sık karşımıza çıkan "ilginç" bir paralelliğe dikkat çekmek istiyorum: Nominalinde farklı ve fakat efektifinde benzer bir görüşü savunan Marksist, Marx'dan şu alıntıyı yapacaktı: "İnsanların kendi üretici güçlerini (vurgu Marx'ın) -ki tüm kendi tarihlerinin temelidir- seçmekte özgür olmadıklarını eklemek gereksiz, çünkü her üretici güç daha önceki eylemlerin ürünü edinilmiş bir güçtür. Üretici güçler, bundan ötürü, pratik insan enerjisinin sonuçlarıdırlar; ama bu enerjinin kendisi insanların kendilerini içinde buldukları koşullarla, o ana dek edinilmiş üretici güçlerle, kendileri varolmazdan önce varolmuş, kendilerinin yaratmadıkları, bir önceki kuşağın ürünü olan toplumsal biçimle koşullandırılmaktadır. Bu basit olgu nedeniyle, yani birbiri ardından gelen her kuşağın yeni üretime hammadde olarak hizmet eden ve bir önceki kuşak tarafından edinilmiş üretici güçlere kendisini sahip bulması nedeniyle, insanlık tarihinde bir tutarlık doğar, insanın üretici güçleri ve bundan ötürü de toplumsal ilişkileri daha da geliştikçe, insanlık tarihi, her zamankinden daha çok bir insanlık tarihi biçimine bürünür." K. Marx, Felsefenin Sefaleti (Çev. A. Kardam), Sol Yayınları, Ankara 1975. s. 189. Belirtilenin dışında tüm vurgular bana ait.

(ve ekonomi) üzerindeki etkileri çözümlenmeye çalışılırsa da toplumu oluşturan sınıfların ve bu sınıflar arasındaki ilişki ve çelişkilerin teknolojinin yaratılmasında ve üretim sürecine sokulması ve uygulanmasındaki etkileri ancak ikinci dereceden etkiler biçiminde göz önüne alınır. Matematiksel bir ifade kullanmamız hoş karşılanırsa, bu görüşlerde teknoloji bağımsız değişkendir. Bu haliyle, bu türden yaklaşımlarda makine bir "fetiş", haline gelir ve toplumsal ilişkilerle bağı kesilir. Farklı bir anlatımla, teknoloji ve gelişmeleri toplum ve/ya da sınıflar karşısında "otonom"dur. Otonomisine sahip bu teknoloji, toplum ve/ya da sınıflar karşısında, bir de, "nötr" olacaktır. Bu şekilde algılanınca, teknolojinin "sonuç"ları da niyete bağlı hale gelir: Nükleer enerjiyi insanları öldürmek için kullanabileceğiniz gibi onların refahları yolunda da kullanabilirsiniz. Emek sürecinde Taylorist yönetimi kapitalizmde de uygulayabilirsiniz sosyalizmde de. Her iki durumda da sonuç , üretkenliğin artmasıdır. Ancak birinde (kapitalizmde) bu artan üretkenlikten aslan payını bir azınlık, kapitalistler alırken, diğerinde (sosyalizmde) tüm toplum alır. Herşey niyete bağlı...

III. TEKNOLOJİK DETERMİNİZM

Buraya kadar sanayi Devrimi (= sanayileşme) bağlamında "tarih"in Marksist olmayan teknolojik ve evrimci algılanışı (kavramlaştırılması ve açıklanması) üzerinde durduk. Gerçi yer yer doğrudan doğruya Marx'ın kendisine göndermelerde bulunduk. Ama, daha önce de belirttiğimiz gibi bunu yapaken amacımız Marx'ın da aynı görüşler savunduğunu ileri sürmek değildi. Sadece göstermek istedik ki, belli bir algılayışla okunduğunda, terminolojik farklılıklar bir yana , iki ayrı "vizyon" şaşırtıcı ve çarpıcı paralellikler gösterebilmektedir. Keza; bu görüşleri karakterize eden temel bir kavramı, teknolojik determinizm kavramını, sıkça kullandık. Ancak bunun ne anlama alındığını, içerik, kapsam ve sınırlarının ne olduğunu açıkça tartışmadık ve açıklamadık. Bu bölümde, bu kavramı iki başlık altında kısaca incelemeye çalışacağız. Burada amacımız, bitirici ve tavır alıcı çözümlemeler (ve çözümler) sunmak değil; (yazının diğer kısımlarında olduğu gibi ve oralarla tutarlı olarak) tanımlayayıcı ve tasvir edici açıklamalarda bulunmak olacaktır. Tavır alıcı çözümleme bir diğer yazının konusu olmak durumundadır. Bu tanımlayıcı- tasvir edici açıklamaları (teknolojik determinizmin) Marksist ve Marksist-olmayan varyantları şeklinde ele almak uygun görünmektedir. Ne var ki, daha önce bir başka temel (felsefi) soruna , "determinizm" sorununa eğilmek yararsız olmayacaktır.

III.1. DETERMİNİZM SORUNU

Aristo'dan bu yana, bilimler, geniş iki başlık altında toplanabilmektedir: a) nomotetik ve b-) idiografik. Nomotetik bilimler, sonsuz olarak tekrarlanabilen süreçlerin soyut, genel yasalarını bulmaya çalışırlar. Buna karşılık idiografik bilimlerin amacı, biricik olanı ve tekrarlanmayanı anlamaktır. Buna göre doğa bilmleri nomotetik, tarih ise idiografik niteliktedir. Bu anlayışın bir sonucu olarak da "tarihsel " açıklamaların mantık ve kavram yapısının doğal bilimlerinkinden temelde farklı olduğu ileri sürülür. Bu anlayışı uzun uzadıya tartışmak ve temellerini göstermek bizi buradaki amacımız-

dan bir hayli uzaklaştıracaktır.[64] Ayrımın altında yatan temel önvarsayımın doğa olaylarının bir düzenliliğe sahip olmalarına karşılık, tarihte böyle **düzenliliklerin bulunmayışı** olduğunu tekrar vurgulayalım. Bunun çok önemli bir uzantısı, tarihte (daha doğrusu" tarihsel bilimler"de) "yasa" aramanın nafile olacağı açıktır. Bu hususta kısaca şunu belirtmeliyim: Bir bütün olarak görüldüklerinde ne doğa bilimleri nomotetiktirler; ne de tarihsel bilimler idografiktir. Buradan, yöntem açısından, doğa bilimleri ise tarihsel bilimler arasında, temelde bir fark bulunmadığı sonucuna ulaşılır. Böylece her iki bilimde de "düzenlilikler"in bulunduğu önvarsayımı yapılmış olur.

Bu önvarsayımla birlikte, hiç kuşkusuz, genel olarak bilimlerin, özel olarak da tarihsel bilimlerin yönteminin en netamèli konularının başında **nedensellik** sorunu yer alacaktır. Kabaca; birincisi, ikincisinin meydana gelmesi için gerekli ve/veya yeterli olduğu zaman iki şey (olay) arasındaki ilişki, **nedensellik ilişkisi** olarak adlandırılabilir. Nedensellik **ilkesi** ise tarihte (ve doğada) meydana gelen her bir **değişmenin** özgül **nedenlerin** işlemesinin bir **sonucu** olduğu varsayımına dayanır. Nedensellik ilkesi, öte yandan, tarihsel (ve doğal) olayların **nomolojik** karakterde olduğunu varsayar. Nedensellik ilkesinin güçlü ve gevşek olmak üzere iki varyanta sahip olduğu söylenebilir. Birinci varyanta göre tarihsel (ve doğal) olaylar **kesin düzenliliklere** sahiptir. Buna karşılık ikinci varyantta olaylar arasında kesin düzenlililer aranmaz; nedensel **ilişkiler** gerekli ve/veya yeterlidir.[65]

"Nedensellik sorunu" bir yönüyle **determinizm** sorunu ile çok yakından ilişkili ve bağlantılıdır. Çünkü **nedensellik ilkesi**, determinizmin üzerine oturduğu kaide işlevini görür. Bununla birlikte determinizm, nedensellik ilkesinin ötesinde bir şey daha ifade eder: determinizm, **nedenlerin** işlemesini belirleyen **düzenliliklerin** mevcut olduğunu varsayar. Başka bir deyişle determinizmde nedensellik, **nomotetik** karakterdedir. Tahmin edileceği üzere sorun, oldukça karmaşık ve boyutludur. O nedenle, çalışmanın temel eksenini gözden kaçırmamak için bu sorunu, birkaç özelliğini daha belirtip bitirmek istiyoruz.

Gerek organik, gerekse morfolojik nitelikteki "determinist" teorilerde neden ile sonuç arasındaki ilişki, simetrik olmayan, **tersinmez** nitelikte bir ilişkidir. Başka bir deyişle nedensellik tek yönde işler. Daha faklı bir ifadeyle, sonuç ve sonuca konu olan nesneler her zaman **pasif** bir konumadadırlar. O zaman, bu türden görüşlerin öteki yüzünde, "iradi" bir öğenin gerekmeyeceği tezi yer alacaktır... Keza; bu tür açıklama tarzlarında belirleyici olanlar (örneğin teknolojik veya nüfus) toplumsal sınıf ve tabakalara her zaman dışsaldır. İster "grup", ister "sınıf" , isterse tek tek "birey'ler olarak beşeriyet,

64. Bu konuların etraflı bir tartışması için bkz: Ernest Nagel, " The Logic of Historical Analysis" içinde: Hans Meyerhaff (ed.), The philosophy of History in Our Time", Anchor Books, New York, 1959, s. 203-215

65. Tarih felsefeleri bağlamında M. Mandelbaum, tarihsel kanuniyetlere ilişkin olarak ikili bir ayrım yapıyor:"Tarihe ait yasalar ve tarihin yasaları olabilir... Böylece, bütün bir dönüşümler dizisi içinde herbangi bir evreye baktığımızda tarihin yasaları sadece açıklayıcı bir işleve sahip olmakla kalmazlar fakat dolaysız olarak öngörücü öneme de sahiptirler. Buna karşılık tarihe ait bir yasa çekim yasasının benzeridir, çünkü kendi başına ele alındığında açıklayıcı bir öneme sahiptir fakat dolaysız olarak öngörücü değildir ." M. Mandelbaum, "A Critique of Philosophies of History", The Journal of Philosophy Vol. XIV, No 14 , 1948, ss. 366-367. Vurgular orjinalindedir. "Tarihin yasaları ve tarihe ait yasalar " ayrımını teknolojik determinizm bağlamında kullanmak mümkün olabilecektir.

bu alanlarda meydana gelen değişmelere ve bu değişmelerin yol açtığı sonuçlara boyun eğerler; başkaca seçenekleri yoktur. Yine ; bu açıklama tarzlarında "neden" ortadan kalkınca "sonuç" da kendiliğinden ortadan kalkar. Bu ikisi arasında "bir zaman açığı"nın bulunması da önemli ve asli bir sorun olarak görünmeyecektir.

III.2. TEKNOLOJİK DETERMİNİZMİN MARKSİST OLMAYAN VARYANTI

"Teknolojik determinizm"in bu varyantında, görebildiğimiz kadarıyla fazlaca bir tartışma yoktur. "Teknolojik determinizm" iki düzeyde ele alınabilmekte, ya da daha açıkçası, birbirini dışlamayan (hatta içeren) iki hipoteze dayandırılmaktadır. Kavramı, ya toplumdaki"veri" teknolojinin, bir başka deyişle toplumun"teknik temeli"nin diğer bütün toplumsal kurumları belirlediği/ koşullandırdığı anlamında; ya da toplumsal değişmelerin ancak ve sadece teknolojideki değişmeler ile belirlendiği/koşullandırıldığı anlamında kullanılmaktadır. Belirlenme/ koşullanma ayrımı, yaklaşımlar arasında güçlü / gevşek versiyonların mevcudiyetine işaret etmektedir... Birinci duruma **statik** belirleyicilik; ikinci duruma ise **dinamik** belirleyicilik diyebiliriz. Her iki durumda "belirleyen" teknoloji olmasına rağmen, statik belirleyicilikte (determinizmde) toplumun diğer tüm değişkenleri, kurumları/ dokuları (teknoloji tarafından) "belirlenmiş" biçimde **kalmaktadırlar**. İkinci durumda ise toplumsal **değişmeyi belirleyen**, teknolojideki **değişmelerdir**: Muharrik güç, teknik değişmelerdir. Örneğin, yaklaşımlarda Sanayi Devrimi-öncesi toplumdan sanayi toplumuna (Sanayi Devrimi-sonrası topluma) ; sanayi toplumundan, sanayi-sonrası topluma geçişi belirleyen teknolojideki değişmelerdir. Benzetme yerindeyse, statik belirleyicilikte, "veri" teknoloji toplumun o andaki "ayna"sı işlevini yerine getirmekte ya da "resim"ini vermektedir; buna karşılık dinamik belirleyicilikte teknolojideki değişmeler toplumsal değişmenin "film"ini göstermektedir. Teknolojik determinizmin bu varyantının en açık, en dolaysız ifadesini antropolog L. White'da bulmak mümkündür. O nedenle uzunca bir alıntı yapmamıza değer. Şöyle diyor: "Kültürel bir sistemi üç yatay katman dizisi şeklinde görebiliriz: Teknolojik katman en alttadır; felsefe katmanı en üstte; sosyolojik katman aradadır. Bu konumları, kültür sürecindeki göreli yerlerini de açıklar. Teknolojik sistem temel (basic) ve birincildir. Toplumsal sistemler teknolojilerin fonksiyonlarıdır; felsefeler teknolojik güçleri açıklar ve toplumsal sistemleri yansıtırlar. O halde, teknolojik faktör, bir bütün olarak kültürel sistemin belirleyicisidir... Teknoloji bağımsız değişkendir, toplumsal sistem bağımlı değişken. Öyle ise toplumsal sistemler teknoloji sistemleri tarafından belirlenirler, sonuncusu değişince, birincisi de değişir". [66]

66. Leslie A. White, The Science of Culture, New York, 1971, s.365. Yapılan alıntının bir kısmını kullanan N. Rosenberg, buradaki " teknolojik determinizm" anlayışını hiç bir farklılaştırma yapmaksızın, geniş bir geçerlilik içinde, Marx'ı bu açıdan yorumlayanlar için de kullanmaktadır. Gerçi her iki varyantta da "nedensellik ilkesi" ve giderek determinizm teknoloji aracılığı ile gerçekleşmekte ve aynı "sonuç"a ulaşmaktadır. Ancak yine de, bu iki varyantın kavram örüntüleri ve bu örüntü içinde, değişkenlerin birbirleriyle olan nedensellik ilişkilerinin kurulması farklıdır. Bu açıdan, teknolojik determinizm deyimini, kavram olarak hem Marx'ın bu okunuşu, hem de Marksist olmayanlar için genel biçimiyle kullanmayı uygun ve caiz görmediğimiz için sorunu iki başlık altında inceliyoruz. Kendimizi daha yakın bulduğumuz N. Rosenberg'in görüşleri için bkz.: N. Rosenberg, "Marx as a Student of Technology" , Monthly Review, vol. 28. No 3 . 1976, ss. 56-77; sözü edilen alıntı s. 75'deki 8 nolu nottur.

III.3. MARKSİST VARYANT: ÜRETİM TARZI SORUNSALI

"Teknolojik determinizm" kavramının Marksist varyantının o kadar ele gelebilir olduğunu ileri sürmek güçtür. Bunun, üzerinde duramayacağımız çeşitli nedenleri var.

Bilindiği gibi tarihsel materyalizm teorisi Marksist teorinin toplum ve tarih teorisini verir. Tarihsel materyalizm teorisinin merkezi kavramı ise üretim tarzıdır. Öte yandan, tarihsel materyalizm teorisi, analitik olarak, iki yönlü bir kullanıma olanak verir [67] : Böylece, tarihsel materyalizm bir yandan, "herhangi bir üretim tarzının yapı ve dinamiklerinin genel teorisi" biçiminde, fakat diğer yandan ve aynı zamanda "üretim tarzlarının tarihsel ard arda gelişlerinin teorisi" şeklinde analitik bir araç olarak kullanılabilme yeteneğine sahip olabilecektir.

Yapılan ontolojik varsayımlara bağlı olarak üretim tarzının **kapsamı, içerik** ve **sınırları** değişmekle birlikte, kavramlaştırmaların tümünde ortak bir paydanın mevcut olduğu söylenebilir- toplumun **maddi temelinin** teşhis, tasvir ve açıklanması . "Üretim tarzı tartışmaları"na girmenin yeri, doğal olarak burası olmayacaktır. [68]

Marksizmin hemen tüm versiyonlarında temel ontolojik varsayım, bütün beşeri faaliyetlerin merkezinde maddi üretimin yer aldığıdır. Buna göre; insanlar maddi üretim süreci içinde bir yandan **doğa** ile, diğer yandan bu süreç içinde ve süreç dolayısı ile **birbirleriyle** ilişkiye girerler. Kabaca; işte bu iki yönlü ilişkinin **doğaya** yönelik tarafı üretim tarzı kavramının üretim **güçleri**; birbirleriyle olan ilişkileri ise **üretim ilişkileri** bileşenini tanımlar ve tasvir eder. Buraya kadar "anlaşma" tamdır. "Anlaşmazlık"ın esas itibariyle şu üç nokta etrafında döndüğünü ileri sürebiliriz: a) üretim tarzının bileşenlerini oluşturan "üretici (üretim) güçler" ve "üretim ilişkileri"nin kendileri hangi ögeleri kapsamaktadır? b) toplumun "alt yapı"sını oluşturan bu üretim tarzı ile onun "üstyapı"sı arasındaki ilişki nedir ve nasıl kurulacaktır? Buradan da: bb) üretim tarzı ve "toplumsal formasyon" kavramlarının teorik konumları; c) üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin birbiri karşısındaki göreli önem ya da ağırlıkları nedir? Diğer bir deyişle, toplumsal değişmede öncelik hangisindedir? Bu, ilgili literatürde "öncelik tezi" (primacy thesis) başlığı altında tartışılır. İşte nedensellik **ilkesinin**, giderek **determinizm** sorununun tartışmaya giriş noktası tam da burasıdır.

Marx'ın eserlerinde, "üretim güçleri"nin toplumla en az üç şekilde ilişkilendirildiği iddia edilmektedir:[69] a-) Toplumsal yapının niteliğini belirleyen ana öğe olarak üretici güçler (teknoloji) . Esas itibariyle, bu şekilde kurulan ilişkinin uzantıları teknolojik determinizmi vermektedir. b-) "Üretim ilişkileri"ne bağlı bir öge olarak üretici güçler. Bu ilişkilendirilme noktasından bakıldığında, teknoloji (üretici güçler) bağımlı değişken

67. J. Elster., **An Introduction to Karl Marx**, Cambridge Un. Press, 1986, s. 104.

68. Tartışmalar için şu çalışmalara bakılabilir: H. Wolpe, "Üretim Tarzlarının Eklemlenmesine Giriş", içinde: H.Ç. Keskinok ve M. Ersoy (der.), **Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi üzerine**, Birey ve Toplum Yay. Ankara, 1984, ss. 23-75. Andrew Davidson, " Mode of Production: Impasse or Passé? ", **Journal of Contemporary Asia**, Vol. 19. No 3, 1989, ss. 243-278.

69. R. Mishra, " Technology and Social Structure in Marx's Theory : An Exploratory Analysis", **Science and Society**, Vol. XLIII, No 2 , 1979, s.135.

şeklinde ele alınır ve yaklaşım sınıf determinizmi şeklinde adlandırılır. c-) Üretici güçler, üretim ilişkileri ile diyalektik olarak, karşılıklı bağımlılık ilişkileri içindedirler. Bu görüşe göre, veri bir üretim tarzı içinde toplumun diğer öğeleri karşılıklı olarak birbirlerini etkilerler.

Marx'ın "teknolojik determinist" okunuşuna kaynaklık eden, ancak yoruma hiç de kapalı olmayan iki ünlü pasaj vardır. Birincisi, (çok aktarılan) Önsöz'de yer alanıdır:[70] "Varlıklarının sosyal üretiminde, insanlar, aralarında belirli, zorunlu, kendi **iradelerine bağlı olmayan** ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir **gelişme derecesine** tekabül eder.... Gelişmelerinin belirli bir aşamasında, toplumun maddi **üretici güçleri**, o zamana kadar içinde hareket ettikleri üretim ilişkileriyle ya da bunların hukuki ifadelerinden başka bir şey olmayan **mülkiyet ilişkileriyle çelişkiye** düşerler. Bu ilişkiler, üretici güçlerin **gelişmesinin sonucu** olan şekiller olmaktan çıkıp bu gelişmenin önünde engeller niteliğine bürünürler. O zaman toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman üst yapıyı, büyük ya da az bir hızla devirir." İkinci pasaj ise **Felsefenin Sefaleti**'nde yer alır: "**Yeni üretici güçler sağlamak** için insanlar, kendi üretim biçimlerini **değiştirirler**; kendi üretim biçimlerini değiştirmek, hayatlarını kazanma yollarını **değiştirmek** için de bütün **toplumsal ilişkilerini değiştirirler. El değirmeni** size **feodal** beyli toplumu **verir; buharlı değirmen** ise sınai kapitalistli toplumu."[71]

Bunlar ve benzeri pasajlara göndermeler yapılmak suretiyle Marx'ın teknolojik determinist olduğu ve buna göre teknolojideki gelişmelerin diğer bütün toplumsal gelişmeleri belirlediği ve dönüştürdüğü ileri sürülebilmektedir. Bununla birlikte, teknolojik determinizm sorununu kendi başına bir sorun olarak değil, daha kapsayıcı bir kavramın varyantı biçiminde ele almak gerektiğini savunan görüşler de vardır. Örneğin Hodges and Gandy[72], teknolojik determinizm sorununu , **ekonomik determinizm** sorununun bir varyantı olarak ele alıyorlar. Onlara göre **ekonomik determinizmin** üç varyantı vardır: teknolojik determinizm, üretici güçler determinizmi ve üretim tarzı determinizmi. Teknolojik **determinizm** bunlardan sadece **biridir**. Öyle anlaşılıyor ki Hodges ve Gandy, Marx'da bir **determinizm** sorunu olduğunu kabul etemenin yanında, çeşitli determinizmlerin **farklı dönemlerde** "ilgili" olabileceğini düşünüyorlar. Şunları yazıyorlar: "Teknolojik determinizm, Marx'ın **Kapital**'de iktisadi tarihin iki dönemini: el emeği [iş] bölümüne dayalı manüfaktür dönemi ile makineye dayalı çağdaş sanayi dönemini inceleme durumundaki gibi çağdaş (modern) iktisadi tarih yazımı ile daha fazla ilgili (relevant)dir." [73]

Anlaşılmış olacağı üzere, teknolojik determinizmin Marksist varyantında kavram, sanılanın aksine, pek de berrak değil. Bir kez, vurgunun "teknoloji"de olması ile "deter-

70. K. Marx, **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı** (Çev. S. Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1970, ss. 23-24. Tüm vurguları, teknolojik deterministlerin bakış açılarını vurgulamak üzere ben yaptım.

71. K. Marx , Felsefenin... op. cit, s. 115.

72. Donald Hodges and Ross Gandy, "Marx and Ecomomic Determinism", **The Review of Radical Political Economics**, Vol. 14. no 1, 1989, s.33.

73. art. cit, s.38.

minizm"de olması karışıklığın kaynaklarından biridir. Yukarıda, M. Mandelbaum'un "tarihin yasaları ve tarihe ait yasalar ayrımına değinmiştik (Supra, n. 65). Şimdi; teknolojik determinizm eğer "tarihin yasaları"ndan sayılacaksa bu takdirde: a) "üretim güçleri"nin münhasıran teknolojiyi kapsadığı; b) teknolojideki (üretim güçlerindeki) değişmenin "otonom" olduğu ve c) bu "otonom" teknolojik değişmenin toplumsal değişmenin motoru (muharrik gücü) olduğu gösterilmelidir. Fakat eğer teknolojideki değişmeler diğer toplumsal güç ve ilişkilerden bağımsız değilse, "öncelik tezi", bu durumda önemini yitirecektir. Çünkü bu durumda, vurgu, teknolojiye kayacak ama "determinizm" gerçekleşmeyecektir.

"Teknolojik determinizm"i "tarihin yasası " şeklinde sunan kendi içinde en tutarlı çalışmalardan biri G.A. Cohen'e[74] ait. Ancak bu yargımızda, Cohen'e herhangi bir haksızlıkta bulunmamak için şu hususu belirtmeliyiz: "Teknolojik determinizm"in teknolojiye ve determinizme ilişkin yönlerinden sadece teknolojik yönü üzerinde duruyor; "determinizm" sorununu tartışmıyor. Bununla birlikte, gerek kitabın bütününe sinmiş olan hava ve sunuş biçimi, gerek "öncelik tezi"ni tanımlaması ve nihayet Marx'a maledici tarzda devrimlerin, "daha özgül olarak, müstakbel sosyalist devrim"in "kaçınılmazlığı" üzerine mülahazası bu yargımızın haklılık (doğruluk?) temelini teşkil etmektedir.[75]

Tarihin akışının teknolojik determinist algılayışını birbiriyle ilintili iki teze dayandırmakta Cohen; 1. "öncelik tezi", 2."gelişme tezi." Öncelik tezini şöyle tanımlıyor: "üretim ilişkileri setinin niteliğinin, üretici güçlerin gelişme düzeyi tarafından belirlenmesi". Gelişme tezi ise, "üretici güçlerin tarih boyunca gelişme eğiliminde olmasıdır"[76]. Marx'ın iş süreci içinde[77] tanımladığı üretici güçleri; üretim araçları ve emek gücü iki ana başlığı[78] altında toparladıktan sonra üretici güçlerin "gelişme"sini verimlilikle ilişkilendirerek bu gelişmenin bir tür kendi iç mantığı sonucu oluştuğunu ve toplumsal olarak belirlenmediğini telkin etmektedir.[79]

Teknolojik determinizmin (Cohen kadar kesinlikli olmasa dahi) diğer bir kesin ve katı ifadesi R. Heilbroner'de[80] bulunabilir. Teknolojik determinizmi, "temel Marksgil (Marxian) paradigma" biçiminde tanımlayan Heilbroner'e göre teknolojik gelişmeler evrimci ve dolayısıyla toplumların geçmesi gereken bir yol izlerler. Heilbroner, "buharlı

74. G. A. Cohen, Karl Marx's Theory of History: A Defence, Oxford Un. Press. 1978. Bu yazıda üzerinde ayrıntılı olarak duramayacağız. Cohen'in bu kitabı önemli tartışmalara sahne oldu. Tartışmalar hakkında fikir edinmek için şu çalışmalara bakılabilir:

- A. Levine and E. D. Wright, "Rationality and Chass Struggle", New Left Review, No 123, 1980, s. 47-68.

-P. Van Parijs, "Marxism's Central Puzzle", içinde: T. Ball and J. Barr (eds.) After Marx, Cambridge Un. Perss, 1984, s. 88-104.

-Joshua Cohen, "Karl Marx's Theory of History: A Defence"; Book Review, The Journal of Philosophy Vol. LXXXIX, No 5, 1982, s. 253-273.

75. Özellikle bu son nokta için Cohen, op. cit , s. 147. n. 1.

76. ibid, s. 134. Bu iki "tez"in birlikte tartışması için s. 160-166.

77. Marx, Kapital I/1, op. cit, s. 271

78. op.cit, s. 55.

79. op.cit, ss. 55-62.

80. Robert Heilbroner, "Do Machines Make History?", Technology and Culture, Vol. 2. (1961) ss. 335-45.

değirmenin, el değirmenini izlemesinin bir şans eseri olmadığına", teknolojik ilerlemenin "büyük ve tek yol"dan geçmesinin sonucu olduğuna inanıyor.[81] Böylece de teknoloji ve aradaki ilerlemeler birincil ve belirleyici nitelik kazanmış olmaktadır.

Tartışmalara ve ilgili literatüre daha fazla girmenin artık gerekli olduğunu sanmıyorum.[82] Ancak bir noktanın altının çizilmesi de yararsız sayılmamalıdır. Teknolojik determinizim ya da "öncelik tezi" üzerindeki tartışmalar ve/ya da bireysel yaklaşımların iç tutarlılıkları (tutarsızlıkları) ne olursa olsun sorun en nihayetinde Marksizmin ne olduğu sorusuyla örtüşmektedir. Bu da bir yönüyle ve bir düzeyde kapitalizmin gelişme/dönüşme dinamikleriyle; diğer yönüyle kapitalizmden sonra toplumsal düzenin hangi temelde kurulacağı ve işleyeceği [83] sorunu ile bağıntılıdır. Bu açıdan yaklaşıldığında, ilgili tartışmaların, "teorik" değil; oldukça"pratik" bir sorun etrafında döndüğü; dikkatle ve özenle yapılması gerektiği sonucuna ulaşır.

IV. MARX'DA "MAKİNA" VE TOPLUMSAL GELİŞME İLİŞKİSİ

Bu başlık altında, Marx'ın teknolojik determinist bir "okuma"sı ile "makina"nın (üretici gücün) ne şekilde algılabileceği (Marx'a göndermeler yaparak) ve bunun toplumsal evrim ile bağının nasıl kurulabileceğini (kurulduğunu) göstermeye çalışacağız. Farklı bir ifade ile şu soruya cevap aranıyor: Eğer Marx teknolojik determinist optikle okunsaydı nasıl görünebilirdi? Sorun, sadece bu. Doğruluk/ yanlışlık tartışmasına girilmiyor. Bir pozisyondan resim çekilseydi bu resim nasıl görünebilirdi sorunu..[84]

Marx Kapital'de "büyük endüstri" çözümlemesine makina çözümlemesiyle başlıyor. Dayandığı varsayım şu: "Manüfaktürde üretim tarzındaki devrim emek gücüyle, modern endüstride iş-araçları ile başlar."[85] "O halde" diye devam eder, "ilk olarak iş-aracının bir alet olmaktan çıkıp bir **makina haline nasıl geldiğini**, veya makina ile el zanaatı araçları arasındaki farkın ne olduğunu incelememiz gerekir."[86]

Makinanın anatomisini oldukça dikkatli ve ayrıntılı bir biçimde inceledikten[87] sonra şu sonucu vurgular: "18. yüzyılda **sanayi devrimini başlatan** işte makinaların... alet-makina ya da **iş-makinası [kısmı]dır.**"[88] Dikkat edilirse Marx, burada iki sorunu, fakat

81. art. cit, 336

82. Yaklaşımdaki sorunları tartışan ve Marx'a bu şekilde yaklaşmaya karşı çıkan bir çalışma için: Richard W. Miller, Analyzing Marx, Princeton Un. Press, 1984; özelikle s. 171-181; 188-195.

83. "Sol"un teknoloji algılamasını ve bu algılamanın "politik" arkaplanının özet, fakat özlü bir sergilenişi için bkz: Frank Webster, "The Politics of New Tecknology ", içinde: R. Miliband et.al (eds), Socialist Register 1985/1986, The Merlin Press, Londan 1986, s. 387-389.

84. "Makina" konusunda, kendimizi daha yakın bulduğumuz, farklı bir "okuma" için: Harry Braverman, Labor and Monopoly Capital, Monthly Review Press, New York, 1974, s. 184-235.

85. Marx, Kapital I-2, op.cit , s.10

86. Ibidem. Vurgu bana aittir

87. "Bütün geliştirilmiş makinalar maliyet itibariyle birbirinden farklı üç kısımdan meydana gelir: hareket sağlayıcı makina (motor mekanizması), güç iletici mekanizma (transmisyon mekanizması) ve nihayet alet-makina veya iş-makinası..." ibid, s. 12. Karşılaştırınız, Kessler, op. cit , s. 150.

88. Ibidem.

içiçe geçirmek suretiyle ortaya koymaktadır: aletlerin makinaya dönüşmesi sorunu ile manüfaktürden "büyük endüstriye ", yani sanayi devrimine geçiş sorunu. İşte bu iki sorun, bir arada, aslında üzerine dikkat çekmek istediğim iki hususu ortaya koyuyor.

Birinci husus şu : İş-araçlarının evrimi manüfaktür üretimi esnasında hızlanmıştır. Şöyle diyor: "Bir ve aynı türden araçların her özel kullanım amacı için özel ve belli bir şekil kazanmalarını sağlayan iş araçlarındaki bu **farklılaşma**, ve iş araçlarındaki bu **özelleşme** manüfaktürü karakterize eden gelişmelerdir."[89] Yani, "basit" araçlar "farklılaşma" ve "özelleşme "yoluyla gelişerek ("mükemmelleşerek") makinaya ulaşmıştır. Değişik bir anlatımla, aletin **evrimi** bir **aşamada makinaya** ulaşmıştır.[90]

İkinci husus ise şu: Manüfaktür üretimi içinde aletlerin evrilmesi kritik bir noktadan itibaren manüfaktürü "fabrikaya" dönüştürmüştür. Diğer bir deyişle iş- araçlarındaki bir "sıçrama", üretme biçiminde de bir "sıçrama"ya yol açmıştır. Kısaca; alet makinaya evrildiğinde, sanayi de sanayi devrimine evrilmiştir.

Aletin makinaya evrilmesi sürecinin Darwin'ci evrim sürecinden etkilendiği ileri sürülebilir. Çünkü, ilginç bir biçimde, n.89'daki alıntıda Marx, Darwin'e gönderme yapmaktadır: Darwin **On the Origin of Species** adlı çığır açan eserinde bitki ve hayvanların doğal organları ile ilgili olarak şunları belirtir: "Bir ve aynı organ farklı işler yapmak zorunda olduğu sürece, bunun değişebilirliğinin bir nedeni belki de şurada yatmaktadır: **doğal ayıklanma** her küçük şekil değişikliğini, bir ve aynı organın belli **tek** bir amaca yönelik olması halindekinden, daha az dikkat ve ihtimamla muhafaza veya yok eder. Böylece, **her türlü** şeyi kesmek amacına uygun olarak yapılan bıçaklar, genellikle, bir biçimde olurken, ancak bir tek iş için kullanılabilen bir aletin, başka şeyler için kullanılmak istenmesi halinde, bu yeni kullanımların her biri için bir **başka biçime** girilmesi gerekir."[91] Biyolojik evrim ve doğal ayıklanma ile aletlerin evrimi ve ayıklanması arasındaki ilişki ya da paralelik çarpıcıdır. Şimdi; aletlerdeki bu evrimle, toplumsal evrim arasında da çarpıcı bir paralellik kurulmakta ve toplumsal evrimi niteleyen ve aşamalarını karakterize eden iş araçları olmaktadır. Böylece; tekniğin evrimi, toplumsal evrimi belirleyen "bağımsız bir değişken" olarak görünür. Şunları okuyoruz: "Fosil halindeki kemik kalıntılarının bulunup bir araya getirilmesi, nesli tükenmiş hayvan türlerinin yapılarını anlamak için [n]asıl bir önem taşıyorsa, alet, yani iş araçları kalıntıları da tarihe karışmış ekonomik toplum şekilleri üzerinde yapılan incelemeler ve varılacak sonuçlar için aynı önemi taşır. **Ekonomik çağları birbirinden ayırdeden şey,** ne yapılmış olduğu değil, fakat yapılan şeyin **hangi iş araçları** ile yapılmış

89. Marx, Kapital I-1, op.cit, s. ·500. Keza; supra n. 27'de aynı alıntıyı başka bir bağlamda tekarar kullanmıştık.

90. Belki şu alıntı daha çarpıcı ve net gelebilir: "**Makine,** iş aletlerinin bir birleşmesidir.... Her özgül işlem, işbölümü ile bir tek aletin kullanılmasını sağlayacak ölçüde basitleştirildiğinde, bu aletlerin hepsinin bir tek tertibat tarafından harekete geçirilecek biçimde birbirine bağlanması, bir makine oluşturur (Babbage). Basit aletler; aletlerin birikimi; bileşik aletler; bileşik bir aletin bir tek el tertibatı ile insan tarafından hareket geçirilmesi; bu araçların doğal güçlerle, makinelerle harekete geçirilmesi; bir tek motora sahip makineler sistemi; -makinelerin ilerlemesi budur işte." K. Marx, **Felsefenin...**, op.cit, s. 144. Vurgular bana ait. Evrimin "otonom" olduğuna da tekrar dikkat çekelim.

91. K. Marx, Kapital I-1, op. cit, s. 500. n. 31

olduğudur. " Bu "olgu"yu sanki desteklemek üzere, makina tanımının verildiği hemen her yerde, sanayi devrimi ile de bir şekilde bağlantısı kurulmaktadır. [92]

Öte yandan; gerek Babbage'de, gerekse Marx'da aletin gelişmesi bir dolayım ile belirmektedir: İş-bölümü. "İnsanların üretici güçlerindeki bir değişme, **zorunlu olarak** onların üretim ilişkilerindeki bir değişmeyi başlatır"[93] saptamasında bulunduktan sonra Marx, üretim güçleri ile iş-bölümü arasındaki dolayısız ilişki üzerinde ısrarlı bir biçimde durur: "Bir milletin **üretim güçlerinin hangi ölçüde gelişmiş olduğunu bu millet içindeki iş bölümünün erişmiş olduğu gelişme derecesine baktığımız zaman anlarız...** sadece nicelik bakımından... **basit bir artış değilse...** ortaya çıkan her yeni üretici güç, iş bölümünün **bir adım daha ilerlemesi sonucunu doğurur.**"[94] Yani, üretici güçler geliştikçe, çeşitlenip " farklılaştıkça" ; incelip "mükemmelleştikçe" iş bölümünde de buna paralel ve zorunlu olarak bir değişme, incelme, farklılaşma ortaya çıkacaktır. İşte makinanın üretime girmesiyle (aletin evrilmesiyle) de bu böyle tecelli etmiştir: "Araçların yoğunlaşması geliştikçe bölünme (division: iş-bölümü kasdediliyor İ.Ü) gelişir ve **vice versa.** Her büyük mekanik icadı daha büyük bir iş-bölümünün izlemesi ve buna karşılık işbölümündeki her artışın yeni mekanik icatlara yol açması bundandır işte." [95]

Buraya kadar ileri sürülen tezlerin doğru olduğu kabulü yapıldığında bir diğer teze, güçlü ve sonuçları itibariyle önemli bir teze ulaşmak mümkün olabilecektir: Marx'ın makinaya (teknolojiye) yaklaşımı mühendis yaklaşımıdır[96] ve iş bölümünün gelişmesi ile aletin gelişmesi arasındaki bağlantı tekniktir. Böylece teknolojinin gelişmesiyle toplumsal emeğin gelişmesi arasındaki bağlantı kesilmiş olur. Artık teknolojideki gelişmeler kendi başlarına bir varlık haline gelebilir ve Tarih'i yazabilirler... Tarih'in teknolojik ve determinist kavranılması denilen şey de bundan farklı değil zaten...

Öte yandan, bu "okuma" sürdürüldüğünde, Marx'ın aletlerin **evrimi** aracılığı ile, feodal üretim tarzının tipik sınai üretim biçimi olan elzanaatları ile kapitalist üretim tarzının tipik sınai üretim birimi olan fabrika arasına, **ara bir aşama** olarak, "manüfaktür" dönemini yerleştirdiği saptanabilecektir. Ancak bu dönemde manüfaktür, sınai üretimin örgütlenmesinde başat bir biçim de değildir. Teknolojik açıdan sadece, diyelim eve iş verme sisteminden, bir az daha ilerdedir; o kadar. Üretimin teknik temelinde, henüz dramatik bir değişme yoktur. Bu durumu şöyle tasvir ediyor: "... manüfaktür, toplumsal üretimi ne bütün genişliği içinde kavrayabilmiş ve ne de bu üretimi devrimcileştirebil-

92. K. Marx, Kapital I-2, op.cit, s. 16'da tipik bir örnek: "Sanayi devriminin başlangıç noktasını teşkil eden makina..." a.b.c.

93. K. Marx, Felsefenin... op.cit, s. 122. Vurgu benim.

94. K. Marx, F. Engels, Alman İdeolojisi (Çev. S. Hilâv) , Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1968, s. 39-40. Vurgular benim.

95. K. Marx, Felsefenin...; op.cit. s. 144. Vurgu benim.

96. Ayrım, Braverman'ındır. Makinaye çeşitli açılardan yaklaşılabileceğini belirttikten sonra şöyle devam ediyor: "Fakat daha başlangıçta esas olarak iki farklı düşünce tarzından birini seçmekte zorlanılır. Birincisi, teknolojiyi ilksel olarak kendi iç bağlantıları içinde gören ve makinayı, teknik bir olgu olarak, kendisine ilişkin bir biçimde tanımlama eğilimindeki mühendislik yaklaşımıdır. Diğeri, teknolojiyi beşeriyetle bağlantıları içinde gören ve makinayı, beşeri emeğe ilişkin ve toplumsal bir yapıntı (artifact) olarak tanımlayan toplumsal yaklaşımdır", op. cit, s. 184. Kendisi bu ikinci yaklaşımı benimsemekte ve doğal olarak çözümlemesi buradakinden farklı olmaktadır. op. cit, passim.

mişti. Manüfaktür ekonomik bir sanat eseri olarak şehirlerdeki el sanatları ile taşradaki ev endüstrilerinin birlikte meydana getirdikleri genel temel üzerinde yükselmişti."[97] Böylece manüfaktür dönemi sanayi devriminin (= sanayileşmenin) hazırlanması yönünde teknolojik olarak gereklibir dönem haline gelmiş olur: "... manüfaktür bir yandan, toplumun ekonomik oluşumu ve gelişim süreci içinde **tarihi bakımdan bir ilerleme ve gerekli bir gelişme aşaması** olarak görünürken, diğer yandan da, uygarlaştırılmış ve inceltilmiş bir sömürü aracı olarak kendini gösterir."[98]

Anlaşılacağı üzere Marx, böylece, manüfaktür ve fabrikayı (saniyileşmeyi) **aynı gelişme** çizgisinin **iki** evresi şeklinde ele almaktadır. Bu, tarihin iki evresinin (giderek aşamasının) arasına, üretici güçlerin gelişmişlik derecesinin tanımladığı bir çizginin çekilmesi anlamına gelecektir. Bu kavrayışın teorik (ve pratik) uzantılarından **biri**, geçiş tartışmalarında ve kapitatalizmin kendisinin **dönemleştirilmesine** ilişkindir. Diğeri ise yazının ana vurgusu : Eğer Marx bu şekilde "okunursa" tarihin teknolojik ve düzçizgisel evrimci bir şekilde kavranılmasına teorik temel hazırlanmış olur (ve hazırlanmıştır).

SONUÇ YERİNE

Bu çalışmaya, bence, uzun bir "sonuç" yazmak gerekmiyor. Çünkü; çalışma kendi sonucunu zaten içinde taşıyor. Ancak açıkça belirtilmesi gereken bir husus şudur : Teknoloji, beşeriyetin doğa ile girdiği ilişkinin (sadece) bir yönüdür. Bu açıdan bakıldığında, toplumsal/ tarihsel gelişmedeki rol ve önemi tartışma dışıdır. Tartışılması gereken (ve bizim bu çalışmada sergilediğimiz) husus, teknolojinin beşeriyetin dışında kendi başına bir "varlık" şeklinde görülmesi ve her koşul ve ortamda hükmünü icra ettiği/ edeceği algılayışıdır. Nitekim bunun böyle olmadığını, bence, " 1989 devrimleri" kör parmağım gözüne göstermiştir. Giriş'te söz konusu ettiğimiz birinci ve ikinci Sanayi Devrimleri'nin çerçevesini çizdiği "sanayileşmenin ideolojisi" "sosyalist" toplumlarda bir yere kadar planlanabilirdi. Bu "yer" üretim ilişkileri ve üretimdeki ilişkilerin izin verdiği yer idi. Bu toplumlardaki üretim ve üretimdeki ilişkiler ne yeni bir "saniyileşme ideolojisi"nin ortaya çıkabilmesine ortam ve olanak hazırlayabildiler ne de üçüncü Sanayi Devrimi'nin zorulu kıldığı ilişkilere esneklik gösterebildiler. Sonuç, renksiz bir deyimle , bu toplumların " patlaması" oldu. Keza; teknoloji, (düzçizgisel) evrimci sürece analoji yolu ile de kavranamaz. Örneği yine(güncel olduğu için) "sosyalist" toplumlardan (Doğu Avrupa ve Sovyetler) getirmek kolaydır. Kavranmak istenildiğinde " tarih" içinde değil, tarih'in altında kalınıyor.

Nihayet. (**Giriş** bölümünde belirtilmesine rağmen) eldeki çalışmanın " eksiklikleri"ne ve beklenti ve umutlarda ortaya çıkarabileceği muhtemel **gerginliklere** işaret etmeliyim. Önce "eksiklikleri"nden başlayayım. Çalışma, iki farklı " vizyon"u, Marksist ve Marksist-olmayan "vizyon"ları, tarihsel/ toplumsal gelişme bağlamında, sanayileşme odağından ve teknoloji-evrimcilik ekseni doğrultusunda ele alıp inceleyor. Böylece, çalışmanın **araştırma yöntemi** değil ama **sunuş yöntimi**, doğal olarak tarihsel/toplumsal

97. K. Marx, Kapital I-1, op. cit, s. 537

98. Ibidem. Vurgular benim.

gelişmede teknolojinin ve evrimciliğin bir türdeki algılanışında yoğunlaşıyor. İşte çalışmanın bu sunuş yöntemi "eksiklikleri"ni beraberinde getiriyor: Gerek Marksist, gerekse Marksist- olmayan "vizyon"larda sorunu değişik ve farklı değişken ve kavramlarla ve bu farklı değişken ve kavramların faklı kavram örüntüleri içinde ele alan algılayışları dışarıda bırakıyor.

Sunuş yönteminin dayattığı bu "eksiklik" ile bağlantılı **gerginlik** ise özellikle Marksist "vizyon" açısından sorunlu olmalıdır. Çünkü, metnin içinde defalarca belirtildiği üzere, Marx'ın bir okunuşundan bahsedildi ve bu okuma mantıki sınırlarına kadar götürülerek diğer "vizyon" ile benzerlikler taşıdığı gösterilmeye çalışıldı. O zaman bazı zihinlerde -özellikle bir benzerlik sonucundan rahatsızlık duyacak, gerilecek zihinlerde-muhtemelen "haklı" ("yerinde" demek daha anlamlı olurdu) bir soru belirecektir : Ama Marx'ın bu (yanlış) okunuşunun alternatifi (alternatifleri) yok mu? Var! o halde bu alternatif (alternatifler) neden anlatılmadı? Bu ya da buna benzer sorulara verilecek cevap güçlük göstermez. Bir çalışmanın" nesnesi" bir "sorun"dur. Alternatif(leri)ni sunma bir başka çalışmanın konusu olabilir (ve olmalıdır). Kaldı ki meraklı okuyucu ilgili yerlerdeki göndermelerden başka okuyuşlara ulaşabilir. Kısaca; bir çalışma (mutlaka ve zorunlu olarak) " Traité" olmak durumunda değildir.

"Geçmişin Şiiri": Marx ve Fransız Devrimi**

Michael LÖWY*

Kendi kuşağından olan pek çok Alman aydını gibi Marx da Fransız Devrimi tarafından kelimenin tam anlamıyla büyülenmişti: Onun gözünde kesin olarak bu devrimin ta kendisiydi; daha açık biçimiyle "tarihin tanımış olduğu en devasa (kolossalste) devrim"[1] di.

Marx'ın 1844'de, Konvansiyon tarihinden hareketle Fransız Devrimi üzerine bir kitap yazmaya niyetlendiği bilinmektedir. 1843'ten itibaren çeşitli eserleri incelemeye, notlar almaya, süreli yayınları, koleksiyonları araştırmaya başlamıştı. Bunlar başlangıçta daha çok Almanca -Karl Friedrich, Ernst Ludwig, Wilhelm Wachsmuth- yapıtlardı; ama sonraları Fransızca kitaplar, özellikle de özetleri Marx'ın 1844'te Paris'te kaleme aldığı not defterlerinin bir çok sayfasını dolduran Konvansiyoncu Levasseur'ün **Anılar**'ı (**Memoires**), ağır bastı. Maximilen Rubel'in, Pléiade'dan çıkan **Eserler**'in III. cildinde yeniden yayımladığı bu defterler dışında, makale ve kitaplarında (özellikle 1844-1848 yıllarında) zikredilen kaynaklar, başvurulan kaynakçanın genişliğini göstermektedir: Buchez ve Roux'un **Historie parlementaire de la Révolution française**'i (Fransız Devrimi'nin Parlamenter Tarihi), Louis Blanc'ın ve ayrıca Carlyle, Mignet, Thiers, Cabet'nin **Histoire de la Révolution française**'leri (Fransız Devrimi Tarihi), Camille Desmoulins, Robespierre, Saint-Just, Marat vb.lerinin metinleri. Jean Bracht'ın, Nisan-Haziran 1966'da **Annales historiques de la Révolution française**'de (Fransız Devrimi Tarihi Yıllıkları) yayımlanan "Marx ve Fransız Devrimi" adlı makalesinde bu kaynakların kısmi bir listesi bulunabilir.

Konvansiyon üzerine kitap yazma projesi sonuçlanamadı, ama Marx'ın hayatı boyunca yazdıklarında Fransız Devrimi üzerine sayısız gözlem, tahlil, tarih değinmesi ve yorum taslağı serpiştirilmiş olarak bulunmaktadır. Bunlar bir bütünsellik sunmaz: Değişikliklere, birbirinden farklı yönelimlere, kararsızlıklara ve bazen de çelişkilere rastla-

* CNRS'de (Centre National de Recherces Scientifiques -Ulusal Bilimsel Araştırmalar Merkezi) araştırma müdürü; Paris Felsefe Üniversitesi'nde öğretim üyesi, sosyolog; başlıca yapıtları: **Pour une sociologie des intellectuels révolutionnaires**, PUF, 1976; **Marxisme en Amerique Latine**, Maspero, 1980; **Rédemption et utopie**, PUF, 1988

** **New Left Review** dergisinin 177. sayısında (Eylül-Ekim 1989) çıkmış olan bu yazıyı **11. Tez** için Türkçe'ye çeviren Haldun Karyol'a teşekkür ediyoruz.

1. K. Marx, **Die Deutsche Ideologie**, 1846, Berlin, Dietz Verlag, 1960, s.92

mak mümkündür. Ama buradan, olgunun özünü tanımlamaya olanak sağlayan ve bir buçuk yüzyıl boyunca sosyalist tarih yazımına esin kaynağı olacak bazı doğrultular çıkarılabilir.

Bu tanımlamanın, devrim sürecinin sonuçlarının eleştirel bir tahlilinden hareket ettiği bilinmektedir: Bu açıdan bakıldığında, Marx için söz konusu olan, kendi açısından hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak bir şekilde bir **burjuva** devrimidir. Bu düşüncenin kendisi yeni değildir. Marx'ın yeniliği, Fransız Devrimi'nin sınırlarına ilişkin komünist eleştiriyi (Babeuf ve Buonarotti'den Moses Hess'e) Devrimin, Restorasyon dönemi tarihçileri (Mignet, Thiers, Thierry vb.) tarafından yapılan sınıfsal tahliliyle kaynaştırmak ve tümünü kendi tarihsel materyalizm yöntemiyle dünya tarihinin çerçevesi içine yerleştirmektir. Buradan, Fransız Devrimi'ne, sayısız ayrıntının, kahramanlık ve rezalet öykülerinin, gerileme ve ilerlemelerin ötesinde olayların **derindeki mantığını** ortaya koyan, geniş ve tutarlı bir bütünsel bakış çıkmaktadır. Savaş dumanlarının ve coşkulu söylevlerin gerisinde yatan bir sınıf çıkarının, burjuvazinin çıkarının, üzerindeki örtüyü sıyıran, eleştirel ve gizemsizleştirici bir bakış. **Kutsal Aile**'nin (1845), tarihin bu döneminin akışını tek bir kalem darbesiyle yakalayan, parlak ve alaycı bir bölümünde vurguladığı gibi, "bu çıkar öylesine güçlüydü ki, Bourbonlar'ın haçının ve mavi kanının yanısıra, Marat'ın kalemini, Terörün giyotinini ve Napolyon'un keskin kılıcını şanlı bir biçimde yendi."[2]

Gerçekte, bu sınıfın zaferi aynı zamanda yeni bir uygarlığın, yeni üretim ilişkilerinin, yalnızca ekonomik değil sosyal ve kültürel yeni değerlerin, kısacası yeni bir hayat tarzının yükselişiydi. 1848'de **Meue Rheinische Zeitung**'daki bir makalesinde, 1648 ve 1789 devrimlerinin tarihsel anlamını (ikincininkini, ilkininkinden daha yerinde olarak) tek paragrafta toparlarken Marx şu gözlemde bulunur: "Bu devrimler burjuvazinin zaferiydi; ama burjuvazinin zaferi, o zaman, **yeni bir toplumsal sistemin** zaferiydi; burjuva mülkiyetinin feodal mülkiyet üzerindeki, ulus bilincinin yerel bilinç, rekabetin loncalar, bölüşümün büyük oğul hakkı, (...) Aydınlanma'nın batıl inanç, ailenin ünvan, sanayiin kahraman tembelliği, burjuva hukukunun ortaçağ ayrıcalıkları üzerindeki zaferi..."[3]

Kuşkusuz, Fransız Devrimi'nin -son tahlilde- **burjuva** karakterine ilişkin bu Marksist tahlil akademik bir tarih yazımından ibaret değildi. Bu tahlilin belirgin bir siyasi hedefi vardı: 1789'u gizemsizleştirerek **yeni bir devrimin**, 1844'te (salt siyasi kurtuluşa karşıt olarak) "insanlığın kurtuluşu", 1846'da ise komünist devrim olarak adlandırdığı toplumsal devrimin gerekliliğini göstermeyi hedefliyordu.

Marx'a göre, bu yeni devrimi 1789-1794 Fransız Devrimi'nden farklılaştıran temel özelliklerden biri, onun "devlet-karşıtlığı", yabancılaşmış bürokratik devlet aygıtından kopuşu olacaktır. Şimdiye kadar "bütün devrimler bu aygıtı parçalamak yerine onu yetkinleştirmişlerdir. İktidar için sırayla mücadele eden partiler bu devasa devlet yapısının fethini galip gelenin esas ganimeti olarak düşünmüşlerdir." **18 Brumaire**'de bu tahlili sunarken Marx -Tocqueville'e benzer bir tarzda- Fransız Devrimi'nin, "mutlak monarşi-

2. K. Marx, **Die Heilige Familie**, 1845, Berlin, Dietz Verlag, 1953, s.196.

3. K. Marx, "La bourgeosie et la contre-revolution" 1848, Marx/Engels, **Sur la Révolution Française** (SRF), Messidor, 1985 içinde s.121. Editions sociales için Claude Mainfroy tarafından hazırlanan bu derlemeden başka, Marx'ın yazılarını içeren (F.Furet'nin uzun bir girişiyle) Lucien Calvié tarafından derlenmiş bir başka derleme mevcuttur: **Marx et la Révolution Française** (MRF), Flammarion, 1986.

Her iki derleme de eksiktir. Ben bazen birinden, bazen diğerinden ve ara sıra da Almanca orijinalinden yararlandım (özellikle derlemelerin her ikisinde de bulunmayan metinler için).

nin başlatmış olduğu işi, yani yönetim erklerinin merkezileştirilmesini ileriye götürüp... onların kapsamını geliştirmek ve ünvanlarını ve yürütücülerini arttırmak"tan başka birşey yapmadığı yolunda bir gözlemde bulunur ve şöyle devam eder: "Bu devlet aygıtının yetkinleştirilmesini Napolyon tamamlamıştır." Ne var ki, mutlak monarşi döneminde, Devrim sırasında ve Birinci İmparatorluk altında, bu devlet aygıtı burjuvazinin, Louis-Philippe ve 1848 Cumhuriyeti dönemlerinde daha dolaysız bir biçimde sürdürdüğü sınıf egeneliğini hazırlamanın bir aracı olmaktan öteye gitmemiştir... İkinci İmparatorluk döneminde, burjuvazinin dolaysız sınıf hakimiyeti yerini yeniden siyasal alanın özerkliğine bırakmıştır. Devlet bu dönemde "tamamıyla bağımsız" kılınmış gibi görünür. Başka deyimlerle ifade edecek olursak, devlet aygıtı burjuvazinin doğrudan kontrolu altına girmeden de onun sınıf çıkarına hizmet eder. Marx'a göre, bu asalak ve yabancılaşmış "aygıt"ın özüne ilişmemek Fransız Devrimi'nin en belirleyici burjuva sınırlarından bir tanesidir. Bilindiği gibi, 1852'de tasarlanmış olan bu düşünce 1871'de Komün üzerine yazılarda geliştirilecektir. Proleter devriminin ilk örneği olan Komün, devlet aygıtını parçalamış ve "bürokrasisi, polisi ve sürekli ordusuyla her yana uzanan ilmikleri içinde toplumu boğan" bu "boa yılanı"nın işini bitirmiştir. Fransız Devrimi, burjuva karakteriyle, toplumu bu "asalak ur"dan, bu "döküntü devlet takımı sürüsü"nden, bu "kocaman yönetici asalak"tan kurtaramazdı.[4]

Revizyonist tarihçilerin Fransız Devrimi'ne ilişkin Marksist tahlili "aşmak" yönündeki son girişimleri, genellikle, daha eski, liberal ve spekülatif yorumlara bir geri dönüşe yol açmaktadır. Sartre'ın derinlikli gözlemi böylece doğrulanmış oluyor: Marksizm çağımızın aşılamaz ufkudur ve Marx'ın "ötesi"ne geçme çabaları çoğu kez onun gerisine düşmekle sonuçlanır. Bu paradoksun bir örneğini bu okulun en yetenekli ve en zeki temsilcisi olan François Furet'nin düşünsel seyri oluşturmaktadır. Furet Marx'ı aşmak için... Hegel'e dönmekten başka bir yol bulamamıştır. Furet'ye göre, "Hegelci idealizm, 18. yüzyıl Fransız tarihinin somut verileri üzerinde, Marx'ın materyalizminden kat kat çok kafa yormuştur." Üretim ilişkileri ve sınıf mücadelelerinden kat kat önemli olan bu "somut veriler" nelerdir peki? Sözü edilen, "Tin'in tarih içindeki meşakkatli emeğidir" dir... Tin (büyük harf T ile yazılmış) sayesinde Fransız Devrimi'nin gerçek doğasını nihayet anlayabiliyoruz: Devrim, bir toplumsal sınıfın, yani burjuvazinin zaferinden çok, "öz bilincin, evrenselle örtüşen, kendine saydam hale gelmiş, varlıkla uzlaşmış özgür irade olarak olumlanmasıdır." Olayları böyle Hegelci tarzda okuması Furet'yi, Fransız Devrim'inin bir "başarısızlık"la sonuçlandığı, bu başarısızlığın nedeninin ise "siyasal olanı toplumsal olandan çıkarsamak" "yanlış"ında aranması gerektiği gibi tuhaf bir sonuca yöneltir.[5] Bu "başarısızlığın" sorumlusu son tahlilde...Rousseau'dur. Rousseau'nun ve Fransız Devrimi'nin yanlışı "toplumsal olanın devlete önceliği"ni ileri sürme çabasındadır. Buna karşılık Hegel "toplumun usa uygun olarak örgütlenmesini sağlayanın tarihin en yüksek biçimi olan devletten başka birşey olmadığını" çok iyi anlamıştır. Bu, Fransız Devrimi'nin çelişkilerinin mümkün yorumlarından bir tanesidir, ama Marx'ın tasarladığından gerçekten "kat kat daha somut" mudur?

Geriye bu burjuva devriminin ne ölçüde gerçek biçimde burjuvazi tarafından yöne-

4. K.Marx, Le Dix-Huit Brumaire, SRF, s.148'de zikredilmiş; la Guerre civile en France (birinci ve ikinci versiyon) SRF, s.187-192'de zikredilmiş.

5. F.Furet, Marx et la Révolution française, Flammarion, 1986,s.81-84. Bk. s.83: "Ama özgürlüğün soyut evrenselliğini öne sürmek için, devrimin sivil toplum ile devlet arasındaki kopuşla ilerlemesi ve bir anlamda, politik olanı toplumsal olandan türetmesi gerekti. Bu, sözleşme teorilerinin, özellikle de Rousseau'nun olduğu kadar, devrimin de yanılgısı ve başarısızlığıdır."

tilmiş, güdülmüş ve yönlendirilmiş olduğunu bilmek kalıyor. Marx'ın bazı metinlerinde, 1789'un devrimci Fransız burjuvazisinin şerefine düzülmüş övgüler bulunmaktadır. Bunların neredeyse hepsi Fransız burjuvazisini Ren ötesindeki toplumsal eşdeğeri, yani 19. yüzyıl Alman Burjuvazisi ile kıyaslayan yazılarıdır. 1844'ten itibaren Marx, Almanya'da "halkın ruhu ile bir an için bile olsa kendini özdeşleştirecek ruh yüceliğine, maddi gücü elinde tutanlara politik iktidar hevesi esinleyecek dehaya, hasmına meydan okumak için, **ben hiçim** ve **herşey olmalıyım** diyebilecek cesarete"[6] sahip bir burjuva sınıfının mevcut olmadığından yakınır. 1848 devrimi sırasında yazılmış olan makalelerinde, sürekli olarak, Alman burjuvazisinin "korkaklığı" ve "ihaneti"ni şanlı Fransız örneği ile kıyaslayarak teşhir eder: "Prusya burjuvazisi 1789'un Fransız burjuvazisi değildi. Bu sınıf eski toplumun, krallığın ve soyluluğun temsilcilerine karşı tek başına tüm çağdaş toplumu temsil etmişti. Prusya burjuvazisi ise daha ilk günden halka ihanete ve eski toplumun taçlı temsilcisiyle uzlaşmalara girmeye eğilimli... bir tür kast düzeyine düşmüştü."[7]

Neue Rheinische Zeitung'daki bir başka makalesinde (Temmuz 1848) Marx bu karşıtlığı en ayrıntılı biçimde inceler: "1879'un Fransız burjuvazisi müttefikleri olan köylüleri bir an bile terk etmedi. Kendi egemenliğinin tabanının, kırda feodalizmin yıkılması ve toprak sahibi, özgür bir köylü sınıfının yaratılması olduğunu biliyordu. 1848'in Alman burjuvazisi, canının içi, en doğal müttefiki olan ve yokluğunda soyluluk karşısında güçsüz kalacağı köylülüğe hiç tereddüt etmeden ihanet etti."[8]

Fransız burjuvazisinin devrimci erdemlerinin bu yüceltmesi daha sonraları (özellikle 20. yüzyılda) bazı Marksist akımlarda tarihin ilerleyişine ilişkin tümüyle çizgisel ve mekanik bir bakışa yol açacaktır. Bunlara daha ileride değineceğiz.

Bu metinler insanda, zaman zaman, Marx'ın 1789'un devrimci burjuvazisini sadece onun 1848'deki "sefil" Alman taklidini aşağılamak için yücelttiği izlenimini doğurur. Bu izlenim 1848'den az önce yazılmış metinlerde doğrulanmaktadır; buralarda Fransız burjuvazisinin rolü çok daha az kahramanca görünmektedir. Örneğin **Alman İdeolojisi**'nde **états généraux**'unun kendini hükümran meclis ilan etme kararı konusunda şöyle bir gözlemde bulunmaktadır Marx: "Ulusal meclis, arkasındaki kalabalık kitle tarafından itildiği için bu adımı atmak zorunda kaldı."[9] Ve 1847'deki bir makalede, 1789-1794'te feodal kalıntıların devrimci bir tarzda ortadan kaldırılması konusunda şöyle demektedir: "Burjuvazi pısırık ve uzlaşmacı olduğu için bu işi onyıllarca başaramamıştı. Sonuçta halkın kanlı eylemi sadece ona yollar açtı."[10]

Devrimin burjuva karakterine ilişkin Marksist tahlilin son derece tutarlı ve açık seçik olmasına karşın, bu tahlilin Jakobenizm, Terör ve 1793 ile ilgili yorumları için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Jakoben gizemi ile karşı karşıya kaldığında Marx tereddüte düşer. Bir dönemden diğerine, bir metinden bir başkasına ve zaman zaman aynı belgenin içinde ortaya çıkan farklılıklarda bu tereddüt görülebilmektedir... Öne sürdüğü varsayımların hepsi de aynı derecede ilgi çekici değildir. Bunlardan, oldukça abartılı

6. K. Marx, "Contribution a la Critique de la philosophie du droit de Hegel "Giriş", 1844, MRF, s.152.
7. K. Marx, "La bourgeoisie et la contre-révolution", 1848, SRF, s.123.
8. K. Marx, "Projet de loi sur l'abrogation des charges feodales", 1848, SRF, s.107.
9. K. Marx, L'Idéologie allemande, MRF, S.187'de zikredilmiş.
10. K. Marx, "La critique moralisante et la morale critique (K. Heinzen'e karşı)" MRF, s.207.

olan -ve zaten birbiriyle çelişen- bazıları pek ikna edici değildirler. Örneğin **Alman İdeolojisi**'nin bir pasajında Terör'ü "burjuvazinin enerjik liberalizmi"nin uygulanması olarak sunmaktadır! Oysa, bundan birkaç sayfa önce Robespierre ve Saint-Just "devrimci güçlerin gerçek temsilcileri" -yani gerçekten devrimci olan **yegane** sınıfın, "kalabalık" kitlenin temsilcileri- olarak tanımlanmışlardı.[11]

Bu son varsayım, 1847'de Karl Heinzen'e karşı yazılmış bir makalenin bir pasajında bir kez daha ima edilmektedir: Eğer proleterya 1794'deki gibi... "burjuvazinin politik egemenliğini" koşullar kendi iktidarı için olgunlaşmadan yıkarsa, zaferi "geçici olmaktan öteye gitmeyecek" ve son tahlilde burjuva devriminin kendisine hizmet edecektir.[12] Formülasyon dolaylıdır ve Fransız Devrimine atıf güncel bir siyasi tartışma bağlamında, geçerken yapılmıştır; ama Marx'ın 1794 olaylarını "proleteryanın bir zaferi" olarak görebilmesi yine de şaşırtıcıdır...

Bundan daha akla yatkın **yorumlar vardır** ve bunlar birbirlerini tamamlayıcı açıklamalar olarak görülebilirler:

1. Terör, politik alanın, burjuva toplumuyla sert bir çatışmaya girdiğinde özerkleşme anıdır (**moment**). Bu varsayımın **locus classicus**'u (tipik örneği) **Yahudi Sorunu**'ndaki (1844) şu bölümdür: "Kuşkusuz, bizatihi siyasal devletin burjuva toplumundan şiddet yoluyla doğduğu dönemlerde (...) devlet dinin ortadan kaldırılmasına kadar gidebilir ve gitmelidir (...) ama ancak özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasına, en fazlasından elkoymalara, müterraki vergiye, hayat hakkının ortadan kaldırılmasına, giyotine başvurmaya kadar gittiği gibi. (...) Politik yaşam, başlıca varlık koşulları olan burjuva toplumunu ve onun öğelerini boğmaya girişir ve insanın gerçek ve mutlak türsel hayatı olarak ortaya çıkar. Ama bu hedefe, ancak, kendi varoluş koşullarıyla şiddetli bir çelişki içine girip devrimi sürekli bir durum olarak ilan ederek erişebilir; böylece siyasal dram zorunlu olarak burjuva toplumunun bütün öğelerinin yeniden yerli yerine oturmasıyla sona erer."[13] Bu ışık altında, Jakobenizm, burjuva toplumuna **devletten hareketle**, salt politik olarak meydan okumaya yönelik, beyhude ve başarısızlığa mahkum bir çaba olarak görünmektedir.

2. Terör'ün başını çekenler -"Robespirre, Saint-Just ve onların partisi"- bir yanılsamaya kurban gittiler: antik Roma Cumhuriyeti ile çağdaş temsili devleti birbirine karıştırdılar. Çözülmesi mümkün olmayan bir çelişkinin içine düşüp burjuva toplumunu "antik bir siyasal yaşam tarzı"na feda ettiler. **Kutsal Aile**'de geliştirilen bu düşünce, önceki varsayım gibi şiddeti ve politik alanın özerkleşmesini içeren bir tarihsel dönemi ima etmektedir. Biraz şaşırtıcı bir biçimde Napolyon'un Jakobenizm'in mirasçısı olduğu sonucuna varılmasına yol açar: Napolyon, "kendisi de Devrim'in bir ürünü olan burjuva toplumuna ve onun politikasına karşı devrimci terörizmin verdiği son savaşı" temsil etmiştir. Onun "asla taşkın bir terörist olmadığı" doğrudur; bununla birlikte,"(Napolyon) **devleti hâlâ kendi içinde bir hedef**, sivil hayatı ise, devletin, kendi iradesinden feragat etmesi gereken veznedarı ve astı olarak düşünüyordu. **Sürekli devrimi** sürekli savaşla

11. K. Marx, L'Ideologie allemande, MRF, s.184 ve s.181'de zikredilmiş.

12. K. Marx,"La critique moralisante (K. Heinzen'e karşı), SRF, s.90.

13. K. Marx, "La Question Juive", 1844, Oeuvres philosophiques, Costes, 1934, s.180-181. "Sürekli durumda devrim" ifadesine bu bağlamda atfedilmesi gereken anlama aşağıda yeniden döneceğim.

ikame ederek terörizmi tamamladı."[14]

Bu tez 18 Brumaire'de (1852) de vardır, ama Marx bu kez, Jakobenleri (ve Bonapart'ı) o kadar küçümsedikleri burjuva toplumunun ebeleri haline getirmiş olan aklın cilvesini vurgulamaktadır: "Camille Desmoulins, Danton, Robespierre, Saint-Just, Napolyon, kahramanlar ve bunların yanısıra partiler ve eski Fransız Devrimi'nin kitlesi, Romalı giysileri içinde ve Romalıların söylemiyle, çağlarının görevini yerine getirmiş, modern burjuva toplumunun özgürleşmesini ve kurulmasını sağlamışlardır.

(...) Yeni toplum biçimi bir kez yerleştirildikten sonra, Nuh nebiden kalma devler ve, onlarla birlikte, yeniden dirilmiş olan Roma, Brutus'lar, Gracchus'lar, Publicola'lar, halk temsilcileri, senatörler ve bizzat Sezar'ın kendisi yok olmuşlardır. Burjuva toplumu kendi yalın gerçekliği içinde, gerçek temsilcilerini ve sözcülerini, Say'ların, Cousin'lerin, Royer-Collar'ların, Benjamin Constant'ların, Guizot'ların şahsında yaratmıştır."[15]

Robespierre ile Napolyon aynı safta mıydılar? Bu formül tartışma götürür. Bonaparte'ı "at üstündeki Robespierre" olarak tasvir eden Mme de Stael gibi liberallerin yazdıklarında bile rastlanıyordu bu yaklaşıma. Marx'ın durumunda bu, ne olursa olsun, Jakobenizm ile sosyalizm arasında her türlü dolaysız nesep ilişkisinin reddi anlamına gelmektedir. Yine de, bu formülasyon, (bir yüzyıl sonra Daniel Guérin'de olduğu gibi) Jakobenizm eleştirisi olmaktan çok, Ren solundaki bir geleneğe (örneğin Heine) uygun olarak Marx'ın Fransız Devrimi'nin sürdürücüsü olarak gördüğü 18 Brumaire kahramanının bir "idealizasyon"undan kaynaklanıyor gibi görünmektedir.

3. Terör feodal kalıntıları köklü bir biçimde ortadan kaldırmanın plebyen bir yoluydu ve bu anlamda burjuva toplumunun taçlanması açısından işlevseldi. Bu varsayım pek çok yazıda, özellikle de 1848 tarihli "Burjuvazi ve Karşıdevrim" adlı makalede öne sürülmüştür. Kentli halk kesimlerinin ("proletarya ve burjuvaziye dahil olmayan diğer toplumsal kategoriler") davranışlarını tahlil ederken söyle der Marx: "(Bu kesimler) örneğin 1793- 1794'te Fransa'da olduğu gibi, burjuvaziye karşı çıktıklarında dahi, onun tarzıyla olmasa bile onun çıkarlarının zaferi için mücadele ediyorlardı. Fransa'daki terörün tümü, burjuvazinin düşmanları olan mutlakiyeti, feodalizmi, küçük-burjuva ruhunu ortadan kaldırmanın plebyen bir yönteminden başka birşey değildi."[16]

Bu tahlilin gözle görülür üstünlüğü, 1793-1794 olaylarını Fransız Devrimi'nin mantıksal bütünlüğü -burjuva toplumunun yükselişi- içine yerleştirmesiydi. Marx diyalektik yöntemi kullanarak Terör'ün "anti-burjuva" yönlerinin, son tahlilde, burjuvazinin toplumsal ve siyasal zaferini sağlamaktan başka bir şeye hizmet etmediğini gösterir.

Jakobenizm'e ilişkin bu üç farklı yorumun -burjuva toplumuna karşı mücadelede politik alanın aşırı gelişmesi, antik Cumhuriyete geri dönüş yanılsaması ve burjuvazinin nesnel çıkarlarının hizmetinde plebyen bir araç rolü oyanamak- ortaya çıkardığı üç boyut birbiriyle tümüyle bağdaşabilir ve tarihsel gerçekliğin farklı çehrelerinin kavranma-

14. K. Marx, La Sainte Famille, 1845, MRF, s.170-171'de zikredilmiş.

15. K. Marx, Le Dix-Huit Brumaire de Louis Boneparte, 1852, SRF, s.145-146'da zikredilmiş.

16. K. Marx, "La bourgeoisie et la contre-révolution", 1848, SRF, s.121'de zikredilmiş. Ayrıca bk. 1847'de Karl Heinzen'e karşı yazılmış makale: "Terör zorlu kitle darbeleriyle, feodal kalıntıları, sanki büyü yapmışçasına Fransız topraklarında yok etmek dışında bir şeye hizmet etmeyecekti. Pısırık ve uzlaşmacı burjuvazinin bu görevi tamamlayabilmek için yeterli sayıda onyılları olmamıştı." (SRF, s.90.)

sını sağlarlar.

Ancak buradaki iki boyut çarpıcıdır: Bir yandan, Marx'ın Jakobenlerin davranışlarını açıklayıcı kilit kavram olarak "Roma yanılsaması"na atfettiği biraz aşırıya kaçan önem. Hele tarihsel materyalizmin gereklerinden birinin, ideolojileri ve yanılsamaları toplumsal sınıfların konumu ve çıkarlarından hareketle açıklamak olduğu düşünülürse... Oysa, Marx'da (ya da Engels'de) Jakobenizm'in sınıf doğasını yaklaşık biçimde de olsa tanımlama yönünde bir çaba yoktur. Marx'ın Fransız Devrimi üzerine yazılarındaki eksiklik sınıfların tahlili değildir: Soyluluğun, ruhban sınıfının, burjuvazinin, köylülüğün, kent pleblerinin ve hatta (18. yüzyıl Fransa'sı için biraz zamansız bir kavram olan) "proletarya"nın rolü göz önüne alınmıştır. Ama Jakobenizm "antik" politika göklerinde, boşlukta sallanır durumdadır, ya da biraz aceleci bir biçimde burjuva olmayan pleb kesimler taplamına dahil edilmektedir.

Marx 1848-1852 devrimine ilişkin yapıtlarında, Montagne'ın çağdaş mirasçılarını **küçük-burjuva demokratlar** olarak nitelendirmekte tereddüt etmez gerçi, ama bu toplumsal tanımlamayı 1793'ün Jakobenlerine teşmil ettiği de çok nadirdir. Bunun ima edildiği pek ender pasajdan bir tanesi Komünistler Ligası'nın 1850 Mart'ındaki genelgesinde bulunmaktadır: "Tıpkı birinci Fransız Devrimi'nde olduğu gibi, küçük-burjuvalar feodal toprakları serbest mülk olarak köylülere vereceklerdir; yani... halen Fransız köylüsünün içine sıkışmış olduğu yoksullaşma ve borçlandırılma döngüsünden geçecek küçük-burjuva bir köylü sınıfından yana çıkmak isteyeceklerdir."[17] Ama bu da "geçerken" yapılmış bir gözlemdir ve burada Jakobenler'in adı bile açıkça anılmamaktadır. Tuhaftır, ama Marx'da (ya da Engels'de) Jakobenizm'in çelişkilerinin -örneğin Jakoben partisinin "tepede küçük-burjuva tabanda halk"[18] olduğunu düşünen Daniel Guérin'in tahlili gibi- bir sınıf tahlilini yapmaya yarayacak pek az öğe bulunmaktadır.

Herşeye rağmen bir nokta açıktır: Marx'ın gözünde, 1793, **hiçbir şekilde, müstakbel proleter devrimi için bir paradigma teşkil etmemektedir.** Bir Robespierre ya da bir Saint-Just'un tarihsel rolüne ve devrimci enerjisine ne kadar büyük bir hayranlık duyarsa duysun, Marx Jakobenizm'in sosyalist devrim **praxis**'inin modeli ya da esin kaynağı olabileceğini belirtik olarak reddeder. Bu, 1844'ün, Terör'ün başını çekenlerin siyasal volontarizmlerinin açmazları ve yanılsamaları karşısına toplumsal kurtuluşu çıkaran komünist metinlerinde de görülmektedir. Ama Marx, "1793'ün geleneksel batıl inançlarını", "eski 1793 geleneğinin bilgiçlerini", "1793 geleneğinin cumhuriyetçi yanılsamalarını" ve "1793'ün 'yurtsever' duyguları ve formüllerinden afyonlanıp başı dönenleri" asıl 1848-1852 yılları arasında, Fransa üzerine yazdığı yazılarda büyük bir ısrarla teşhir edecektir.

Bu usyürütme onu **18 Brumaire**'de formüle edilen ünlü sonuca yöneltmiştir: " 19. yüzyılın toplumsal devrimi şiirini geçmişte değil yalnızca gelecekte bulabilir. Geçmişe ilişkin tüm batıl inançları tasfiye etmeden, kendisinden hareket ederek yola çıkamaz bu devrim."[19] Bu oldukça tartışmaya açık bir iddiadır -1793 Komünü 1871 Komünü için, o da 1917 Ekimi için esin kaynağı olmuştur- ama proletarya hareketi içinde Jakobenizm'in yeniden ortaya çıkmasına karşı Marx'ın duyduğu bütün tepkiyi göstermektedir.

17. Marx/Engels, "Adresse de l'autorité centrale à la Ligue des communistes", Mart 1850, SRF, s.137-138'de zikredilmiş.

18. Daniel Guérin, La lutte de classes sous la première République, Gallimard, 1946, s.12.

19. Bkz. SRF, s.103,115,118, MRF, s. 238, 247.

Bu, hiçbir şekilde, Marx'ın Fransız Devrimi'nin bağrında sosyalizmin öncüsü olabilecek kişiler, gruplar ve hareketler görmediği anlamına gelmez. **Kutsal Aile**'nin çok iyi bilinen bir bölümünde bu eğilimin başlıca temsilcilerini hızla gözden geçirir: "Devrimci hareket, 1789'da en ünlü döneminde başlıca temsilcileri Leclerc ve **Roux** olan ve **Babeuf**'ün komplosuna geçici olarak teslim olunca son bulan Sosyal **Kulüp**'te başladı ve komünizm düşüncesinin tohumlarını attı; **Babeuf**'ün arkadaşı **Buonarroti** bu düşünceyi 1830 Devrimi'nden sonra yeniden Fransa'ya soktu. Tutarlı bir biçimde geliştirildiğinde bu düşünce yeni bir dünya düzeni düşüncesidir."[20]

Tuhaf bir biçimde, Marx komünizm düşüncesinden başka birşeyle ilgilenmiyor gibi görünmektedir ve çalışan sınıfların (**tiers état**) bağrındaki **sınıf mücadelesine** ve **toplumsal harekete** fazla dikkat etmez. Öte yandan, daha sonraki yazılarında artık Fransız Devrimi'ndeki o "komünizm tohumları"yla (Babeuf dışında) ilgilenmeyecek ve Devrim sırasında burjuvaziyle baldırı çıplaklar (**bras nus**) arasındaki sınıf çatışmalarını incelemeyi hiç bir zaman denemeyecektir. Engels yaşlılığında (1889'da) Komün (Hébert, Chaumette) ile Kamu Selameti Komitesi (Robespierre) arasındaki çatışmaya birkaç kısa atıfta bulunur, ancak Jacques Roux[21] tarafından temsil edilen "çılgınlar" (enragé) akımından hiç söz edilmemektedir.

Bu öncüler arasında Marx ve Engels'in gözünde gerçek anlamda önem taşır gibi görünen tek kişi Babeuf'tür ve ona çeşitli atıflarda bulunurlar. Örneğin, Heinzen'e karşı yazdığı makalede (1847) Marx şu gözlemde bulunur: "Gerçekten eylemli bir komünist partinin ilk ortaya çıkışı burjuva devrimi çerçevesinde, meşruti monarşi yıkıldığı sırada, gerçekleşmiştir. **Cumhuriyetçilerin** en kararlı olanları, İngiltere'de düzleyiciler (Levellers), Fransa'da Babeuf, Buonarroti 'toplumsal sorunlar'ı ilk ilan edenlerdir. Babeuf'ün, arkadaşı ve yoldaşı Buonarroti tarafından tasvir edilen 'komplo'su tarihin 'akışı' içinde, bu cumhuriyetçilerin, monarşi ve cumhuriyete ilişkin toplumsal sorunun ortadan kaldırılmasıyla, proletarya açısından en ufak bir 'toplumsal sorun'un bile çözülmüş olmadığını öğrendiklerini göstermektedir." Diğer yandan, **Komünist Manifesto**'da, "proletaryanın doğrudan kendi sınıf çıkarını yerleştirme yolundaki ilk girişimlerini" -"feodal toplumum yıkılış dönemindeki" girişimler- anlatan cümle de (bu bağlamda belirtik olarak zikredilen) Babeuf'e[22] atıfta bulunmaktadır. 1848 öncesi Fransa'sındaki bir çok komünist akımın az ya da çok dolaysız biçimde Babeuf'çülükten esinlendiği düşünüldüğünde Marx'ın bu ilgisini anlamak mümkündür. Ancak Marx (ya da Engels) 1793-1794 yıllarındaki **anti-burjuva** -ve Jakobenlerden çok ileri- halk hareketleriyle ("baldırı çıplaklar") çok az ilgilenmişlerdir.

Bu durumda, Marx'ın Fransız Devrimini yalnızca bir burjuva devrimi olarak değil, aynı zamanda **bir sürekli devrim dinamiği**, salt burjuva çerçevesini aşan, ruşeym halinde bir "proleter" devrimi olarak da gördüğü söylenebilir mi? Hem evet, hem hayır...

Daha önce de görmüş olduğumuz gibi, Marx'ın 1843-1844 yıllarında "sürekli devrim" deyimini Terör'ün politikasını ifade etmek için kullandığı doğrudur. Daniel Guérin bu formülü, Fransız Devrimi'ne kendi getirdiği yorum doğrultusunda anlamlandırır: "Marx sürekli devrim deyimini Fransız Devrimi'ne ilişkin olarak kullanmıştır. Devrimci hare-

20. SRF, s.62'de zikredilmiş.

21. Engels'ten Karl Kautsky'e mektup, 20 Şubat 1889, SRF, s.245-246'da zikredilmiş.

22. "La critique moralisante (K. Heinzen'e karşı)", SRF, s.91'de zikredilmiş, Manifesto'nun ilgili bölümü MRF, s.215'tedir.

ketin 1793'de (bir an) burjuva devriminin sınırlarını aşmaya giriştiğini göstermiştir."[23] Bununla birlikte, bu deyimin Marx'daki (Yahudi Sorunu'ndaki) anlamı Guérin'in ona atfettiği anlamla hiç de özdeş değildir: Bu aşamada "sürekli devrim" -Jakoben iktidarının dışına taşarak- burjuvaziye karşı sınıf mücadelesini geliştirmeye çalışan, yarı-proleter bir toplumsal hareketi değil, (Jakobenlerin temsil ettiği) "siyasal hayat"ın sivil/burjuva toplumdan kurtulmak ve giyotin aracılığıyla onu yok etmek yönünde boş bir çabasını ifade etmektedir. Bundan bir yıl sonra (Kutsal Aile'de) Marx'ın Robespierre ile Napolyon arasında yaptığı karşılaştırmadaki, Napolyon'un "sürekli devrimi sürekli savaşla ikame ederek Terör'ü tamamladığı" biçimindeki değerlendirme, bu deyim ile proleter devrimin tohumu düşüncesi arasındaki mesafeyi çok iyi ortaya koymaktadır.

Aynı paragrafta Guérin'in verdiği diğer örnek Ocak 1843 tarihli bir makaledir. Engels burada "sürekli devrim"i "şanlı 1793 yılı"nın karakteristik özelliklerinden biri olarak nitelendirir. Oysa, aynı makalede, "kendi ulusunun gözünde Danton ile Carnot'yu şahsında birleştirmiş olan" Lajos Kossuth tarafından yönetilen ulusal/halkçı Macar ayaklanması bu "sürekli devrim"in çağdaş bir örneği olarak zikredilmektedir. Açıktır ki, Engels için bu deyim, sadece, halkın devrimci eylemliliğiyle eşanlamlıdır ve hiçbir şekilde devrimin sosyalist bir devrime doğru gelişmesi anlamını taşımaz.[24]

Bu gözlemler Daniel Guérin'i eleştirmeyi değil, tersine onun yaklaşımının derin özgünlüğünü ortaya çıkarmayı hedeflemektedir: Guérin, Marx ve Engels'in sunduğu yönelişleri basit bir biçimde geliştirmemiş, Marksist yöntemi kullanarak, "baldırı çıplaklar"ın 1793-1794'deki devrimci hareketinin "süreklilliğe eğilimli" dinamiğini ortaya koyan yeni bir yorum formüle etmiştir.

Bununla birlikte, Marx (ve Engels)'da "sürekli devrim" deyiminin Fransız devrimi'nin anılarıyla sıkı bir bağlantısı olduğu kuşku götürmez. Bu üç düzeyde kurulabilir:

(1) Bu formülün dolaysız kökeni muhtemelen devrimci kulüplerin kendilerini "sürekli" meclisler olarak ilan etmelerine dayanır. Öte yandan, bu deyim Marx'ın Fransız Devrimi üstüne 1843-1844'te okuduğu kitaplardan birinde yer almaktadır.[25]

(2) Bu deyim, ayrıca, devrimin mutlak monarşiden meşrutiyete, Jironden cumhuriyetinden Jakobin cumhuriyetine vb. kesintisiz bir biçimde ilerlemesi düşüncesini ima etmektedir.

(3) 1843-1844 makaleleri bağlamında, bu deyim (Jakoben biçimi altındaki) politik devrimin kendi içinde bir hedef haline gelip, sivil/burjuva toplumla çatışma içine girme eğilimine işaret eder.

Buna karşılık -20. yüzyıl devrimci Marksizmi'nin kullandığı- güçlü anlamıyla sürekli devrim düşüncesi Marx'ta ilk kez 1844'te, Almanya'ya ilişkin olarak ortaya çıkar. "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı" adlı yazıda Marx Alman burjuvazisinin devrimci rolünü tamamlama konusundaki yeteneksizliğini saptar: Burjuvazi krallığa ve soyluluğa karşı mücadeleye giriştiği esnada "proletarya zaten burjuvaziye karşı mücadeleye atılmış bulunmaktaydı. Orta sınıf henüz, kendi bakış açısından, kendi kurtuluş

23. D. Guérin, La lutte de classes sous la première République, Gallimard, 1946, s.7.

24. Aynı yerde. Bkz. F. Engels, "Der Magyarische Kampf", Marx/Engels Werke, Dietz Verlag, Berlin, 1961, Cilt VI, s.166.

25. Bkz. W. Wachsmuth, Geschicte Frankereichs im Revolutionsalter, Hamburg, 1842, Cilt II, s.341: "Von den Jakobinern ging die Nachricht ein, dass sie in Permanenz erklärt hatten".

düşüncesini tasarlamaya yeni yeni cesaret ederken, toplumsal koşulların evrimi ve siyaset teorisinde yaşanan ilerleme bu bakış açısının süresinin dolmuş olduğunu, ya da en azından sorunlu hale gelmiş olduğunu ilan etmişti bile." Buradan, Almanya'da **"radikal devrimin, evrensel insanlık kurtuluşunun değil kısmi devrimin, salt siyasal devrimin,** binanın sütunlarını ayakta bırakan devrimin... ütopik bir düş olduğu" ortaya çıkmaktadır. Başka deyimlerle: "Fransa'da, kısmi kurtuluş evrensel kurtuluşun temelidir. Almanya'da evrensel kurtuluş her tür kısmi kurtuluşun **olmazsa olmaz koşuludur.**"[26] Dolayısıyla, sosyalist devrimin bazı ülkelerde demokratik-burjuva devriminin tarihsel görevlerini tamamlamak zorunda olacağı düşüncesi, Fransız Devrimi'nde ortaya çıkan "salt politik", "kısmi" devrim modeliyle karşıtlığı içinde, henüz felsefi bir dille tasarlanmaktadır.

Marx ve Engels **Fransızca deyimle Almanca fikri, 1789-1794 Devrimi'nden esinlenen formülle (Alman) demokratik devrimin proleter devrime doğru gelişmesi perspektifini** ancak 1850 Mart'ında, komünistler ligası genelgesinde kaynaştırmışlardır: "Demokratik küçük-burjuvalar devrimi mümkün olan en kısa sürede sona erdirmek isterlerken (...) bizim çıkarımız ve görevimiz, az veya çok mülk sahibi sınıflar iktidardan uzaklaştırılıp proletarya" dünyanın belli başlı ülkelerinde "devlet iktidarını fethedene ve belirleyici üretici güçleri kendi ellerinde toplayana kadar devrimi sürekli kılmaktır."[27] "Sürekli devrim" deyimi, daha sonra 20. yüzyıl boyunca (ve özellikle Trotski'nin dilinde) taşıyacağı anlamı ilk kez bu belgede kazanmıştır. Yeni biçimiyle bile bu deyim kökeninden ve Fransız Devrimi'nin tarihsel bağlamından gelen anlamlardan özellikle yukarıda sözü edilen ikinci boyutu korumaktadır: Devrimin kesintisiz biçimde ilerlemesi, radikalizasyonu ve derinleşmesi düşüncesidir bu. Ayrıca, sivil/burjuva toplumla çatışma yönü de geçerliliğini korur, ancak 1793'ün Jakoben modelinde olduğunun tersine, bu çatışma -beyhude yere özel mülkiyete giyotinle saldırmaya çalışan- bizatihi politik alanın (kaçınılmaz biçimde yenilgiye mahkum) terörist eylemi olmayıp, **toplumsal (proleter) devrim** biçimi altında **bizzat sivil toplumun içinden** gelmektedir.

O halde Fransız Devrimi'nin 20. yüzyıl Marksizmi'ne bırakmış olduğu miras nedir? Daha önce gördüğümüz gibi, Marx sosyalist proleteryanın 18. yüzyılın devrimci mirasından kurtulması gerektiğini düşünüyordu. Devrimci geleneği o esas olarak olumsuz bir olgu olarak görüyordu: "Ölmüş bulunan bütün kuşakların geleneği yaşayanların beyinlerine bir kabus gibi çökmüştür. Bunlar kendilerini ve çevrelerini dönüştürüyor, yepyeni birşey yaratıyor gibi görünürlerken bile, tam da o devrimci bunalım dönemlerinde, geçmişin ruhlarını ürkek bir biçimde yardıma çağırırlar ve onların adlarını, şiarlarını ve giysilerini ödünç alırlar. (...) Geçmişin devrimleri kendi özgül içeriklerini kendilerinden gizlemek için tarihsel anılara ihtiyaç duymuşlardır. 19. yüzyılın devrimi kendi hedefini gerçekleştirmek için ölmüş olanları kendi ölülerini gömmeye terk etmelidir."[28] Kuşkusuz, bu gözlem çok özgül bir bağlama, Marx'ın 1848-1852 yılları arasında "Montagne'ın karikatürü"ne karşı polemiğine aittir; ama daha genel bir geçerliliğe de sahiptir. Bana öyle geliyor ki, Marx hem haklıydı hem yanılıyordu.

26. K. Marx, "Contribution à la critique de la philosophie du droit de Hegel", MRF, s.151-153'de zikredilmiş.

27. Marx/Engels, "Adresse du conseil central á la Ligue", Mart 1850, Karl Marx devant les Jurés de Cologne, Costes, 1939, s.238.

28. K. Marx, Le Dix-Huit Brumaire de Louis Bonaparte, MRF, s.245-247'de zikredilmiş.

20. yüzyıl boyunca Marksistler, oldukça olumsuz sonuçlarla da olsa, Fransız Devrimi örneğinden genellikle bir esin kaynağı olarak yararlanmak istedikleri ölçüde Marx **haklıdır**. Bu, öncelikle Rus Marksizmi'nin iki ana kolu için geçerlidir:

1. **Plehanov ve Menşevikler**. Bunlar Rus demokratik burjuvazisinin 1789 Devrimi'nde (Marx'a göre) oynamış olduğu rolü oynayacağını düşünüyorlardı. Marksistlerin sözcük dağarcığına girmiş ve -Marx'ın Almanya'ya ilişkin (ama daha genel uzantıları da olan) uyarısı görmezlikten gelinerek- siyasal stratejilerin oluşturulmasında kilit unsur haline gelmişti. Oysa Marx'ın uyarısı şuydu: Geç kalmış olan (yani artık proletaryanın tehdidi ile yüzyüze gelmiş olan) burjuva sınıflar kararlı bir devrimci pratik sergiliyemezler. Hiç kuşku yok ki, demokratik/devrimci (ya da ulusal) burjuvazi dogması ve 1789 örneğinin -yeni koşullarda- tekerrürü düşüncesi, Stalinizm sayesinde, 1926'dan itibaren sömürge, yarı-sömürge ve bağımlı ülkelerdeki komünist hareketin ideolojisinin, ezilen sınıflar için uğursuz sonuçlara yol açan çok önemli bir bileşeni haline gelmiştir.

2. **Lenin ve Bolşevikler**. Onların liberal Rus burjuvazisine ilişkin hiçbir yanılsamaları yoktu; ama özellikle 1905 öncesinde **Jakobenizm**'i siyasal model olarak benimsemişlerdi. Bu modelden genellikle otoriter bir parti, devrim ve devrimci iktidar anlayışı kaynaklanıyordu... Rosa Luxemburg ve Leon Trotski -özellikle de 1903-1905 yılları boyunca- Marksist anlayış, yöntemler, pratikler ve örgütlenme biçimleriyle Robespierre ve arkadaşlarınınki arasındaki özsel farklılığın üzerinde ısrarla durarak, bu Jakoben paradigmayı eleştireceklerdir. Lenin'in **Devlet ve Devrim**'i bu Jakoben modelin aşılması olarak düşünülebilir.

Stalin'i ve onun yamaklarını Jakobenizm'in mirasçıları olarak değerlendirmek 1793 devrimcilerine karşı büyük bir haksızlık, Kamu Selameti Komitesi'nin terörünü 30'lu yılların GPU'su ile kıyaslamak ise apaçık bir tarihsel saçmalık olurdu. Buna karşılık, Antonio Gramsci gibi ince düşünen ve yenilikçi bir Marksist'te bir Jakoben unsurun olduğu görülebilir. **Ordine Nuovo** için 1919'da yazdığı yazılarda Gramsci proletarya partisinin "Fransız Jakobenlerin kahramanca bir taklidi olabilmek için kitleyi kullanan bir parti" olmaması gerektiğini ileri sürdüğü halde, 30'lu yıllara ait **Hapishane Defteri**'nde açıkça Makyavelli ve Jakoben geleneğinin meşru bir mirasçısı olarak sunulan, oldukça otoriter bir öncü parti anlayışı vardır.[29]

Ne var ki, bir başka düzeyde, 1789-1794 devrimci geleneğinin (sosyalist mücadele için) taşıdığı anlamı tümüyle reddederek, bence, Marx **yanılıyordu**. Kendi düşüncesi bunun mükemmel bir örneğidir: Onun (ve Engels'in) yazılarındaki, ezilen sınıfların baskıcı bir devleti ve adaletsiz bir toplumsal düzeni yıkan bir isyan hareketi olarak (sunulan) **devrim** düşüncesinin kendisi bile büyük ölçüde bu gelenekten esinlenmiştir... Daha genel olarak, büyük Fransız Devrimi -Fransa'da, Avrupa'da ve bütün dünyada- emekçi halkın **kolektif** belleğinin bir parçasıdır ve (komünizm ve anarşizm de dahil olmak üzere) bütün varyantlarıyla sosyalist düşüncenin hayat kaynaklarından birini oluşturur. Marx'ın **18 Brumaire**'de yazdığının tersine, **"geçmişin şiiri" olmadan geleceğin düşü kurulamaz**...

Bir bakıma, Fransız Devrimi'nin mirası günümüzde hâlâ canlılığını, güncelliğini ve **aktifliğini** korumaktadır. Onda henüz **tamamlanmamış** olan bir yan vardır... Henüz ye-

29. A.Gramsci, **Ordine Nuovo**, Einaudi, Torino, 1954, s.139-140; **Note sul Machiavelli, sulla politica e sullo Stato Moderno**, Einaudi, Torino, 1955, s. 6-8, 18, 26.

rine getirilmemiş bir vaadi içermektedir. Henüz bitmemiş olan bir sürecin başlangıcıdır. Bunun en iyi kanıtı, Fransız Devrimi'ne, nihai olarak, resmi ve kalıcı bir biçimde "son vermek" yönünde ısrarla tekrarlanan girişimlerdir. Devrimin bitmiş olduğunu Brumaire'in 18'inde ilk ilan eden Napolyon olmuştur. Başkaları yüzyıllar boyunca kendilerini böyle bir çabaya hasretmişlerdir; bugün bu çabayı François Furet büyük bir küstahlıkla devralmıştır. Oysa, günümüzde 1648 İngiliz Devrimi'nin "sona erdiğini" ilan etmek gibi gülünç bir düşünce kimin aklına gelirdi? Ya da 1830 Devrimi'nin? 1789-1794 Devrimi konusunda bu kadar ateşli olunmasının nedeni tam da onun "sona ermek"ten uzak oluşudur; çünkü bu Devrim'in etkileri politika alanında ve kültürel hayatta, toplumsal imgelerde ve ideolojik mücadelelerde (Fransa'da ve başka yerlerde) ortaya çıkmaya devam etmektedir.

Bu mirasın en ilgiye layık yönleri nelerdir? İkiyüz yıl sonra anılmayı hakkeden "geçmişin ruhları" (Marx) kimlerdir? 1789-1794 devrimci geleneğinin bu **tamamlanmamışlığı** en derinden kanıtlayan öğeleri hangileridir? Burada, bu öğelerin en önemlilerinden en az dört tanesi zikredilebilir:

1. Fransız Devrimi ezilen halkın -sömürülen "kalabalık kitle"nin (Marx)- kendini **tarihi özne**, kendi özgürleşmesinin faili olarak oluşturmasında ayrıcalıklı bir an olmuştur. Bu anlamda, Ernst Bloch'un **ayağa kalkmış insanlığın** yürüyüşü olarak adlandırdığı süreçte -ki bu süreç henüz tamamlanmaktan uzaktır- devasa bir adım olmuştur. Tabii ki, daha önceki hareketlerde (16. yüzyılın köylü isyanları, 18. yüzyılın İngiliz Devrimi) bu devrimin geçmiş örneklerini bulmak mümkündür, ama bunların hiç biri 1789-1794 Devrimi'nin parlaklığına, siyasi ve moral gücüne, evrensel yönelimine ve manevi cesaretine erişemez -ta ki bu bütün çağların en "dev"i (Marx) gelene kadar.

2. Fransız Devrimi sırasında, yönelişleri açısından 1789'da başlayan sürecin burjuva sınırlarını aşan toplumsal hareketler ortaya çıkmıştır. Bu hareketteki başlıca güçler - "baldırı çıplaklar", cumhuriyetçi kadınlar, "çılgınlar", Eşitler ve onların sözcüleri (Jacques Roux, Leclerc vb.) yenilmişler, ezilmişler, giyotine gönderilmişlerdir. Onların- resmi tarih tarafından sistemli bir biçimde bastırılan anıları- Walter Benjamin'in sözünü ettiği **ezilenlerin geleneğinin**, günümüzün mücadelelerini besleyen şehit edilen öncüler geleneğinin bir parçasını oluşturur. Yakın dönemde yapılan araştırmalar devrimci halkın "gizli tutulmuş yarısı"nın, kadınların zenginliğini yavaş yavaş keşfederken, Daniel Guérin ve Maurice Dommanget -akademik tarihçilerin dışında kalmış iki "marjinal"- "baldırı çıplaklar"ı ve "Çılgınları" unutulmaktan kurtarmışlardır.

3. Fransız Devrimi "yeni bir dünya düzeni" düşüncelerinin, komünist ("sosyal kulüp", Babeuf, Sylvain Maréchal, François Bossel vb.) ve feminist (Olympe de Gouges, Théroigne de Méricourt) düşüncelerin tohumlarını atmıştır. Devrimci patlama, düşleri, arzuları ve radikal toplumsal talepleri özgürleştirmiştir. Bu anlamda da ucu açık ve tamamlanmamış bir geleceğin taşıyıcısıdır.

4. Fransız Devrimi'nin idealleri -özgürlük, eşitlik, kardeşlik, insan hakları (özellikle de 1793 versiyonu), halkın egemenliği- burjuvazinin bunlardan sağladığı yararı aşan bir **ütopik fazlayı** (Ernst Bloch) içerirler. **Onların fiilen gerçekleştirilmesi burjuva düzeninin ortadan kaldırılmasını gerektirir.** Ernst Bloch'un kâhince bir güçle vurgulamış olduğu gibi, "özgürlük, eşitlik, kardeşlik aynı zamanda onurlandırılmamış bağlılıkların

da parçasıdırlar, dolayısıyla henüz düzenlenip, söndürülmemişlerdir." Bağırlarında, ancak sosyalist devrimle ve sınıfsız toplumla gerçekleşecek olan "o vaadi, ve bir vaadin o somut ütopik içeriğini" taşırlar. Kısacası, "Özgürlük, eşitlik, kardeşlik -ayağa kalkmış insanlığın, insan onurunun yürüyüşü için yapılanlar- burjuva ufkunun çok ötelerine taşar."[30]

Tarihten (büyük harf T ile) çıkarılması gereken sonuç ve ders şudur: 1789-1794 Fransız Devrimi sadece bir başlangıçtır. Mücadele sürüyor.

30. Ernst Bloch, Droit naturel et dignité humaine, Payot, 1976, s. 178-179.

Raymond Williams'ın Gerçekçi Bir Sosyalizm Ütopyası Arayışı

Gülnur SAVRAN

Raymond Williams, Marksizm ve Edebiyat (çev. Esen Tarım), Adam Yayınları, 1990. (Özgün adı: Marxism and Literature, Oxford University Press, 1977.)

Raymond Williams, İkibin'e Doğru (çev. Esen Tarım), Ayrıntı Yayınevi, 1989. (Özgün adı: Towards 2000, The Hogarth Press, 1983.)

Raymond Williams kolay kolay kategorize edilemeyecek, bir anlamda ele avuca sığmayan bir düşünürdü. 1988 yılında öldüğünde, geride 'taraftar'dan çok onu saygıyla anan dost bıraktı. Williams'ın kolay sınıflandırmalara tâbi tutulamamasının belki bir nedeni entelektüel dürüstlüğü ve cesaretiydi: Tutkulu, öfkeli bir anti-kapitalistti Williams, ama uzun yıllar boyunca Marksizm'e karşı mesafesini korumuş, Marksizm'le dışarıdan tartışmayı seçmişti; 1970'lerde Marksizm'le ilişkisi daha içeriden bir tartışmaya dönüştüğünde ise, tarihsel maddeciliği kendi kayıtlarını, koşullarını açık seçik koyarak benimsedi. Öte yandan, ilgi alanı esas olarak kültür ve edebiyattı; ama kültür sorunlarını tartışırken uzun uzadıya teknoloji ve iktisattan söz etmesi, edebiyat üzerine yazarken (ve bizzat edebiyat üretirken) politikayla sürekli haşır neşir olması, onun geleneksel biçimlerde tanımlanmış alanlara sığdırılmasını güçleştiriyordu. Bütün bunlar Williams'ın özenle, bilinçle yaptığı seçimlerdi; doğruluğuna inandığı teorik konumu tavırlarıyla yaşamında ete kemiğe büründürüyordu: Madem ki Marksistler kültürü politikadan soyutluyorlardı, o kendi Marksizmiyle, kendi kültür teorisiyle bu ilişkiyi kuramlaştıracak ve belki de ne 'tam' Marksist, ne de 'tam' kültür teorisyeni olacaktı. Ama kültür-politika birliğini kurma kaygısından hiç bir şekilde vaz geçmeyecekti. Çevresindekilerin Williams'ı adlandırmaktaki güçlüklerini çarpıcı bir biçimde ifade eden "Marksistsiniz, Değil mi?" başlıklı yazısında açıkça ortaya koyduğu gibi, bu kaygının çok doğrudan bir politik nedeni vardı: "Kültürel hegemonya süreçlerine ilişkin olarak yerine getirilmesi gereken son derece önemli bir görev olduğunu biliyorum. Kapitalist toplumun üretiği anlamlar ve değerler sisteminin, genelde ve ayrıntılarda... yenilgiye uğratılması gereğine inanıyorum."[1]

Williams kapitalizmin kurmuş olduğu hegemonyanın tahliline, teorik çerçeve olarak tarihsel maddeciliği bilinçli bir biçimde benimsemeden önce başlıyor. Bu çabayı 1973-

1. R. Williams, "You're a Marxist Aren't You?", The Idea/Concept of Socialism (derl. B. Parekh), Londra, 1975 içinde.

75 yıllarından itibaren belirtik olarak Marksist bir çerçeve içinde sürdürüyor. **Marksizm ve Edebiyat** bu ikinci evrenin teorik araçlarını bir bütün olarak sunan ilk yapıt. Williams bu kitabın "Giriş"inde, "kültürel maddecilik" olarak nitelendirdiği konuumu şöyle açıklıyor: "Tarihsel maddecilik içerisinde, maddi kültüre değgin üretimle edebiyat üretiminin özgüllüklerinin kuramı" (s.10). Bu kitaptan altı yıl sonra yayımlanan **İkibin'e Doğru** ise, teorik araçların sergilenmesinin ötesinde, doğrudan politik bir müdahale.

Bu yazının amacı Williams'ın düşüncesinin geçirdiği evrimi tek tek bütün duraklarıyla aktarmak değil.[2] Bunun yerine, son bir yıl içinde Türkçe olarak yayımlanmış ve teorik çerçeveleri ortak olan bu iki kitabı teker teker ele alıp, ilkindeki kavramsal tahlil ile ikincideki politik konum arasında bağlantı kurmaya çalışacağım. Williams'ın başka yazılarına yeri geldikçe, esas tartışmayla ilgili olduğu ölçüde değineceğim.

"MARKSİZM VE EDEBİYAT": KÜLTÜR VE HEGEMONYA

Williams Marksizm'le ilişkisinin gelişimini anlattığı "Giriş" bölümünde, **Marksizm ve Edebiyat**'ın hem Marksist yazındaki, hem de kültür teorisi bağlamındaki yerini kendisinin nasıl gördüğüne açıklık getiriyor. Williams'ın Marksizm'le tanışması, daha sonraki hayat pratiğinin düşündürebileceği gibi teorik-akademik bir çevrenin tartışmaları içinde değil, Galler'de yaşayan bir işçi ailesinin çocuğu kimliğiyle oluyor. Kendisine göre bu, onun uzunca bir dönem boyunca yaşadığı sıkıntıların kaynağı olmuş: Siyasal ve ekonomik nedenlerle benimsediği Marksizm'in onu kültür tartışmalarında belli bir konuma yerleştirdiğini sonradan fark ettiğini söylüyor Williams. Başka bir deyişle, kendini benimsediği bir politik konumun kültür tartışmalarındaki uzantılarını formüle etmeye çalışır ve bunları savunurken yakalıyor... Ancak bu teşhisi yapabilmesi onun için bir kurtuluş oluyor. **Marksizm ve Edebiyat** bu kurtuluşun ve Marksizm'e de edebiyata da özgürce yaklaşımın ürünü.

Kitabın yapısı bir bakıma bu özgürleşmeyi yansıtıyor. Üç bölümden oluşan **Marksizm ve Edebiyat**'ın ilk bölümünde Williams teker teker kültür, dil, edebiyat ve ideoloji kavramlarını ele alıyor ve, "Giriş"te kendisinin de ifade ettiği gibi, bu kavramların Marksist kullanımlarıyla Marksizm -dışı kullanımlarını "karşılıklı ilişkileri içinde" inceliyor. Kendi konumu da bu tür bir karşılaştırma/çarpıştırmanın sonucu. İkinci bölüm Marksist bir kültür teorisinin temel kavramlarını oluşturma süreci: Williams bir yandan altyapı/üstyapı, belirleyicilik, üretici güçler, dolayım gibi Marksist kavramların yaygın kullanımlarını eleştirir ve bu kavramları kendi Marksist yorumuyla anlamlandırırken, diğer yandan da, benimsemiş olduğu "hegemonya" anlayışının köşetaşlarını oluşturan özgün kavramlarını geliştiriyor: "Biçimlenmeler" (formations), "egemen", "kalıntısal", "doğmakta olan" bu ikinci diziden kavramlar. Nihayet üçüncü bölümde, daha özgül bir alanda, bu kez edebiyat kuramı çerçevesinde Marksizm-içi çeşitli görüşlerle Marksizm'e alternatif görüşlerin karşılıklı ilişkilerinden yine kendi çıkardığı teorik sonuçları formüle ediyor.

Türkçe'de çıkmış bir kitabın bütününü özetlemektense, **Marksizm ve Edebiyat**'ta geliştirilen kavramlardan özellikle **İkibin'e Doğru**'daki siyasal tartışma açısından uzantıları olanlar üzerinde durmak bana daha anlamlı geliyor. Dolayısıyla, kitapla ilgili görüşlerimi kültür, ideoloji, altyapı/üstyapı, belirleyicilik, üretim ve hegemonya gibi kavramların belirlediği sınırlar içinde kalarak aktaracağım.

2. Williams'ın **İkibin'e Doğru** dışındaki başlıca yapıtlarını özet olarak ele alan genel bir tarama için bk. Serdar Turgut, "Modern Trajedi'ye Karşı Kültürel Devrim: Bir Galli Avrupalının Süren Arayışı", Toplum ve Bilim 28, Kış 1985.

Williams, bütün bir yaşam biçimi olarak gördüğü "kültür"ün maddi ve aktif boyutlarının, Marksizm'de maddecilik adına yok sayıldığı kanısında. Gerçekte kendisi de bir üretim olan kültür, Marksist yazında üretim kavramının daraltılmasıyla edilgen ve ikincil bir konuma itilmiştir ona göre. "İnsanın yaşamı için gerekli şeyleri üretirken kendi tarihini yaptığı" tesbiti Marksizm'in toplumsal düşünceye büyük katkısıdır ve doğa/toplum ikilemini aştığı ölçüde çağdaş düşüncenin en önemli adımıdır. Ne var ki, bu tesbitteki **oluşturuculuk**, aktiflik vurgusu Marksizm'de genellikle yitirilmiştir. Bu tesbitten sonra atılması gereken adım kültür tarihini maddi bir süreç olarak anlamakken, Marksizm kültürü maddi hayattan ayırmıştır. Böylece, "... kültür kavramının, özgül ve farklı 'yaşam biçimleri' yaratan oluşturucu (constitutive) bir toplumsal süreç olarak ele alınması uzun süre ertelenmiş ve yerini soyutlayıcı doğrusal bir evrensellik anlayışı almıştır." (s.21, değiştirilmiş çeviri.) Aynı döneme ait bir başka yazısında kendi çabasını ve "kültürel maddecilik"le birlikte gerçekleştirdiğine inandığı şeyi şöyle nitelendiriyor: "... kültürü, özgül pratiklerin, 'sanatlar'ın (toplumsal ve maddi) üretim süreci olarak, (maddi 'pratik bilinç' olan dilden özgül yazım teknolojilerine kadar...) maddi üretim araçlarının toplumsal kullanımları olarak ele alan bir kültür teorisi."[3]

Bu kültür teorisi, kültür ile politika arasındaki ilişkiyi kavramayı olanaklı kılar; çünkü "yansımacı" bir anlayıştan farklı olarak insanların maddi faaliyetlerini bir bütün olarak ele almıştır. Maddecilik adına bugüne kadar savunulan kültür ve ideoloji kavramları " 'bilinç ve ürünleri'nin... ironik bir biçimde idealleştirilmesine yol açmıştır." (s.53) Bu anlayışta, düşünce ilkin idealleştirilir, ondan sonra (soyut bir süreç olarak), maddi toplumsal sürece gönderme yapma yoluyla maddileştirilir. Böyle olduğunda ise, kültürün oluşturucu ve dönüştürücü potansiyeli tümüyle yadsınmış, politika ile bağlantısı koparılmış olur. Kültürel süreçlerin, kültürel üretimin farklı kurum ve biçimlenmelerinin maddi-toplumsal bütün içine yerleştirilmesini mümkün kılmak, bu bütünün oluşmasında ve dönüştürülmesinde kültürün aktif rolüne yer açmak... Williams **Marksizm ve Edebiyat**'ta geliştirdiği kültürel maddeciliğin hedefini böyle tasarlıyor ve bu amacı gerçekleştirmeye elverişli bir kültür kuramının anahatlarını belirlediğine inanıyor.

Gerek **Marksizm ve Edebiyat** döneminin öncesinde, gerekse - azalarak da olsa- bu dönemde, Williams'a Marksistlerin yönelttiği başlıca eleştirilerden biri "kültürcülük". Williams'ın, kültürel olguların tahlili söz konusu olduğunda tarihsel maddeciliği kullanmada başarılı olduğunu, ama kültürün toplumsal bütün içindeki yerini belirlerken (kültürel maddeciliği tarihsel maddeciliğin içine yerleştirirken), ciddi sorunları olduğunu söyleyen A.Barnett[4] bu eleştirinin sözcülerinden birisi. Ona göre, Williams'ın kültürcülüğü ile ekonomist bir sosyalist strateji anlayışı arasında paralellik kurmak mümkün: Williams'ın anlayışı, devrimci dönüşümün kendiliğinden bir biçimde kültürel dönüşümle sağlanabileceği izlenimini veriyor. Barnett'ın bu düşüncesini belki şöyle ifade etmek de mümkün: Williams kültürel maddeciliği tarihsel maddeciliğin içine yerleştirmek yerine, tarihsel maddeciliği kültürel maddeciliğe dönüştürüyor... Nitekim yukarıda sözünü ettiğim 1977 tarihli yazısında kendisi de 1960'ların sonundaki yaklaşımıyla ilgili ilginç bir gözlemde bulunuyor: "... gerçekten de kültürel süreçlere ilişkin açıklamalarımın (benim tarafımdan da) genel bir toplum teorisi ya da genel bir pratik seçenek olarak algılanması tehlikesi vardı."[5] **Marksizm ve Edebiyat**'la birlikte bu 'tehlike'nin ortadan kalkıp kalkmadığını görmek için bu kitapta formüle edilen kavramlara daha yakından bakalım.

3. R. Williams, "Notes on Marxism in Britain Since 1945", New Left Review 100, Kasım 1976-Ocak 1977, s.88-89,

4. A. Barnett, "Raymond Williams and Marxism: A Rejoinder to Terry Eagleton", New Left Review 99, Eylül-Ekim 1976.

5. R. Williams, a.g.m., s.89-90.

Williams klasik Marksizm'in altyapı/üstyapı ikiliğini reddediyor ve bu red temelinde kendi belirleyicilik anlayışını geliştiriyor. Bunun yanısıra, üretici güçler ve maddi üretim kavramlarının Marksizm'deki yaygın kullanımının daraltıcı olduğu kabulünden hareket ederek bu kavramlara yüklediği yeni anlamlarla belirli bir hegemonya anlayışına varıyor. Toplumsal bütün içindeki belirlenim düzeni ve hegemonyanın bu düzen çerçevesindeki karmaşık niteliği, Williams'ın kültürel maddeciliğinin temel eksenleri.

Yazara göre, Marx'ın kuramının asıl gücü, düşünceyle faaliyetin, bilinçle maddi üretimin birbirinden kopuk alanlar olarak kavranmasına yöneltti̇ği eleştiriydi. Bunları birbirinden ayrılabilir alanlar olarak birbirinden soyutlamak, hem bilinci hem maddi üretimi oluşturucu süreçler olmaktan çıkarmıştır. "Altyapı" somut ve belirli insanların gerçek ilişkiler içindeki faaliyetleri, "üstyapı" ise bir dizi maddi kültürel faaliyet yerine kullanılan kavramlardır aslında. Ne var ki, yaygın biçimleriyle bu kavramlar durağan bir ilişkiyi ifade edegelir olmuşlardır. Kendi içine kapalı bu ayrı alanlar arasında **sonradan** kurulan **dışsal** ilişki nasıl tasarlanırsa tasarlansın söz konusu sakıncayı ortadan kaldırmaya yetmez.

Marksizm'in bu konuda zaman içinde yitirdiği eleştirel gücü yeniden kazanması için önerilen çözümlerden en önemlisi "dolayım" kavramı olmuştur. (s.67) Bu kavram, kültürün de üretimin de "oluşturucu süreçler" biçiminde tasarlanması yolunda bir çabayı ifade eder: "...(burada) basit yansımanın ya da yeniden-üretimin ötesinde... aktif olarak birşeyler olmaktadır.(...) altyapı ile üstyapı arasındaki ilişki ne dolaysızdır, ne de basit bir biçimde, işleyiişi gecikmelere, karmaşıklıklara ve dolaylılığa tâbi olan bir ilişkidir; doğası gereği, dolaysız yeniden-üretim olmayan bir ilişkidir bu."[6] Dolayım kavramı karşılıklı faaliyeti, eylemliliği kavramayı amaçlar. Ama yine de, gerçeklik ile dil ya da düşünceyi "maddi toplumsal sürecin ayrılamaz öğeleri" (s.81, değiştirilmiş çeviri) olarak ele almadığı ölçüde, dolayım anlayışı düalizm sınırlarını aşamayan bir anlayıştır. Sorunun çözümü, belirlenim kavramının incelenmesinde ve doğru tasarlanmasında yatmaktadır. (s.68)

Williams'ın "belirleyicilik" kavramını reddetmediği, tersine önemsediği çok açık: "Belirleyicilik anlayışını içermeyen bir Marksizm aslında değersizdir. Bugünkü belirleyicilik anlayışlarının çoğunu içeren bir Marksizm ise köklü bir biçimde özürlüdür." (s.69, değiştirilmiş çeviri.) Kendi belirleyicilik kavramını geliştirirken Williams önce "tarihsel nesnellik" ile "soyut nesnellik" anlayışlarını birbirinden ayırıyor. Yazara göre, ilki tarihten devralınan mirası, ikincisi ise hiç bir şekilde denetlenemez oluşu ifade eder. Reddedilmesi gereken soyut nesnellik kavramı tam da Marksizm içinde gelişmiş olan nesnellik anlayışına tekabül etmektedir. Bunun çok güçlü bir nedeni vardır: Marksistler kapitalizmde yaşanan nesnellik -ki bu gerçekten pratikte insanların iradelerinin dışında bir nesnelliktir- biçimini, bu özgül deneyimlerine dayanarak genelleştirmişler ve belirlenim kavramının bütününe teşmil etmişlerdir. (s.71) Oysa, tarihsel mirasa tekabül eden bir belirleyicilik kavramı, hem olumlu hem olumsuz anlamlarıyla sınır koymayı ve baskı uygulamayı içerir: " 'Toplum' hiç bir zaman yalnızca toplumsal ve bireysel doyumu sınırlayan 'ölü bir kabuk' değildir. Toplum aynı zamanda çok güçlü baskıları olan oluşturucu bir süreçtir... Bu tür bütünsel bir belirleyicilik -sınırların ve baskıların karmaşık ve karşılıklı-ilişkili süreci- toplumsal sürecin bütünündedir, başka bir yerde değil: Ne soyutlanmış 'üretim tarzı'nda, ne de soyutlanmış 'psikoloji'de." (s.72., değiştirilmiş çeviri.) Kısacası, belirlemek, olumlu bir anlamda **oluşturmak** boyutunu her zaman içerir ve **toplumun bütününden** kaynaklanan sınırları ve baskıları ifade eder.

Altyapı/üstyapı ilişkisine ve belirlenim kavramına ilişkin yanılgılar Marksizm'de üretici güçler ve üretim kavramlarının yanlış anlaşılmasından kaynaklanmıştır. Yine ka-

6. R. Williams, "Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory", New Left Review 82, Kasım-Aralık 1973, s.5.

pitalist üretim tarzının fetişizmine hapsolan Marksistler, üretici güçler kavramını, kendi içine kapalı bir maddi üretim alanıyla sınırlayarak kullanmışlardır. Kapitalizmde üretici güçler gerçekten kendilerine yeterli bir dünya oluşturur gibi görünürler. Ama bu görünüm genelleştirilip evrenselleştirildiğinde ve üretici güclerin diğer faaliyetlerle ilişkilerinin kapitalizmdeki "yasaları" "temel doğrular olarak" görüldüğünde, tıpkı soyut nesnelliğin benimsenmesi durumunda olduğu gibi Marx'ın özgün hedefinden sapılmış olur.(s.75)

Üretim kavramının sadece dar anlamda "maddi üretim"le sınırlı kullanımı, başka üretim süreçlerinin ve üretici güçlerin tahlilini engeller Williams'a göre: "Genellikle görmezlikten gelinen 'siyaset'in maddi üretimidir. Oysa herhangi bir egemen sınıf maddi üretimin büyük bir bölümünü bir siyasal düzeni kurmaya ayırır." (s.76, değiştirilmiş çeviri.) Aynı biçimde kültürel üretim de, böylesine daraltılmış ve fetişleştirilmiş bir üretim kavramıyla tahlil edilemez.

Üretim kavramını, dar anlamda maddi üretim ile başka toplumsal faaliyetler arasında bir ayrım yapmadan kullanmanın sorunlarına ancak çok kısaca değineceğim. Bu iki tür "üretim" birbirine indirgendiğinde, her tür faaliyetin karşılıklı olarak birbirine göndermeler yoluyla açıklandığı bir toplumsal bütün anlayışına kapılmak oldukça kolay. Egemen sınıfın politik faaliyetini de, 'ekonomik' faaliyetini de ayrıştırılmamış bir üretim kavramıyla ifade etmek, aslında, toplumsal bütünü döngüsel bir mantıkla, açıklamadan tasvir etmek anlamına gelir. Bu teorik yanılgının politik uzantısı ise herhangi bir stratejik öncelik anlayışına sahip olmamaya gidebilir. Williams'ın bu kitabında bu tür bir strateji sorununun doğması söz konusu olamazdı zaten; ancak, maddi üretimin başka faaliyet tarzlarından ayrıştırılmasına yöneltti̇ği teorik eleştiride bu döngüsel mantığın belirtileri kanımca var. Williams da bunun farkında: "Ancak üretici (endüstriyel) güçlerin 'kendine yeterli dünyası' düşüncesini reddeder ve üretici güçleri bir bütün olarak toplumsal sürecin herhangi bir etkinliği olarak betimlersek, gerekli bir eleştiri yapmakla birlikte, en azından başlangıçta, keskinliğimizden ve özgüllüğümüzden yitirmiş oluruz." (s.76. değiştirilmiş çeviri, a.b.ç.) Williams bu noktada sorunun çözümünü erteliyor. Ne var ki, tartışmanın daha ileri aşamalarında, özellikle de hegemonya anlayışında, kanımca bu sorun yeniden ve yeniden çıkıyor karşımıza.

"Hegemonya" kavramının, salt bir üstyapı düzeyi olarak algılanan "ideoloji" kavramına üstünlüğü, toplumsal sürecin bütünselliğini kucaklamasında yatar Williams'a göre: "Hegemonya yaşamın tümünü kapsayan pratikler ve beklentiler bütünüdür... Pratikler olarak yaşandığında karşılıklı olarak birbirini doğrular gibi görünen ve aktif olarak oluşturucu olan anlam ve değerlerin yaşanmış dizgesidir hegemonya." (s.88, değiştirilmiş çeviri.) Toplumsal bütünün birliğini sağlayan, ya da onu bir birlik olarak oluşturan bu dizge yalnızca düşünce ve inançlara indirgenemez; hakim anlam ve değerlerin düzenlediği bütün bir toplumsal süreçtir.

Williams, Marksizm'in çağları tahlil etmekte başarılı olmakla birlikte, belirli bir üretim tarzının kendi içindeki dönemsel değişimleri kavramakta yetersiz kaldığını savunuyor. İşte hegemonya kavramı tam da bu "tarihsel" tahlili zenginleştiren bir kavram. Hegemonyanın karmaşık niteliği, "belirleyici özellikler" türünden soyutlamalara takılıp kalmak yerine, "bütünleştirme", massetme olgusunu inceleyerek dönemleri kavramaya olanak sağlar; bütünleştirme mekanizmaları hakim kültürün oluşmasının ve yeniden oluşmasının biçimleridir ve aktif süreçlerdir. Williams, bütünleştirme ya da massetme kavramı çerçevesinde oluşturduğu "kalıntısal" ve "doğmakta olan" süreçler ve "biçimlenmeler" kavramlarıyla, kültürün karşıt yönlerde gelişebilecek çeşitli süreçlerini bütün zenginliğiyle kucaklamanın araçlarını sunmaya çalışıyor.[7]

7. Bu konuda Marksizm ve Edebiyat dışında, bkz. a.g.m., s.7-8.

Öte yandan, yazara göre hegemonya kavramı "kültür" kavramının dışladığı çok önemli bir boyutu, yani sınıf hakimiyetini içerdiği için de yararlıdır. Kültür ya da "toplumsal pratikler bütünü" türünden kavramlar toplumsal bütünün sınıf doğasını göz ardı etmeye elverişli kavramlardır. Marksizm açısından, toplumsal bütün içinde farklı pratiklerin karşılıklı etkileşiminden söz etmek yeterli değildir; bu etkileşime, belli bir sınıfın hakimiyetini ifade etme ve sağlama biçimleri açısından yaklaşmak gerekir.

Öyleyse, hegemonya kavramı bir yandan toplumsal bütünün dinamik ve karmaşık niteliğini kavramlaştırmanın yolunu açarken, diğer yandan da bu karmaşıklığın belli bir sınıfın hakimiyeti doğrultusunda oluştuğunu ifade ediyor. Williams'ın bu kaygılarla geliştirdiği hegemonya anlayışının çok önemli bir boyutu, hakim sınıfın hegemonyasına karşı yönde süreçlere yer tanıması: "... hegemonik işlev yalnızca değişmeyen bir egemenliğin basit bir iletimi olarak değerlendirilmemelidir. Tam tersine herhangi bir hegemonik süreç kendi egemenliğini tehdit eden alternatiflere ve muhalefete karşı özellikle dikkatli olmak zorundadır." (s.91) Bu alternatif ve muhalif biçimlenmeler ve süreçler "kalıntısal" da olabilirler, hakim kültürün dışında ortaya çıkmış "doğmakta olan" biçimler de. Hakim kültür bunları kendisiyle bütünleştirebileceği gibi, bunlar massedilmeye karşı direnebilirler de. İşte kültürün politikayla kopanlmaz bağı da buradadır: Dönüştürücü bir politika bu kaynakların teşhisinde uyanık olmak zorundadır. Williams'ın, alternatif biçimlerin olası kaynaklarına verdiği bir örnek "kırsal topluluk"lar: "...kırsal topluluk düşüncesi kalıntısaldır, ama... bazı sınırlı açılardan endüstriyel kentsel kapitalizme de alternatif ya da karşıttır." (s.98, değiştirilmiş çeviri.) Öte yandan, doğmakta olan kültürel pratik kaynaklarından birisi, en azından Marksistler açısından merkezi bir önem taşır: Bu, "yeni bir sınıfın biçimlenmesi, bilincine ulaşmasıdır."[8] Bir başka örnek ise, hakim kültürün dışarıda bıraktığı ya da elini atmadığı kişisel ilişkiler alanı ya da kitle iletişimi, sanat alanlarında yeni anlayışlar olabilir.[9]

Williams'ın dar bir "üretim" anlayışına karşı geliştirdiği ve her tür toplumsal faaliyet ile biçimlenmeyi ifade eden bir üretim kavramından hareketle oluşturduğu hegemonya anlayışının anahatları kabaca bunlar. Bu anlayış, gerçekten, toplumsal yaşamın her alanına sınıf hakimiyeti ve karşı hegemonya açısından yaklaşması ve kültürü kendi içinde politikleştirmesiyle, kanımca Lukács ve Gramsci geleneğinin bu değerli yanını sürdürüyor. Hem 'ekonomi-dışı' ilişkilerin dinamizmine yer açıyor Williams, hem de bu dinamiklerin sınıfsal rengine hiç bir noktada kör kalmıyor. Ancak, toplumsal bütünün radikal bir dönüşümünü tasarlarken gerekli olan bir şey daha var ki, Williams'ın kültürel maddeciliği bu haliyle ona pek yer tanımıyor gibi: Alternatif süreçlerin gerçekten sisteme karşıt süreçler haline gelebilmeleri ve bu nitelikleriyle bir kalıcılık ve süreklilik kazanmalarını mümkün kılacak toplumsal örgütlenme biçimi. Kişisel ilişkilerde, kırsal topluluklarda, sanat-edebiyat pratiklerinde, eğitim ve kitle iletişimi kurumlarında ortaya çıkabilecek olan kapitalizme karşıt akımlar, ilişki biçimleri ve pratikler, bu üretim tarzının sınırları içinde ne kadar derinleştirilebilir ve ne kadar kalıcı olabilir? Williams'ın bu sorunun bilincinde olmadığı söylenemez; ama **Marksizm ve Edebiyat** bağlamında bu sorunun doyurucu bir yanıtı da yok bence. Yukarıda döngüsel mantık olarak ifade ettiğim sorunun farklı bir düzeyde büründüğü biçim bu: Williams'ın artık-değer sömürüsüne dayalı üretimin özgüllüğünü ve belirleyiciliğini ifade eden bir "üretim" kavramını reddetmesi, üretim tarzının sınırlarını hesaba katmayan, genel bir 'muhalefet' anlayışına yol açıyor. Kısacası, yazara yöneltilen "kültürcülük" eleştirisi **Marksizm ve Edebiyat** dönemi için geçerliliğini belli bir ölçüde koruyor. Williams'ın, herşeyi üretimin belirleyiciliğine bağlayan anlayışın ötesine geçme uğrunda harcadığı çaba ve bunun ürünü olan zenginleşmiş çerçeve kuşkusuz çok değerli. Ama 'değerli bir proje' olarak kalmaya

8. R. Williams, a.g.m., s.12.
9. Aynı yerde, s.13.

da mahkûm mu yoksa?

"İKİBİN'E DOĞRU": GENEL ÇIKAR VE YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER

Bu son soru Williams'ın yaklaşımının bir anlamda ütopyacı olduğunu ima ediyor. Ancak ütopyacılığı Williams'a bir eleştiri olarak yöneltirken dikkatli olmak gerek. Çünkü **İkibin'e Doğru** ütopyacılığın savunusuyla başlıyor. Ama hangi anlamda ütopyacılığın?

Williams'ın bu kitabı 80'li yılların ideolojik-politik atmosferine doğrudan politik bir müdahale niteliğini taşıyor. Bütünsel analizlerin ve projelerin küçümsendiği, bunların yerini kısa vadeli, pragmatik politikaların aldığı bir ortamda, Williams revaçtaki bu politika tarzının geleceği tasarlama ve kurma yöneliminin yitirilmesi anlamını taşıdığını ileri sürüyor. Bu geleceksizlik karşısında belli bir ütopya anlayışına sıkı sıkı sarılmak gerekiyor yazara göre: "Sistemli bir ütopya farklı bir hayat tarzı tasarlayabilir ve dolayısıyla da ancak en genel ve evrensel (ama tamamen de gerçekçi) bir tarihçilikle elde edilebilecek bir inancı -yani insanların tamamen farklı biçimlerde, tamamen farklı değerlerle, tamamen farklı toplum düzeni biçimlerinde yaşayabilecekleri inancını destekler." (s.22) Ne var ki, Williams bütünsellik adına soyutluğa da razı değil. Tahlilimizi soyut bir bütünlük anlayışıyla sınırlandırmak yerine, somut ve özgül olanı hesaba katan bir kavrayışa ulaşmamız gerek ona göre. Daha önce de değindiğim gibi, Williams'ın gözünde çağlar itibarıyla geçerli olacak genellemeler önemli ama yetersiz. Ütopyamız yaşanan tarihsel somutluğu içermeli. "Katı ütopyacı düşünüş tarzının en kusurlu yönü bu bütünlüğün temelde başka mekân ya da zamana yansıtılmasıdır. Ütopik düşünceyi aşarak öğrenmemiz gereken şey de yansıtma işlemi olmaksızın bu bütünlük arayışını yakalamaktır." (s.24)

Verili ilişkilerin ve değerlerin sınırlarını aşmayı hedeflemek, "ticari tanıtma yazıları"nı andıran parça-bölük reçetelerle "bunalımları yönetme"ye aday olmakla yetinmemek, bütün ters akıntılara karşı sosyalizm projesini savunmak demek. Williams'ın bu kitaptaki hedefi de, kapitalizmi ayrıntılı bir "tarihsel" tahlile tâbi tutup, buradan geleceği bütünsel olarak kurmanın yollarını aramak.

Williams'a göre sosyalizme duyulan inançsızlığın en yaygın ifade biçimlerinden birisi, işçi sınıfının politik olarak çözülmekte olduğu tezi. Bu görüşe iki açıdan karşı çıkıyor yazar: Birincisi, sendika üyeliğinin, ya da Britanya bağlamında İşçi Partisi'ne oy vermenin, kendi başına, işçi sınıfının sosyalizme bağlılığına ilişkin bir gösterge oluşturmayacağı. Tersine, özellikle Britanya'da, artık koptuğu iddia edilen sınıf-sosyalizm ilişkisi hiçbir zaman tam anlamıyla kurulmamıştı, işçi sınıfı geçmişte de ağırlıklı bir biçimde sosyalist değildi yazara göre. (s.147-152) İkinci olarak da, Williams'ın gözünde işçi sınıfını tanımlamada politik olarak belirleyici olan tek bir ölçüt yoktur. Oysa, işçi sınıfının daraldığı, çözüldüğü varsayımları hep böyle bir ölçütün önkabulüne dayanır.

Ancak, Williams bütünsel bir sosyalizm projesinden vaz geçenlere yönelttiği eleştiri oklarını, bu porjenin bugüne kadar sözde savunuculuğunu yapmış olan 'yakınları'ndan, özellikle de Britanya sendika hareketi ve İşçi Partisi'nden de esirgemiyor. Hatta Williams'a göre sosyalizmi savunmanın tek yolu, bugüne dek yaygın olarak benimsenmiş sosyalist politikaları önce bir eleştiri süzgecinden geçirmek neredeyse. Williams 'Dost acı konuşur!' diyor: "Bunlar söylenmesi güç şeylerdir: Özellikle de, eski işçi kurumları içinde yetişip, onların perspektifleriyle şekillenmiş, sınai işçi hareketinin şimdiki liderlerinin yaşıtı olan ve onlar gibi bir işçi ailesinden gelen biri için özellikle güçtür bunları söylemek. Gene de, şimdiki hareketi yönlendiren çağı geçmiş varsayımlara, sınılı perspektiflere, özellikle de bir geleneği... veri olarak kabul eden... bu... tavra

katılmaktansa bunları dile getirmek daha iyidir." (s.168. değiştirilmiş çeviri.)

Williams'a göre sosyalist hareketin artık eskisinden farklı bir "genel çıkar" kavaramına dayanması gerekiyor. Eskiden kapitalizmin, doğası gereği, herhangi bir genel çıkara uymayacağı kabulü daha geçerliydi. Ama günümüzde anti-kapitalist bir mücadelenin temelini oluşturabilmesi için "genel çıkar"ın yeniden formüle edilmesi gerekir. Özellikle Britanya'da sendika hareketinin benimsemiş olduğu çıkar anlayışının tikelci ve korporatist niteliğinin herhangi bir genel çıkar kavramıyla yakından uzaktan ilgisi olamaz; bu çıkarların toplamının bir genel çıkar oluşturacağı hiçbir şekilde varsayılamaz. Williams kendisinin hâlâ kapitalizmin genel çıkara aykırı olduğuna inanan "çok az sayıdaki insandan biri" olduğunu belirtiyor; ama buradan, "örgütlü işçi hareketinin kapitalizme son verebilecek tek güç olduğu" (s.157) sonucuna varmanın hiçbir inandırıcılığı kalmadığında ısrar ediyor.

Williams'ın yeni bir genel çıkarın nasıl formüle edilebileceğine ilişkin tahlil ve önerilerini daha sonra ele almak üzere, bu aşamada bir noktaya açıklık getirmekte yarar olduğunu düşünüyorum: Bence gerek "örgütlü işçi hareketi"nden söz ederken, gerekse "genel çıkar"ın geçmişte nasıl anlaşıldığını anlatır ve eleştirirken, Williams Britanya sendika hareketini ve bu hareketin savunduğu kavramları genelleştiriyor, bu hareketin sınırlarını Marksizm'in bütününe atfediyor. Eleştiri hedefindeki bu kayma kitabın bütününde de var, ama özellikle "genel çıkar" kavramını tartıştığı bölümlerde çok belirgin. Kuşkusuz bu, Marksizm'de sınıf çıkarı/genel çıkar ilişkisinin ve buna bağlı olarak 'devrimci özne' sorununun tartışılmaya, geliştirilmeye ihtiyaç gösteren yanları olmadığı anlamına gelmez. Ne var ki, tam da bunları anlamlı bir biçimde tartışabilmek için,önce Williams'ın yarattığını düşündüğüm bu karışıklığın temizlenmesi gerekiyor. Kitabın, eleştiri hedefinin genel olarak Marksizm mi, özel olarak Britanya İşçi Partisi ve sendika hareketi mi olduğu sorusu akılda tutularak okunmasında bu yüzden yarar var.

Bir kez bu ayrımın önemine dikkati çektikten sonra, şimdi de **İkibin'e Doğru**'nun yapısına ilişkin birşeyler söylemek istiyorum. Williams, beş bölümden oluşan kitabının ilk bölümünde, yukarıda da anlatmaya çalıştığım gibi, sosyalizmin geleceğine ilişkin politik müdahalesini tarihsel-dönemsel bir konjonktürün içine yerleştiriyor. İkinci bölüm ise, ilginç bir biçimde, 1959'da kaleme aldığı ve **Uzun Devrim**[10] adlı çalışmasının üçüncü bölümüne tekabül eden "Altmışlarda Britanya"nın bir kısmının yeniden basımı. Williams'ın buna gösterdiği neden, o dönemde geleceğe yönelik olarak yaptığı tahlili aradan geçen yılların ötesinden değerlendirmenin yararı: **İkibin'e Doğru**'da da geleceği kurmaya yol gösterecek bir tahlili amaçladığına göre, bu tür tahliller için nasıl bir yöntem benimsenmesi gerektiğine ilişkin ipuçları çıkarmanın önemli olduğunu düşünüyor Williams (s.28-29). Nitekim üçüncü bölüm "Yeniden Analiz", dördüncü bölüm ise "Genişletilmiş Analiz" başlığını taşıyor. Üçüncü bölümde "Uzun Devrim"in tahlilini yeniden ele alıyor Williams ve ekonomi, demokrasi, kültür ve teknoloji alanlarında eski tahlilini bir anlamda geliştiriyor; ardından da bu ışık altında sınıf-politika-sosyalizm ilişkilerini yeniden değerlendiriyor. Dördüncü bölümde ise, "Uzun Devrim"de ele almadığı uluslararası ilişkiler ve silahlanma konularına giriyor. Beşinci ve son bölüm, Williams'ın ikibinli yıllar için önerdiği politikayı ve bu politikanın dayandığı bazı teorik temelleri içeriyor.

1959 yılında yazdığı bir yazıyı 1983'te yeniden basmasını Williams yöntem sorunları temelinde açıklıyor. Ancak şu soru da önemli: Nasıl oluyor da, Marksizm-öncesi sayılabilecek dönemine ait bir yazısını kendisinin Marksizm-içi olarak nitelendirdiği bir tartışmada kullanabiliyor? Bu, Williams'ın kitabının iç bütünlüğünü nasıl etkiliyor?

Bu soruyu yanıtlayabilmek için, "Uzun Devrim" tahliline (bu kitaba dahil edildiği

10. The Long Revolution, Londra, 1961.

kadarıyla) göz atmak gerekiyor. Herşeyden önce şunu belirtmekte yarar var: Genel çerçevesi ne olursa olsun, "Altmışlarda Britanya" burjuvazinin hegemonyasına ilişkin son derece ayrıntılı ve zengin bir malzeme sunuyor. Williams'ın "kültürel devrim" olarak nitelendirdiği "Uzun Devrim" de aslında burjuvazinin hegemonyasına karşı verilecek mücadelenin adı. Ancak o dönemde Marksistlerin "Uzun Devrim"le ilgili değerlendirmeleri, genellikle, bu tahlilin kültürün dönüştürücülüğü altında yavaş yavaş genişleyen evrimci bir sosyalizm anlayışının ifadesi olduğu yolunda. Sınıflardan bağımsız bir demokrasi ve kültür, bir yandan siyasal katılımın yaygınlaşmasıyla, öte yandan da anlamların ve değerlerin dönüşmesiyle sosyalizme evrilecektir Williams'ın buradaki bakışaçısına göre. Bu çerçeve, sınıflara, sınıf çatışmasına ve kapitalist devletin gücüne yer tanımamaktadır. Dolayısıyla da, işçi demokrasisine dayalı bir iktidarı hedefleyen strateji anlayışının yerine kültürel dönüşümün mutlak gücüne güvenen bir kültürcülüğün yerleştirilmesidir.[11]

"Altmışlarda Britanya" başlıklı bölüme baktığımızda, birbiriyle çelişir gibi görünen iki yargının da -Williams'ın hem burjuvazinin hegemonyasına ilişkin önemli bir malzeme sunduğu, hem de sınıf çatışmasına yer tanımayan bir çerçeve kurduğu yargıları- doğruluk payı olduğunu görüyoruz. Bu bölümdeki, piyasanın, tüketici kavramının, kitle iletişimi araçlarının, reklâmların insanları nasıl denetim altına aldığı ve burjuvazinin hegemonyasını nasıl oluşturduğuna ilişkin tasvirler ve açıklamalar gerçekten çarpıcı. Bu kültürün yarattığı atomize, somut bireyselliklerden soyutlanmış ve her alanda tüketiciler haline gelmiş bireyler, paylaşma, dayanışma duygularından tümüyle yoksundur Williams'a göre. Bu yüzden de, talepleri ve politikaları hiçbir "toplumsal kullanım"a göndermede bulunmayan, kısmi ve soyut çıkarları temelinde oluşmuş talepler ve politikalardır. Williams, tam da hegemonyanın bu derin anlamını yansıtan içselleşmiş değerler üzerinde uzun uzun durur bu bölümde.

Ayrıca, kapitalizmin hegemonyasının ürünü olan bu soyut bireyselliği aşmak için sınıf aidiyetiyle yetinilemeyeceği Williams'ın ısrarla altını çizdiği bir başka nokta: Cinsiyet, dar ve "yaşanmış" topluluklar, bölgesel aidiyet bu hegemonyaya karşı verilecek mücadelede göz ardı edilmemeli yazara göre.

Bunlardan sonra, "kültür devrimi"nin bir parçası olarak ,eğitimin, sanat pratiklerinin, kitle iletişiminin yeniden-örgütlenmesine ilişkin ayrıntılı bir proje sunuyor Williams. Projenin temel ekseni, her tür kültür pratiğinin ve kurumunun toplumsal kullanıma olanak sağlayacak bir "kamu hizmeti"ne dönüştürülmesi. Projenin dayanağı ile ilgili olarak ise şöyle diyor yazar: "Uzun devrimi mümkün kılan insan enerjisi, insanların, toplumun eski biçimlerinin baskı ve kısıtlamalarını yıkıp, yeni ortak kurumlar kurarak kendi hayatlarını kendilerinin yönetebileceği inancından kaynaklanmıştır." (s.74)

Williams'ın sunduğu proje, üreticilerin (bütün alanlarda) üretim araçlarından yoksun oldukları bir toplumsal düzenin içinden yola çıkıyor. Hiçbir noktada bu temel sorunla doğrudan yüzleşmeden, toplumsal kullanımı mümkün kılacak "kamu hizmeti" biçimlerinin ayrıntılı tasarımlarıyla son buluyor. Sermayenin mantığı başlangıç noktasını oluşturduğu halde, sonuçta toplumsal mülkiyete dayalı bir toplumun kültürel örgütlenme projesi görünümüne bürünüyor. Kısacası, kapitalizmin yıkıldığı bir bağlamda son derece anlamlı olabilecek öneriler getiriyor yazar.

Başka türlü söyleyecek olursak, kapitalizme yöneltttiği eleştiri ve burjuvazinin hegemonyasının teşhiri açısından maddeci, ileriye yönelik önerilerinde ütopyacı bir tahlille karşı karşıyayayız. Kültürcülük, ütopyacılık, ya da evrimcilik olarak nitelendirilebilecek bu yaklaşımda, gerçekten, yokluğu ile dikkati çeken şey sınıf iktidarı ve devlet gü-

11 . Bk. T.Eagleton, "Criticism and Politics: The Work of Raymond Williams", New Left Review 95, Ocak-Şubat 1976 (Eleştiri ve İdeoloji, Eleştiri Yay., 1980 adlı kitabının birinci bölümü); A.Barnett, a.g.m.

cü. Sınıflardan söz ettiği yerlere baktığımızda bu 'hayalcilik' daha da belirgin olarak ortaya çıkıyor: "Ben de, bu sınıflandırmaların çoğundan kurtulup gereksiz sorularla uğraşmamamızı öneriyorum." (s.51) Ve yine: "Bizleri sürekli birbirimize düşüren, ekonomi konularında sadece inançsız tavırlar geliştirmeye olanak veren, üstelik hiçbir açık ve pratik alternatifi olmayan bu durumdan uzun süre memnun kalacağımıza inanmak zordur. Besbelli ki, geleceğin gerçekleştirilmesi için **yeni anlamlar yaratmak ve bunları** gerçekleştirmek gerekiyor." (s.42, a.b.ç.) Gerçi toplumsal üretim ile özel mülkiyet arasındaki seçimin "canalıcı sınıf seçimi" (s.65) olduğunu kabul ediyor Williams, ama bu seçimin yol açacağı yüzleşme ve toplumun bu temelde yeniden-örgütlenmesiyle ilgili bir tahlil yok.

"Uzun Devrim" tahlilini yeniden ele aldığı üçüncü bölümde ise, Williams bu tahlilde geliştirdiği planın kapitalizm çerçevesi içinde hayalci olduğunu kabul ediyor gibi: "Hiçbir 'kamu hizmeti' kurumunu, içinde işlediği toplumsal düzenle bağlantısını kurmadan tanımlamanın mümkün olmadığı artık açıktır. (...) Dolayısıyla, karşılaştırmamız gereken sadece kültür sistemleri ile kültür kurumları değil, bunlarla gelişen kapitalist toplum arasındaki etkileşimin değişen biçimleridir." (s.129, değiştirilmiş çeviri:) Nitekim " 'Sanayileşmiş' ve 'Sanayi Sonrası' Toplum" adlı altbölümde, "Uzun Devrim"in tüketici, piyasa gibi dolaşım düzeyine ait terimlerle belirlenmiş çerçevesinin yerine, "çalışma" ve "istihdam" kavramlarına dayalı bir çerçeve getiriyor. (s.84) Ayrıca,. bu altbölümün son cümlesi, politik strateji açısından kendisine yöneltilen kültürcülük eleştirisi karşısında olumlu yönde atılan bir adımın habercisi gibi: "...pratikte yeni bir beşeri çalışma ortamı yaratabiliriz. Bu ortamı kurmak için gösterilen politik çabayı desteklemek ilk görevimizdir dolayısıyla." (s.100)

Sonuç olarak, **İkibin'e Doğru**'da Williams'ın, önceleri neredeyse mutlaklaştırdığı "kültürel maddeciliği" tarihsel maddeciliğin genel çerçevesi içine yerleştirme yönünde olumlu adımlar attığını söyleyebiliriz. Bunun politik uzantısı, üretim ilişkilerinin dönüşümünü kültürel-teknolojik-demokratik ilerlemeye bağlayan bir anlayıştan da vaz geçmek mi gerçekten? Williams bu adımı da atıyor mu?

Herşeyden önce şu gözlemi yapmak mümkün: "Yeniden Analiz" bölümünde Williams kapitalizmin çağdaş gelişimiyle ilgili tartışmalara 'klasik Marksist' denebilecek bir pozisyondan müdahale ediyor. Bunun bir örneği "sanayi-sonrası" toplum ve "sanayisizleşme" tezlerine verdiği yanıt: Williams bu tezlerin kapitalizmin doğasını kavrayamamaktan kaynaklandığını ileri sürüyor. Kapitalizmi uluslararası bir sistem olarak ele aldığımızda, belli ülkelerde ve belli alanlarda kapatılan sanayi işletmelerinin "sanayisizleşme"nin değil, uluslararası sermayenin yeniden yapılanmasının bir ifadesi olduğunu görürüz ona göre. (s.86-92)

Öte yandan, kapitalizmin tanımladığı biçimde yalnızca "istihdam" anlamına gelen "çalışma"nın, ücretli sanayi işçisinin harcadığı emeğin ötesine geçen eleştirel bir tanımını yapıyor Williams. Bir kez kapitalizmin bu sınırlı bakışaçısı aşıldığında, "hizmet sektörü" kategorisinin içinde toplanan faaliyetlerin küçümsenmesinin saçmalığı, bu sistem içindeki vasıflı emek anlayışının sınırlılığı, yetiştirme, bakım gibi emek biçimlerinin **toplumsal anlamı** ortaya çıkacaktır yazara göre. Bu son noktanın altını özellikle çiziyor Williams: "Ancak 'iş' kategorisi tam da bu sürekli ihtiyaç duyulan alanda en kötü çarpıtmaya uğramıştır. Kapitalist ekonomide sağlıklı ve yetenekli insanların yetiştirilmesi ile bakımı 'zenginlik yaratılması' olarak değerlendirilmez." (s.90) Kapitalizmin sınırlı ufkunun ötesinden bir bakışla bu çarpık kavramları sarsmakla, gerçek anlamda bir "emek tasarrufu"nun koşullarına da işaret ediyor yazar: "Bu sorunlar, ancak üretim tamamıyla yönlendirilebildiği ve... toplumsal araçlar denetim altına alındığında -ve o zaman da ancak çok ileri demokratik tartışma ve karar biçimleriyle- çözülebilir." (s.98-99)

"Yeniden Analiz" bölümünde demokrasi sorunu da global bir ekonomik yeniden örgütlenmeyle bağlantısı içinde ele alınıyor. "Uzun Devrim"deki Britanya parlamenter demokrasisine yönelik eleştiriyi burada da tekrar etmekle birlikte, Williams demokrasi tartışmasını geleceği tasarlama yönünde geliştiriyor. Yazara göre, sosyalistlerin önündeki temel sorun, "özgül ve farklılaşmış siyasal birimler" ile karmaşık bir toplumu yönetmenin gerektirdiği genellik ve merkezilik arasındaki dengeyi doğru kurabilmek. Bu merkezilik hiçbir zaman "her amaca uygun" (s.122) siyasal birimlerle sağlanmamalı Williams'a göre. Ekonomik kararlara katılımı uzun uzadıya incelediği bu bölümde kendisinden hep beklenmiş olan sözleri de tartışmanın akışı içinde söyleyiveriyor: "Ekonomik demokrasi tam anlamı ile kuruluncaya kadar, varolan temsili politik sistemleri 'burjuva demokrasisi' olarak nitelendirmek yerinde olur." (s.117) 'Tam anlamıyla' derken kast ettiği şey de, parçalanmış bir özyönetimden farklı olarak toplumun bütününe ilişkin kararlara katılım (s.121).

Williams'ın, çalışmalarının hep ayrıcalıklı bir alanını oluşturmuş olan teknoloji-kültür sorununu tartışırken benimsediği tavrı 'teknolojik determinizmin köklü bir eleştirisi' olarak nitelendirmek mümkün. Teknolojiyi toplumsal düzenden soyutlamak anlamına gelen bu yaklaşıma karşı yazar teknolojinin toplumsal belirlenimini ısrarla vurguluyor. Ona göre, yeni teknoloji "ulus aşırı" şirketlerin ve güç odaklarını kullanımında mutlak bir kültürel hakimiyetin aracını oluşturur. Ancak teknolojinin hakim kullanımının dışında gelişmiş alternatif ve muhalif pratikler de vardır. Bu pratikler, "farklı bir ekonomi ve toplum biçimi" benimsendiğinde teknolojinin sunacağı olanakların ön habercisidirler. Ayrıca, "çok daha geniş değişimlerin oluştuğu süreçlerde, bu kullanımlar, karmaşık toplumlarda yeni radikal demokrasinin ve yeni sosyalizmin vazgeçilmez araçlarıdır." (s.147)

İkibin'e Doğru'da, Williams'ın ekonomi, demokrasi, teknoloji-kültür tahlillerinde göze çarpan özellik şu: "Uzun Devrim"deki doğrusal kültürel gelişme perspektifinin, sermayenin hakimiyetinin global olarak dönüştürülmesi perspektifiyle tamamlanması/denetlenmesi eğilim. Bu eğilim savaş ve silahlanma yarışı tartışmalarında da kendini gösteriyor. Savaş, nükleer silahlar vb. Williams'ın deyişiyle "politik" olaylardır. Dolayısıyla da bunlara, örneğin soyut bir 'bomba' aleyhtarlığı ile karşı çıkılamaz. NATO'ya, uluslararası sermayeye karşı çıkmadan sürdürülen soyut bir barış taraftarlığı apolitik bir tavır olur yazara göre. Bir tür teknolojik determinizmin ifadesi olan bu yaklaşımın tehlikesi karamsarlığa yol açarak savaş karşıtlığını felce uğratmasıdır. Williams'ın, son dönemde duyduğum en güzel deyişlerden biri olan ifadesiyle: "Barışı sağlamak için-şimdi her zamankinden daha çok-barıştan fazlasını sağlamak gerekir. Nükleer silahlara karşı çıkmak için mükleer silahlar dışında bazı şeylere karşı çıkmak gerek." (s.230)

Williams'ın, günümüzde sosyalizmi bütünsel bir proje olarak savunabilmenin önkoşulu olarak gördüğü "genel çıkar" tartışması, belki de, kitabın en canalıcı yönü. "Sınıf, Politika ve Sosyalizm" bölümünde başlattığı bu tartışmayı Williams, kitabının son bölümü olan "Bir Umut Yolculuğu İçin Kaynaklar"da tamamlıyor. Yazara göre, sosyalizmin dayanağı olacak bir "genel çıkar", önceden belirlenmiş bir veri olamaz; siyasal mücadele içinde oluşturulması gerekir. Toplumsal yaşam, "işçi oluş" türünden soyut bir evrenselliğin kucaklayamayacağı kadar karmaşıktır; sınıf belirlenimi, cinsiyet, bölge vb. belirlenimlerin üzerinden atlayamaz. Genel çıkarın kapsayıcı bir biçimde oluşturulmasının tek yolu vardır: "Bütün makul tikel çıkarları gerçekten içeren pratik ve mümkün olan bir genel çıkar araştırılmalı, bulunmalı, tartışılmalı, karar kılınmalı, kurulmalıdır." (s.160, değiştirilmiş çeviri.) Yani doğru bir biçimde bir araya getirilmiş tikel çıkarların bir genel çıkar halini aldığı an sosyalizm anıdır; ama bu an, pratikte sürekli olarak yeniden ve yeniden kurulmalıdır.

Williams'a göre, genel çıkarı oluşturmak için çok çeşitli kaynaklar vardır. Ne var ki,

salt 'işçi olma' durumu bu kaynaklara kör bir soyutlamadır; yapısal bir evrenselliğin politikaya tercüme edilmesidir bu. O yüzden de, sadece işçi oluşu ve sadece "işbaşındaki işçi"yi (s.162) değil, çalışanları, bunların aile ve konut sorunlarını nasıl çözdüklerini, ulaşım, bakım ihtiyaçlarını nasıl karşıladıklarını da hesaba katarak düşünmek gerekir. Kısacası, ücret sorununu politikanın tek temeli haline getirmek, hem genel çıkarın tikel çıkarlar biçiminde bölünüp bunların birbirinin karşısına konmasını sürekli yeniden üretir, hem de massedilme olasılığı çok yüksek bir politikadır. Bu, bizatihi kapitalizmin dayattığı bir toplumsal bağ olan 'nakit' bağını tek başına mutlaklaştırıp, fetişleştirmek anlamına gelir. "Şu halde farklı bir ahlâkın kaynakları ancak kapitalizmin önemsizleştirmeye ya da gerektiği zaman ortadan kaldırmaya çalıştığı daha derin bağlar ve amaçlar içeren diğer toplumsal bağlarda bulunabilir. Dolayısıyla, daha geniş bir sosyalizmin kaynakları bu pratik ve ilişkilerde nelerin olduğuna ve nelerin olabileceğine göre geliştirilmelidir."(s.165)

Kapitalizmin 'homo oeconomicus' ideolojisinin dışına çıkmış ve insanları somut bağları ve gereksinimleriyle kavramaya çalışan, bu gereksinimleri hesaba katan bir çıkar kavramı... Williams'ın işçi sınıfı mücadelesini salt sendikal mücadeleye hapsedenlere karşı önerdiği bu geniş ufuklu bakış, bence Marksizm'in soyut bir 'işçicilik' karşısında sunduğu teorik olanaklardan yararlanmanın anlamlı bir örneği. Ne var ki, bu aşamada, "genel çıkar"ı işçi sınıfının sınıf çıkarından farklı bir biçimde tanımlamak için henüz bir gerekçesi yok Williams'ın. Ücret düzeyine indirgenmemiş, işyeri mücadelesine hapsolmamış bir sınıf mücadelesinin temelini zaten ancak bu zengin içerikle tanımlanmış bir sınıf çıkarı oluşturabilir.

Ancak Williams'ın "genel çıkar"ı oluşturmak için başvurduğu kaynaklar bundan ibaret değil. Kapsanması gereken gereksinim ve çıkarların ötesinde bir şeyden söz ediyor Williams: "Son otuz yılın en önemli toplumsal hareketleri örgütlü sınıf çıkarları ve kurumları dışında başlamıştır. Barış hareketi, ekoloji hareketi, kadınların hareketi, üçüncü dünya ile dayanışma, insan hakları savunucuları, yoksullar ve konutsuzlar için başlatılan kampanyalar, kültürel yoksulluk ve bozulmaya karşı kampanyalar... Bu hareketler ve onları başlatan ihtiyaç ve duygular başlıca olumlu kaynaklarımızdır." (s.167, değiştirilmiş çeviri) Williams'a göre, "başlıca" kaynaklarımız, bu hareketleri başlatan gereksinim ve çıkarların ötesinde bu hareketlerin kendileri kısacası. Oysa, sosyalist mücadelenin zenginliğini oluşturacak çıkar ve gereksinimlerle, ve dolayısıyla sosyalist hareketin toplumsal bileşiminin çoğulculuğu ile, yöneldiği politik perspektifi birbirinden ayırmak gerekiyor: Sosyalist hareket kuşkusuz kucakladığı talepler, gereksinimler ve dolayısıyla kapsadığı insanlar açısından çoğulcu olmalı, soyut bir işçiciliğe hapsolmamalı. Ama sosyalist hareket, basit bir biçimde, çeşitli muhalif hareketlerin toplamı olmalı mı, olabilir mi?

Bu soruyu biraz daha açmak için Williams'ın bir dizi olarak saydığı "yeni toplumsal hareketler" kategorisine daha yakından bakalım. Bu hareketlerin paylaştıkları tek ortak nokta aslında işçi hareketinin dışında gelişmiş olmaları. Bunun ötesinde, kimi tek bir sorun etrafında örgütlenmiştir bu hareketlerin, kimi ise yaygın bir egemenlik/baskı ilişkisine karşı. Dolayısıyla, bu hareketlerin sosyalizm mücadelesi açısından konumlarına bakarken bunların ifade ettikleri gereksinimleri ayrıştırmak gerekir. Örneğin ekoloji hareketi bütün insanlığın paylaştığı bir gereksinim üzerinde yükselir, feminist hareket ise insanlığın yarısının diğer yarısı tarafından baskı altında tutulmasına karşı mücadeleyi hedefler. Şimdi, (bütün insanlığın sorunu olmakla birlikte) ekoloji sorunu ancak sosyalist bir ekonomi rasyonalitesinin olmazsa olmaz bir bileşeni olarak çözüme ulaştırılabilir. Aynı biçimde konut, ulaşım sorunları, nükleer silahlanma sosyalist bir politikanın kendi çözümleriyle doğrudan kendi gündemine almak zorunda olduğu sorunlardır. Buna karşılık, ezilen ulus ve ırkların ve kadınların çıkarları işçi sınıfı hareketi içinde kısa dönemde tümüyle kapsanamayacak çıkarlardır.

Sosyalizm mücadelesinin başlıca kaynaklarını "yeni sosyal hareketler" olarak belirlemekle Williams aslında tam da istemediği bir şeyi yapmış oluyor: İşçi sınıfı hareketini, bu hareketlerin ifade ettiği gereksinimlerle zenginleştirmek yerine, bu hareketleri sosyalizm mücadelesinde işçi sınıfı hareketinin yanıbaşına, ayrımsız bir biçimde yerleştiriyor. Bunun Williams'ın yapıtındaki ifadesi şu: İnsanlığın kurtuluşunu hedeflediği ölçüde sosyalizm mücadelesinin merkezî, öncelikli bir öznesi olamaz, olmamalıdır. Ancak işçi sınıfının sınıfsal çıkarının insanlığın büyük bir bölümünün çıkarlarına denk düşecek biçimde zenginleştirilmesi (ki bunda çelişik bir şey yok), yine de, işçi sınıfının stratejik üstünlüğünün ortadan kalkacağı anlamına gelmez. Kolektif işçi oluşta yansıyan bu ayrıcalığı, işçi sınıfının sınıf çıkarı ile stratejik konumunun birlikte belirlediği bir şeydir. Bu yüzden de, indirgemeci bir sınıf çıkarı anlayışına karşı çıkmakla, işçi sınıfının sosyalizm mücadelesi içindeki merkezî konumuna karşı çıkmak farklı şeylerdir; ilki zorunlu olarak ikinciyi de beraberinde getirmez.

Zaten somut bir politik hedef olarak işçi sınıfı iktidarı için mücadele etmekle, bu iktidarın yolunu açacağı insanlığın kurtuluşu hedefi arasındaki ayrım da bu stratejik gereklilikten ibarettir: Bu iki hedef dolaysız bir biçimde özdeşleştirilemez; her tür toplumsal işbölümünün, cinsiyetçiliğin, kafa-kol emeği ayrımının tümüyle ortadan kalkmasının yolu ancak sınıf hakimiyetinin sona ermesiyle açılabilir. Williams sistemli ütopyaların bütünselliğini savunurken sosyalizmin bütünlüklü bir alternatif olarak tasarlanması gereğini vurguluyordu. Bu gereklilik, strateji düzeyinde ayrımsız bir evrenselliği ima etmek zorunda değil bence. Hedefin evrenselliği, bu hedefi gerçekleştirecek tarihsel öznenin özgüllüğünü ortadan kaldırmaz. Gerçi Williams bu konumu belirtik olarak savunmuyor, ama "yeni toplumsal hareketler"i yücelten tavrı işçi hareketine ilişkin olumsuz ve genelleyici yargılarıyla birleşince, böyle bir izlenimin doğmasına da yol açıyor.

Nitekim kitabın sonundaki bölümlerde "yeni toplumsal hareketler"le ilgili iyimser vurgu bir ölçüde zayıflıyor. Williams'a göre, ekonomi alanı büyük kitleler açısından en yakıcı alan olduğu halde, sözkonusu hareketler bu alan dışında herşeye yöneliyorlar. Bu, bir ölçüde bu hareketlerin sosyolojik bileşimleriyle ilgili yazarın gözünde: Bu hareketlerin önder ve militan kesimleri, hem ekonomi-dışı sorunlara duyarlı olmalarına izin veren maddi koşullara sahipler, hem de bu tür konularda dolaysız deneyimlerle ulaşılamayacak bilgileri edinebilecekleri bir eğitim düzeyindeler. Oysa, işçilerin büyük çoğunluğu için durum farklı: "Sürdürülmesi gereken bir iş, geri ödenmesi gereken bir borç, bakılması gereken bir aile vb..." (s.242)

Ne var ki, hangi hareket olursa olsun, "merkezî bir bilinci üreten bu günlük sorunlarla ilgili ciddi ve ayrıntılı alternatifler sunmadıkça tümüyle başarılı olması mümkün değildir." (s.243, değiştirilmiş çeviri.)

Williams'ın işçi sınıfı mücadelesi ve "yeni toplumsal hareketler" ile sosyalizm arasında kurduğu bağlantı, anlatmaya çalıştığım nedenlerle en azından bir ikirciklilik taşıyor. Bu da, onun ikibinli yıllar için önerdiği, bir çok açıdan anlamlı bir biçimde zenginleştirilmiş sosyalizm projesini stratejik olarak zayfılatıyor. Bu belki de, "Uzun Devrim"in İkibin'e Doğru'ya bıraktığı miras.

Strateji sorunundan daha berilere, teorik düzeye gelirsek, aslında Williams'ın yapıtındaki bu ikirciklilik bence daha temel bir soruna bağlanabilir. Williams'ın kitabının başında, bütünsel tahlil savunusunu yaptığı aşamada, sonradan "üretim" kavramıyla ilgili olarak ileri sürdüğü tezlerin bir ön habercisi var. Bu bölümde, son altmış yıldır gelişmiş olan kültür teorilerinin bir katkısından söz ediyor Williams: "şu veya bu belirleyici güce dogmatik biçimde öncelik tanımaksızın ilgiyi toplumsal düzenin bütününe yöneltmek..." (s.24) Aslında Williams burada kendini ve kendisiyle birlikte bizi sahte bir ikilemle karşı karşıya bırakıyor: Belli toplumsal ilişki ve pratiklere "dogmatik" bir

biçimde belirleyicilik atfetmekle "ilgiyi toplumsal düzenin bütününe yöneltmek" arasındaki ikilem. Nitekim, hemen ardından kendisi de sözünü ettiği "katkı"nın bir zayıf noktasına dikkati çekiyor: "çeşitli faaliyetler arasındaki belirlenimin gerçek aşama sırasını (**hierarchy**) saptamada pek başarılı olmaması..." (s.24, değiştirilmiş çeviri.)

Williams bu ikilemden kurtulmanın yolunun Marksist teoride bazı düzeltmeler yapmaktan geçtiği kanısında. Son bölümün en önemli mesajı da bence bu. Yazara göre, herşeyden önce, dünyayı hammadde olarak görmekten vazgeçip, "karmaşık bir karşılıklı bağımlılık düzeni içerisinde süren hayat ve toprak biçimleri" (s.248) olarak algılamaya başlamamız gerekiyor. Ancak bu yaklaşımladır ki insanları da oradan oraya sürülebilecek emekgücü olarak görmekten kurtulabiliriz. Bu da, toplumsal pratiğin bütününden soyutlanmış bir "üretim" kavramını terk etmekle mümkündür. Buna bağlı olarak, "üretimin belirleyiciliği" anlayışı yerini "geçim" (**livelihood**)in belirleyiciliğine bırakmalıdır. Üretim kavramı, bir analitik araç olarak tahlil etmekte en başarılı olduğu kapitalizmin çarpıklıklarıyla malul bir kavramdır: Kapitalist üretimin başka insan ihtiyaçlarından soyutlanmış mantığına hapsolmuş bir soyutlamadır (s.251-252).

Williams'ın bu önerileri, kitap boyunca yer yer gündeme gelen temel iki yaklaşımın belirtik biçimde teorileştirilmesi. Bunlardan ilki ekolojik dengelere duyarlı bir insan-doğa-üretim anlayışını savunmayı amaçlıyor. Marksizm açısından bunun son derece anlamlı bir 'düzeltme' olduğu; Marx'ın **1844 Elyazmaları** ve **Grundrisse**'nin belli bölümlerinde ekoloji sorunsalını gözetmeye elverişli bir doğa anlayışına sahip olmakla birlikte, **Manifesto**'da, **Kapital**'de ve **Grundrisse**'nin başka bölümlerinde kendisini 'üretim güçlerinin sonsuz gelişmesi' mantığına kaptırdığı rahatlıkla söylenebilir. En azından, bu tartışmanın Marksizm'in gündeminde çok önemli bir yer tuttuğu açık. Williams ekoloji hareketinin ifade ettiği gereksinimlerden sosyalizmin kaynağı olarak söz ederken de kısmen bunu kast ediyor zaten. Yazarın bu konudaki uyarılarının Marksistler açısından ciddiye alınması gereken uyarılar olduğu bence kuşku götürmez.

Ama "üretimin belirleyiciliği" sorununa geldiğimizde bence iş değişiyor. Williams'ın bu konuda söyledikleri kanımca hem ikna edici değil, hem de genel politik yaklaşımındaki ikircikliliğin teorik temelini oluşturuyor. Williams, Marx'ın üretimin belirleyiciliği anlayışını çok kolay yargılıyor ve bu kavramdan çok kolay vaz geçiyor. Marx kapitalizmin 'üretim için üretim' olduğunu söylerken, insanların somut ihtiyaçlarından soyutlanmış, salt nicel olarak anlam taşıyan değer üretimini eleştirmektedir aslında. Bu üretimin yarattığı zenginlik ile insanlık arasındaki ilişkinin yabancılaşmış bir ilişki olduğu biçiminde de dile getirir bunu. Buna karşılık, komünist toplumda maddi gereksinimlerin karşılanması için yapılan üretimin ötesinde insanlığın önünde geniş bir emek/faaliyet/üretim alanı açılacağını ileri sürer. Dolayısıyla, Marx kapitalizme özgü üretimin insanın bütünselliğinden soyutlanmış çarpık ufkuna hapsolmak bir yana, komünizmin olumlu temelini insanın bu bütünsel faaliyetinde görür.

Williams'ın işçi hareketinin bir yanılgısı olarak nitelendirdiği yanılgıya Marx düşmemiştir kısacası. Williams, üretimin belirleyici olması hakim olduğu anlamına gelmez derken, Marx'ın farklı üretim tarzları arasında yaptığı bir ayrımı kapitalizmin içinde taşımaktadır. Marx'ın iddiası, her üretim tarzında -ontolojik olarak- belirleyici olan üretimin kapitalizmde aynı zamanda hakim olduğudur. Sınıf mücadelesinin kapitalizmde büründüğü biçimin özgüllüğü de üretimin bu hakimiyetinden kaynaklanır: Bu sınıf mücadelesinde, insanlar üretim düzeyinde belirlenen ilişkilerin saflarıdırlar.[12]

12. Burada yeri gelmişken II.Tez'in 10. sayısında çıkmış olan " 'Öz'lerin Reddinden Sınıf Politikasının Reddine" başlıklı yazımla ilgili bir düzeltme yapmak istiyorum. Sözkonusu yazının "giriş"inde, ikinci paragrafın son cümlesinde, "nesnel toplumsal kimlikler" ifadesi yer alıyor. Özensizce kullanılmış olan bu ifade bu biçimiyle beni savunmadığım bir noktaya getiriyor, bu yüzden de "nesnel olarak belirlenmiş toplumsal kimlikler" biçiminde düzeltilmesinde yarar var. Beni uyardığı için Orhan Koçak'a teşekkür ediyorum.

Üretimin belirleyiciliği kavramından bu kadar kolay vaz geçip, yerine "geçim" tarzının belirleyiciliğini getirmekle Williams aslında kapitalizmin özgüllüğünü kavramanın yollarını kapatıyor. Çünkü tam da kapitalizmde, insanların somut geçim ihtiyaçlarına göre değil kârâ göre üretim geçerlidir. Kapitalizm-sonrası toplumu belirleyecek olan yine üretimdir, ama bu kez insanların somut ihtiyaçlarına göre yapılacak bir üretim...

Williams'ın üretimin belirleyiciliği konusundaki bu kaygıları, daha önce gördüğümüz gibi, **Marksizm ve Edebiyat** döneminde de beslediği kaygılar. Bu kitaptaki yoruma göre, kapitalizmin mantığı Marksizm'i kendi sınırları içine hapsetmiş ve soyut nesnellik anlayışına yol açmıştır. Öte yandan, yine bu kitapta, yer yer, bunun bir yanılsama olmadığı, bizzat kapitalizmin gerçekliğinin bir ifadesi olduğu da dile getiriliyordu. İşte Williams'ın teori düzlemindeki ikirciklíliği de burada ortaya çıkıyor kanımca: Kapitalizmin "yasaları"nın gerçekten dışsal, denetlenemez oluşu ile komünist toplumun insanların iradi seçişlerine göre örgütlenen bir toplum oluşu birbiriyle çelişen şeyler değil. Tersine, bu teorik argümanların her ikisini birden ileri sürmeyi mümkün kılan anlayış, farklı üretim ilişkilerinin farklı toplum düzenlerine yol açtığı anlayışı, yani üretimin belirleyici olduğuna ilişkin ontolojik argüman.

Williams, **Marksizm ve Edebiyat**'ta geliştirdiği "belirleyicilik" ve "üretim" kavramlarının mantıksal uzantısı olarak, **İkibin'e Doğru**'da üretimin belirleyiciliği anlayışının yerine 'toplumsal bütünün belirleyiciliği' türünden bir anlayış yerleştiriyor. **Marksizm ve Edebiyat**'ı değerlendirirken sözünü ettiğim döngüsel mantık buraya taşınıyor böylece. Kendisi, belirlenimde aşama sırasının önemini birçok kez vurguladığı halde, kitabında bu 'sıra'yı kurmaya elverişli bir kavram önermiyor. Bunun politik uzantısı, "yeni toplumsal hereketler" ile işçi sınıfına aynı türden siyasal failler olarak yaklaşmak ve bu yaklaşımın yukarıda sözünü ettiğim sorunları. Başka türlü söylemek gerekirse, Williams'ın belirlenim kavramındaki ikirciklilik, sosyalizm mücadelesine yaklaşımındaki ikirciklíliğin derinde yatan teorik temeli. Toplumun döngüsel bir mantıkla tahlili bir tür 'gökkuşağı sosyalizmi' savunusuna yol açıyor.

Marksist Teorinin Yenilenmesi (mi?): Düzenleme Okulu Örneği[1]

E.Ahmet TONAK

GİRİŞ

Şu yaşadığımız günlerde "dünya hızla değişiyor", "bilimsel ve teknolojik devrime ayak uyduralım", "reel sosyalizm çöktü" vs.nin çok sık kullanıldığı bir söylem içinde "Marksizmin yenilenmesi" gibi içi doldurulmaya çalışıldıkça hafifleyen bir başka laf da bir hayli moda oldu. Marksizmin yenilenmeye muhtaç olduğu bu denli yaygın olmasa bile eskilerde de tanık olunmuş bir görüş[2]. Bu yenilenmeci görüşün bir varyantı Marksist iktisat içinde oldukça yaygın destek bulurken alt varyantlarını üretmekte de bayağı doğurgan. Sözkonusu yaklaşım, klasik teorinin (Marx'ın **Kapital**'de geliştirdikleri anlamında) kapitalizmin rekabetçi döneminin teorisi olduğunu, dolayısıyla değişen kapitalist gerçekliğe, yani Kuzey-Güney parçalanmışlığını da barındıran tekelci kapitalist gerçekliğe uygun biçimlerde yenilenmesi gerektiğini öne sürmektedir. Bu yazı bağlamında, klasik teori, değişimin asli boyutları, rekabetçi dönem karşısında tekelcilik, azgelişmişlik vs. gibi herbiri üzerine yığınla yayın olan ve daha da olabilecek alanlara girmek niyetinde değiliz. Yukarda müşteki olduğumuzu sezdirdiğimiz bu görüşün kapsamlı eleştirisi şüphesiz ancak sözkonusu alanlara ve daha başkalarına girerek yapılabilir. Ve bu çabanın klasik teorinin esasını revize etmeksizin günümüz kapitalist gerçekliğini açıklamakta yenilenmeci görüşten daha üstün olduğunu kanıtlayan bir genel teori sergilenmesi ile birlikte yapılması gerekir. Bu da, tahmin edilebileceği gibi bir dizi alt alanları ile insan/yıl birimi cinsinden ciddi nicel büyüklüklere varan, kapsamlı ve önemli bir teorik projedir[3]. Yine de, biraz da dönemin icabı popülerlik kazanacağını umduğumuz ve yukarda belirtmeye çalıştığımız genel görüşün içinde mütalaa edilebilecek bir yenilenmeci ekolle karşı karşıya olduğumuzu düşündüğümüzden, bu kısa notla bir tartışma açmakta yarar gördük. Ekol, Türkçe'de Düzenleme Teorisi (Regulation Theory;

1. Bu makalenin ilk versiyonunu okuyarak, her zamanki titizliği ile yerinde uyarılarda bulunan Nail Satlıgan'a içten teşekkür ederim. Onbirinci Tez'in iç tartışmalarının da yararlı olduğunu eklemeliyim.

2. Bu yenilenme her zaman adı sanı konularak yapılmasa da, geliştirilen tahliller itibarı ile, teorinin tabi tutulduğu revizyon ve sonuçları itibarı ile yaygın bir spectrum'da yaşanıyor. Marksist teorinin revizyonu, bazen iktisat kertesinin belirleyiciliğinin reddi, toplumsal sınıf kategorisinin bürokrasi ile ikame edilişi ile vücut bulurken, bazen de Marksist emek-değer teorisinin ya felsefi bir eleştiri aracına "yükseltilmesi", ya da eklektik bir biçimde geleneksel burjuva iktisat teorilerinden ve onların ampirik ifadesi olan istatistiksel verilerden ödünç alınanlarla ampirik düzleme alçaltılması biçimini alabiliyor.

3. Böylesi bir teorik projenin vazgeçilmez alt alanlarından biri olarak gördüğümüz Keynesci makroekonomik milli gelir ve girdi-çıktı tabloları verilerini Marksist emek-değer teorisi bazlı verilere dönüştürme çabası, ABD verilerinin dönüştürülmüş biçimini de içerecek şekilde tamamlanmış olup, yakında yayınlanacaktır (Shaikh ve Tonak, 1991).

yazıda DT olarak geçecek) olarak tanınıyor. Bizim sözkonusu yaklaşımı ele alışımız şöyle bir sıra izleyecek: ilkin DT'ne hayli yakın olan bir başka yaklaşım ile DT'nin bazı özellikleri vurgulanarak, ekolü hatırlatmaya çalışıyoruz. Daha sonra sözkonusu yaklaşımın önde gelen teorisyenlerinden Aglietta'nın ABD kapitalizmini inceleyen çalışmasında, bu yaklaşımın anahtar kategorilerinden emek verimliliğini kullanışı değerlendiriliyor. DT'nin Türkiye kapitalizminin anlaşılmasında, özellikle dönemleştirilmesinde kullanılışına ise kısaca değindikten sonra, emek verimliliğinin ülkemiz imalat sanayiinde seyrini gündeme getirip DT taraftarlarını bir teorik-ampirik bulmaca ile, ya da yeni bir hikâye yazımı zorunluğu ile karşı karşıya bıraktığımızı düşünüyoruz.

DÜZENLEME VE SERMAYE BİRİKİMİNİN TOPLUMSAL YAPISI

DT, Fransa'da Aglietta (1976), Boyer (1984, 1987) ve Lipietz'in (1986, 1987) katkıları ile geliştirilirken, ABD'nde de kısmen bağımsız benzer bir teorileştirme çabası gözlemleniyordu: [Sermaye] Birikimin[in] Toplumsal Yapısı (**Social Structure of Accumulation**; yazıda SBTY olarak geçecek). Bu yaklaşımın önde gelen katkıları ise Gordon (1978, 1980), Gordon, Edwards, Reich (1982) ve Bowles, Gordon, Weisskopf (1982) idi. DT özellikle Arın'ın (1985, 1986) yazıları ile etraflıca tanıtılıp, Türkiye'ye uygulanırken SBTY ise Türkiye'deki teorik-akademik yazına aynı biçimde yansımadı. Arın'ın da saptadığı gibi DT teorisyenleri, teorilerinin, azgelişmişliği, Üçüncü Dünya'yı ya da, moda deyimi ile Güney'i de açıklayabileceği konusunda hem iddialı, hem de üretkendiler. Bu da bir bakıma DT'nin yerli tartışma alanına erken varışını açıklar. SBTY ise hem DT kadar bu alanda iddialı, hem de Avrupa kaynaklı olmadığından benzer bir ilgiyi henüz görmedi. Oysa, gerek teorik gelişmişliği, gerekse sol sosyal demokrasiye II. Enternasyonal'den bu yana en kapsamlı, uygulanabilir bir teorik-politik çerçeve sunuyor olması bakımından, SBTY da en azından DT kadar önemli sayılmalıdır. Aşağıda kısaca DT'nin ve SBTY'nin benzerlik ve benzemezliklerine değinmekte yarar gördük.[4]

DT'nin ve SBTY'nin ortak teorik bazını klasik Marksist teorinin teorik sonuçları ile karşılaştırarak belirtmekte özellikle Marksizmin hangi noktalarda yenilenmeye tâbi tutulduğunu saptayabilmek açısından yarar görüyoruz. Bilindiği gibi klasik yaklaşım, yani özellikle *Kapital*'de geliştirilen çerçeve de, kapitalizmin dönemleştirilmesine gider; basit işbölümünün, işbirliğinin hâkim olduğu ilk dönemler, manüfaktür ve sonra da modern sanayi dönemleri. Yine bilindiği gibi iktisadî kertede yaşanan, üretim güçlerinin gelişmişlik düzeyi ile üretim ilişkileri arasındaki çelişkilerin ifadesi olarak ekonomik krizlerin, toplumsal krizlere ve üretim tarzının değişimine yolaçacak toplumsal devrimlere varabileceği öngörülmüştür. İşte Marksist teorinin bu iki temel ekseni yenilenmeye tâbi tutulmuştur. DT, kullanılan kategoriler ve teorik araçlar bakımından (yeniden üretim şemaları, sair emek-değer teorisi kategorileri gibi) görünürde klasik Marksist teoriye hayli yakındır. SBTY ise özellikle sermaye birikiminin uzun dönem dalgalanmalarının yapısal belirlenimine yaptığı vurgu ile klasik teoriyle ilişkisini kurmaktadır. Oysa her iki teorileştirme girişimi de yukarda belirttiğimiz iki temel eksenin terki anlamında klasik teoriden kopmuş, bu teoriyle aralarına ciddi mesafe koymuşlardır.

DT düzenleme biçimlerinin yönlendirdiği birikim rejimlerindeki karakteristik farklılaşmaları tespit yoluyla kapitalizmi alt evrelere ayırır. Örneğin Fordizm denilen birikim rejimi II. Dünya Savaşı sonrası gözlemlenen sermaye birikimi rejimi olup, montaj hattının hâkim olduğu emek süreçlerinin ve işçilerin kitlesel tüketimlerinin tanımlayıcı özellikler addedildiği bir alt dönemdir. SBTY ise, sermaye birikiminin uzun dönem

4. Bu konuda Kotz'un (1990) kurduğu karşılaştırma çerçevesini ve onun tespitlerini kimi değişikliklerle aktarmaktayız. Daha kapsamlı bir değerlendirme için sözkonusu kaynağa bakılabilir.

Kondratiyev tipi dalgalanmalarını esas alarak, kapitalizmin alt devrelerini, bu dalgalanmaların tekabül ettiği bir dizi kurumsal yapıların belirişi, yetersizleşişi ve yokoluşu ile açıklamaya çalışmaktadır. Bu anlamda toplumsal kurumların oluşturduğu toplumsal yapı, DT'nin düzenleme biçimini andırırken, birikim sürecinin bu yapı tarafından etkilenişi de, DT'deki düzenleme biçimi ile birikim rejimi arasındaki ilişkiyi çağrıştırmaktadır. Özellikle Aglietta'da birikim rejiminin, sermaye birikimi ve toplumsal kurumların oluşturduğu bütünlüğün ifadesi gibi kullanıldığı da hatırlanırsa, iki yaklaşım arasındaki benzerlik daha bir netleşir. Teorik-kavramsal dünyanın Fransa ve ABD gibi gelişmiş kapitalist ülkelere uygulanışı ile ortaya çıkan dönemleştirme, kullanılan kurumsal referanslar bakımından benzerlikler göstermekle birlikte, dönemlerin başlangıç ve bitim tarihleri bakımından farklılaşır. Örneğin hem Boyer (1987) hem de Gordon, Edwards, Reich (1982) rekabetçi ve tekelci sermaye, büyük ve küçük işletmeler gibi kategorilerden Fransa ve ABD kapitalizmlerinin dönemleştirilmesi sırasında yararlanmışlardır. ABD'nde kapitalizmin gelişkin safhasının dönemleştirilmesinde ise, her iki yaklaşımın kullandığı ölçütlerin farklılaşması daha belirgindir. DT içinde, örneğin Kotz'un ilginç bir biçimde gösterdiği gibi, Aglietta işçilerin kitlesel tüketiminin yaygınlaştığı entansif birikim rejimini aynı kitabın içinde 1900 ile 1945 arasında değişen çeşitli tarihlerde başlatmaktadır! İlkin 1900'lerde başlayıp 1930'larda bittiği (1979: 79-87), ardından I. Dünya Savaşının bu rejime geçiş dönemi olarak görülmesi gerektiği (1979: 91-93), daha sonra II. Dünya Savaşı sonunun ayrım yılı olduğu (1979: 107) ve de son olarak 1900-1929 döneminin rejim öncesi addedilmesi gerektiği (1979: 228) belirtilmiştir. Oysa bilindiği gibi, sözkonusu birikim rejiminin tanımlayıcı öğelerinden Fordist emek süreci, 1920'lerde yaygınlaştığı halde, işçilerin kitlesel tüketimi II. Dünya Savaşı sonrası bir olgudur. SBTY da, 20. yüzyıl sermaye birikiminin önemli toplumsal kurumları olarak gördüğü **Food and Drug Administration**'ın, 1920'lerde, **Bretton Woods** sözleşmesinin ise 1950'lerde etkinlik kazanmış oluşu yüzünden DT'nin kararsızlığına benzer bir bulanıklık içindedir. Kotz'un da kaydettiği gibi bu kronolojik kararsızlığın nedeni teoriktir; bir bakıma toplumsal kurumlar ile sermaye birikiminin safhaları arasındaki dinamik ilişkinin muhtevasına ait bulanıklık bu kronolojik gevşekliği yaratmıştır.

DT, AGLIETTA, ABD, ARTIK-DEĞER ORANI VE EMEK VERİMLİLİĞİ[5]

Ücret ve emek verimliliği arasındaki ilişki, ücretlerin artışı yüzünden kâr hadlerinin düştüğünü öne süren teorilerin ana eksenidir. Aglietta'nın (1979) ABD kapitalizmine uygulanmış DT çerçevesi de bu tür bir sorunsalı esas almıştır. Aglietta'ya göre, kapitalist DT'nin teorik ağırlık merkezini, ücret ilişkilerinin genelleşmesi sürecinin çelişkilerini kavrayabilmek için sermaye birikimi yasaları ile rekabet yasalarının eklemlenişini çözümlemek oluşturur (Aglietta 1979: 17-18). Artık-değer oranı da sermaye birikiminin birincil belirleyeni olduğundan, sözkonusu oranın tarihi evriminin değerlendirilişi DT çözümlemelerinde özellikle ağırlıklı biçimde işlenir (Aglietta 1979: 87).

Aglietta da diğer bir grup radikal teorisyenin yaptığı gibi Marksist kategorilerle, Keynesci bazda oluşturulmuş milli gelir kategorilerini eşleştirmiştir. Katma değer, ücret ve kâr, sırasıyla, canlı emeğin kattığı değer, değişir sermaye ve artık değerin parasal biçimleri olarak kullanılmıştır (Aglietta 1979: 88). Öyle ki, Aglietta'nın teorik tartışmaları üretken emek kavramına yer vermekle birlikte (Aglietta 1979: 89), ampirik ölçümlere sıra geldiğinde bu kavram terkedilmekte ve ABD için hesaplanan göstergelerde ele alınan her bir sektörün toplam istihdamı üretken emek istihdamı olarak kabul edilmektedir (Aglietta 1979: 89-96). Bununla birlikte, fiyat-değer farklılaşmasının önemli olduğu-

5. Bu bölümdeki değerlendirmeler, kısmi değişiklikler dışında Shaikh ve Tonak'dan (1991) aktarılmıştır.

nu vurgulayarak milli gelir kategorileri ile hesaplanmış kâr-ücret haddinin "değer cinsinden artık-değer oranının sadece çarpık bir eğilimini" yansıttığını Aglietta da teslim etmektedir (Aglietta 1979: 88)[6]. Buradan da, tüketim ve üretim malları sektörlerindeki toplumsal verimliliğin (birim emek-değerlerin tersinin yani) uzun dönemde aşağı yukarı aynı hızla değiştiğini varsayacak olursak, verimlilik içinde reel ücret payının, canlı emek tarafından üretilen katma değer içindeki emek-gücü değeri payı ile karşılaştırıldığında, artık-değer oranının daha yerinde bir göstergesi olduğuna varılır. Bu sonucun bizim tarafımızdan türetilişini EK'te verdik. Bu bağlamda, Aglietta'nın yukardaki tesbitinin çok daha önce Victor Perlo'nun (1974) önerdiği yaklaşımın geliştirilmiş şekli olduğu da eklenmelidir. Perlo da sömürü oranı eğiliminin, vergi sonrası reel işçi ücretlerinin verimlilik içindeki payı biçiminde tanımlanmış bir işçi payı endeksi ile çok daha doğru ölçülebileceğini öne sürmüştür (1974: 30). Aglietta'nın yukardaki tesbitini, Perlo'nunkinden daha yetkin ve ince bir tarzda gerekçelendirdiği açık olmakla birlikte, Perlo'nun Marksist ve ortodoks kategoriler arasındaki somut ilişkileri çok daha doğru kavradığını da vurgulamak gerekir. Özetle, Aglietta, geliştirdiği ampirik metodoloji içinde üretken olan ve olmayan emek ayrımı yapmamakta ve artık-değer oranının parasal ölçümünü kâr-ücret haddine dayandırmaktadır. Öte yandan, Aglietta'nın fiyat-değer farklılaşması yüzünden parasal artık-değer oranının, değer cinsinden artık-değer oranından sistematik olarak sapabileceği konusundaki duyarlılığı, reel ücret payının (w'), değişir sermayenin, canlı emeğin ürettiği katma değere oranına (v') yakın olduğu varsayımı ile, (w')i kullanarak bazı düzeltmeler yapması sonucunu doğurmuştur. (Benzer düzeltmeler Pero tarafından da yapılmıştır) Bu yaklaşım da artık-değer oranının trend'ine (mutlak seviyesine değil) reel kâr-ücret haddi ile yaklaşılabileceğini önermekle eştir.[7]

Aglietta'nın bizzat kâr-ücret haddini (p/w), artık-değer oranının parasal biçiminin (S^*/V^*) eşi addetmesinin, (S^*/V^*)in hem seviyesini hem de eğilimini ciddi bir biçimde gerçekte olduğundan az gösterecek bir ölçüme sebebiyet verdiği Şekil I'de gösterilmiştir.[8] Fiyat-değer farklılaşmasının boyutunun tespitine ilişkin Aglietta'nın geliştirdiği düzeltme yöntemi gerçekten önemlidir. Fakat bu düzeltme, Aglietta'nın **reel toplumsal ücret maliyeti**'nin (w'), bizim marksist katma değer (VA^*) ve değişir sermaye (V^*) bazında hesapladığımız (w'^*)a göre farklılaşmasını herhangi bir biçimde etkilememektedir. Bu durum, ücret-katma değer (W/VA) ve değişir sermaye-marksist katma değer (V^*/VA^*) oranlarının pay ve paydalarının aynı fiyat endeksi ile deflate edilmesinin, bizzat bu oranların oranlanmasından elde edilen değeri etkilemeyeceği hatırlanırsa zaten olması gerekendir. Öte yandan benzer bir işlemin reel kâr-ücret haddi ve artık-değer oranı arasındaki farklılığı kısmen de olsa etkileyeceğini eklemekte yarar var.[9] Bunun

6. Fiyat-değer farklılaşmasının Marksist ampirik çalışmalardaki muhtemel etkilerine bu yazı bağlamında girmemeyi tercih ettik. Bu konudaki tutumumuz için Shaikh ve Tonak'a (1991: IV. Bölüm) bakılabilir.

7. Tanım gereği, eğer $(s/v)=e$ ise, $v'=v/(v+s)=1/(1+e)$ dir. Aynı biçimde, WR= toplam reel ücret ve YR=toplam reel net çıktı ise $w'=(WR/YR)$ olarak tanımlanabilir. Öte yandan reel kâr PR=YR-WR ve reel kâr-ücret haddi $p'=(PR/WR)$ olarak tanımlandığında $w'=(WR/YR)=[WR/(WR+PR)]=1/(1+p')$ olur. Reel ölçümlerin (enflasyona göre düzeltilmiş sabit para birimi cinsinden ölçümlerin yani) aslında endekslenmiş sayılar olduğu ve seviyelerinin fiyat endeksleri için seçilmiş baz yıla bağlı olarak değişeceği açıktır. Dolayısıyla reel kâr-ücret haddi seviyesi artık-değer oranının seviyesi için doğru bir gösterge olamaz.

8. ABD istatistiklerine dayalı bu ve daha sonraki hesaplamalarımızın ayrıntılı dökümünü bu yazı bağlamında vermemiz mümkün değil. Kapsamlı ampirik metodoloji Shaikh ve Tonak'da (1991) bulunabilir. Verimlilik hesaplarını daha önce edinmek isteyen okurlar E. A. Tonak, S.R. College of Bard, Great Barrington, MA 01230-ABD adresine başvurabilirler.

9. Y^* marksist katma değer olarak kabul edildiğinde, tanım gereği $(S^*/V^*)=(Y^*-V^*)/V^*=(Y^*/V^*)-1$ dir. Benzer biçimde, Y milli gelir kategorileri ile hesaplanmış katma değer olarak kabul edildiğinde ise, $(P/W)=(Y/W)-1$ dir. Aglietta'nın fiyat-değer sapması için yaptığı düzeltme aslında (Y^*) ve (Y)nin bir tür net çıktı deflatörü ile (py gibi), (V^*) ve (W) nin ise bir tüketici fiyat endeksi ile deflate edilmesinden ibarettir. Bu düzeltmenin göreli toplam etkisinin hayli küçük olacağı ise barizdir.

anlamı ise, Ağlietta'nın bütün dönemleştirmelerinin temel dayanağı olan düzeltilcrek hesaplanmış reel toplumsal ücret maliyeti ile (w'), marksist kategorilerle düzenlenmiş benzeri (v') arasındaki farklılaşmanın, (w') ile Aglietta'nın düzeltilmemiş nominal toplumsal ücret maliyeti [(W/VA), yani katma değer içindeki ücret payı] arasındaki farklılaşmaya eş olduğudur!

Şekil II'de yukarda sözünü ettiğimiz farklılaşmanın boyutunu gösterebilmek amacıyla Aglietta-tipi reel toplumsal ücret maliyeti (w') ile, bizim hesapladığımız üretken emekçilerin reel ücretlerinin (ecpr)' verimliliğe (q*; bir üretken emek-saatte üretilen Marksist reel hâsıla) oranlanmasıyla elde edilen reel değişir sermaye maliyetinin (v') karşılaştırılmasını sunuyoruz. İki nokta hemen dikkati çekiyor: Resmi istatistiklere dayanarak Aglietta-tipi iki ölçüm yapmak mümkün; ilginç olan bunların, yani (w1') ile (w2')in, farklı reel toplumsal ücret maliyeti eğilimleri vermeleri. [w1'=(wr1/yr1)] ücretliler ve kendi işinde çalışanların aldıkları varsayılan reel saat ücretlerinin, Bureau of Labor Statistics'in tarım-dışı özel sektör saatlik verimliliğine oranlanması ile hesaplanmıştır. Bu da aslında Aglietta'nın kullandığı göstergedir.[10] [w2'= (wr2/yr2)] ise milli gelir hesaplarından düzenlenmiş reel saat ücretlerinin, tarım-dışı özel sektördeki saatlik verimliliğe oranlanması ile oluşturulmuştur. Her iki ölçüm esasta paydada kullanılan verimlilik kategorilerinin değişik oluşu yüzünden farklılaşmaktadır: (w1') hem savaş sonrası dönemin uzunca bir bölümünde artış göstermekte, hem de (w2')ye oranla genel eğilim açısından daha az değişme arzetmektedir. Öte yandan, her iki ölçüm de, 1963-73 dönemi hariç, genellikle düşme eğilimi gösteren marksist benzeri (v')dan genel eğilimleri bakımından farklıdır. DT'nin ABD kapitalizminin savaş sonrası dönemleştirilmesinde, kriz tahlillerinde kullandığı temel ampirik gösterge olan reel toplumsal ücret maliyetinin kavramsal ve ampirik muhtevası kurcalandığında ortaya çıkan tablo budur.

DT, TÜRKİYE VE EMEK VERİMLİLİĞİ

Daha önce de sözettiğimiz gibi DT teorisyenleri, özellikle Lipietz ve kısmen Aglietta DT çerçevesini dünya kapitalizminin ve onun parçası olarak Üçüncü Dünya'nın dinamiklerini de kavrayabilmek üzere geliştirmeye giriştiler. Arın (1985, 1986) bu çerçeveyi kapsamlı bir biçimde tanıttıktan sonra, böylesi bir yaklaşım ile

> "...birikim rejiminde ve düzenleme biçimindeki değişmelerin Türkiye'nin birikim rejimini belli bir farklı birikim rejimine doğru değiştirip değiştirmediğini tartışmaya..." (Arın 1986: 104-5)

çalışıyor. DT'nin Üçüncü Dünya için geliştirdiği genel çerçeveden yola çıkarak ele alınan 1980 öncesi birikim rejiminin özelliklerinin yorumlanmasının ise, "krizin doğası", "krizin ana kaynakları" ve "yeniden yapılanmanın" muhtemel sonuçları gibi boyutlara ışık tutmasının yanısıra böylesi bir tartışmanın zeminini oluşturacağı öne sürülüyor. (Arın 1986: 105) Sözkonusu birikim rejimi özelliklerinin tartışılması için ise "ithal ikamesi krizleri üzerinde durulacaktır" denildiğinde, "krizin doğası" ve "ana kaynakları" boyutlarının ithal ikamesi sorunsalı içinde ele alınacağı da belirtilmiş oluyor. Arın'a göre 1970'lerin sonuna kadar yaşanan düzenleme biçimlerinin "zaman zaman şu ya da bu yönde değişmesi" birikim rejiminin değiştiği anlamına gelmemekte, bu dönemin sermaye birikimi rejimi ithal ikameci rejimin tüm öğelerini göstermektedir. (Arın 1986: 105) Arın, ayrıca bu tür rejimlerin "döviz yetersizliği", "yetersiz verimlilik artışı", "üretim kesimleri arasında dengesizlik", "yetersiz talep" gibi çelişkilerinin varlığı ve değişik dönemlerde bu çelişkilerin birinin ya da birden fazlasının birlikte öne çıkabileceği de be-

10. Aglietta'nın verimlilik ve reel ücret hesaplamaları, en azından kitabın İngilizce versiyonunda, anlamsızlık derecesine varacak şekilde baştan savma düzenlenmiştir; referanslar hayli yetersizdir ve ampirik sonuçların yeniden üretimine imkân tanınmamaktadır (Aglietta 1979: 91, Şekil 1).

lirtmiştir. Arın, sözkonusu çelişkilerin hangisinin hangi dönemde öne çıkmış olduğunu ithal ikameci birikim rejiminin alt dönemlerini tespit edebilmenin ölçütü olarak gösterdikten sonra Derviş, De Melo ve Robinson'ın (1982) genel denge modeli uygulamalarına ilişkin kitabından yararlanarak aşağıdaki tabloda dönem özellikleri ile özetlediğimiz alt dönemleştirmeyi sunmakta..

Dönemler	Özellikler
1953-58	İthalatın sıkı kontrolü/Döviz tasarrufu
1958-63	Artan ithalat/Tasarrufları aşan döviz kullanımı/İhracatta artış yok
1963-68	Hızlanan ithal ikamesi/Döviz tasarrufu
1968-73	Duraklayan ithal ikamesi/1970-73 boyunca artan ihracat
1973-77	İç talebin artışı/Hızlanan ithal ikamesi/Tasarrufları aşan döviz kullanımı/Daralan ihracat
1977-78	Gerileyen iç genişleme/Hızlanan ithal ikamesi
1979-80	Kısmi ihracat artışı

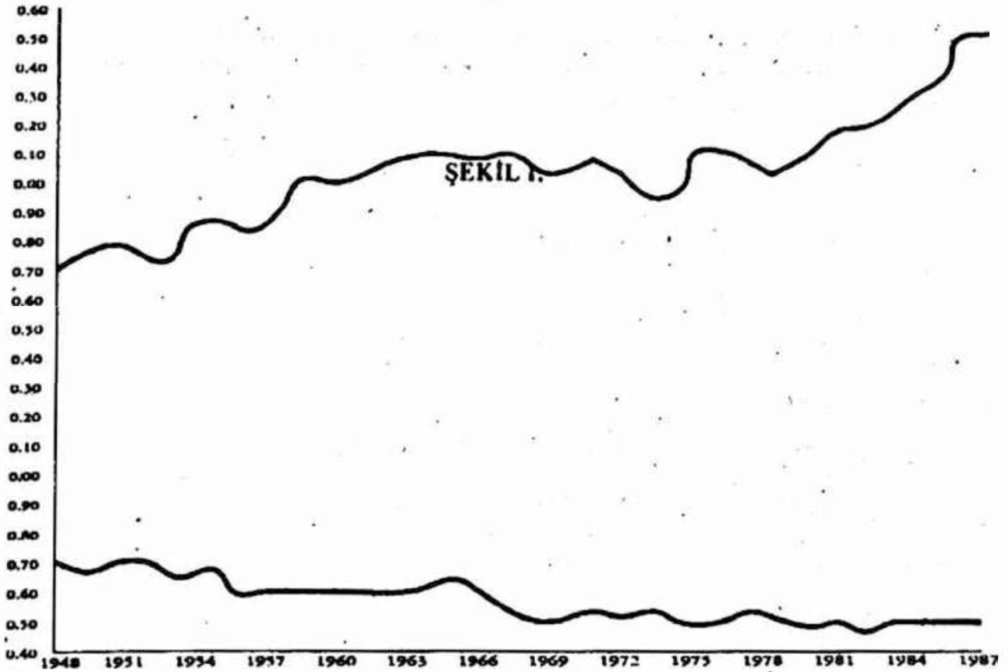
Yukardaki tablodan da görülebileceği üzere "yetersiz verimlilik artışı" net bir biçimde kullanılarak sözkonusu dönemleştirmeye gidilmemiştir. Oysa, "çelişkileri krize dönüştüren asıl etmen **verimlilik krizidir** ve diğer krizler esas olarak bu krizden türer" vurgusu da aynı sayfada yer almaktadır. (Arın 1986: 106) "Aşağıda tartışılacağı" öne sürülen "asıl etmen **verimlilik krizi**"ne ilişkin Türkiye'den somut tek bir referans bile verilmemiş, sadece "döviz yetersizliği" tartışılırken

> "..73-77 dönemi alt-fordizmin yaygınlaşması ile geçmiştir. Bu ise verimlilik sorununu daha da arttırmıştır." (Arın 1986: 107)

denerek, verimlilik artışının Türkiye kapitalizminin ithal ikameci döneminin ezeli sorunu olduğu, 1973-77 dönemi ile birlikte daha da derinleştiği ima edilmiştir. Dolayısıyla emek verimliliğinin Türkiye'de seyrinin ne olduğu ve bu bilginin DT çerçevesinde geliştirilecek dönemleştirmeyi ne yönde etkileyebileceği cevapsız kalmıştır. Aşağıda emek verimliliğinin Türkiye imalat sanayiinde seyrine ve bu seyir çerçevesinde beliren muhtemel bir dönemleştirmeye değinmek istiyoruz. Bu tür bir dönemleştirmenin genel değerlendirmesini ve yukardaki tür bir başka dönemleştirme ile (dolayısıyla kriz ile) DT çerçevesinde ilişkisinin kurulmasını ise DT savunucularına bırakıyoruz.

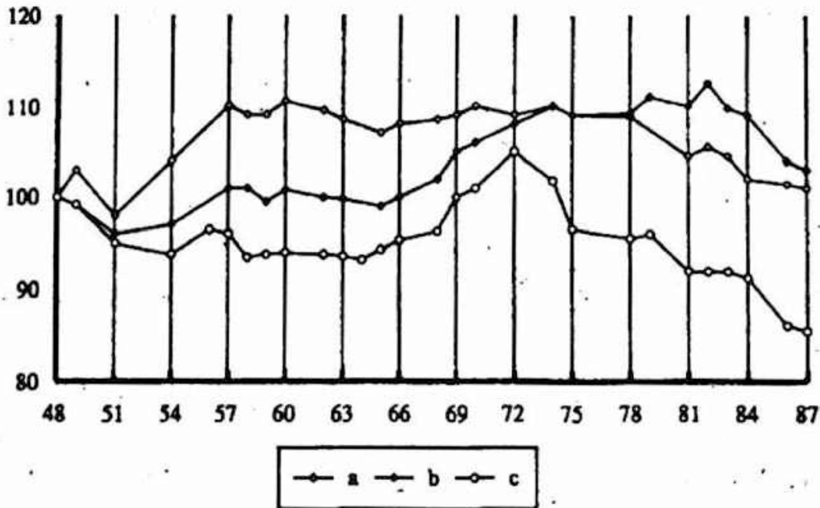
Şekil III'den de izleyebileceğiniz gibi 1965-1984 dönemi için verimlilik seyrinde üç alt dönem düşünülebilir: 1965-75, 1975-80 ve sonrası. İlk ve son alt dönemlerin seyri yükselme iken, 1975-80 alt döneminin seyri düşme şeklindedir[11]. Arın'ın yukarda aktardığımız alt dönemleştirmesi ile karşılaştırılınca, 1965-68 arasında verimlilik **artarken**, **hızlanan** ithal ikamesi ve döviz tasarrufu yaşanmakta; 1968-73 arasında ilkin **artan** sonra **azalan** verimlilik, bu kez de **duraklayan** ithal ikamesi ile birlikte gözlemlenmekte; 1973-77 alt döneminde verimlilik **artarken**, bir yandan iç talep **artmakta** öte yandan ithal ikamesi **hızlanmakta**, ihracat **azalmakta**; son olarak da 1977-78 sırasında **azalan** verimlilik, **azalan** iç talep ve **artan** ithal ikamesi, 1979-80'de ise **azalan** verimlilik, kısmi **artan** ihracat ile birlikte vuku bulmaktadır. **Hic Rhodus, hic salta!**

11. Verimlilik tablosundan da görüleceği gibi yaptığımız ölçümde, reel katma değer imalat sanayii sayımlarında yayınlanan katma değerdir. Dolayısıyla Marksist kategorilere uygunluk sağlamak amacıyla üretken emek saat verilerinin kullanımının dışında herhangi bir düzeltme yapılmamıştır. Bu yazıdaki amacımız açısından bu tercihin bir sakıncası olmadığı açıktır.

üstte: S*/V* altta: p/w

ŞEKİL II: REEL TOPLUMSAL
Ücret Maliyeti: 1948=100

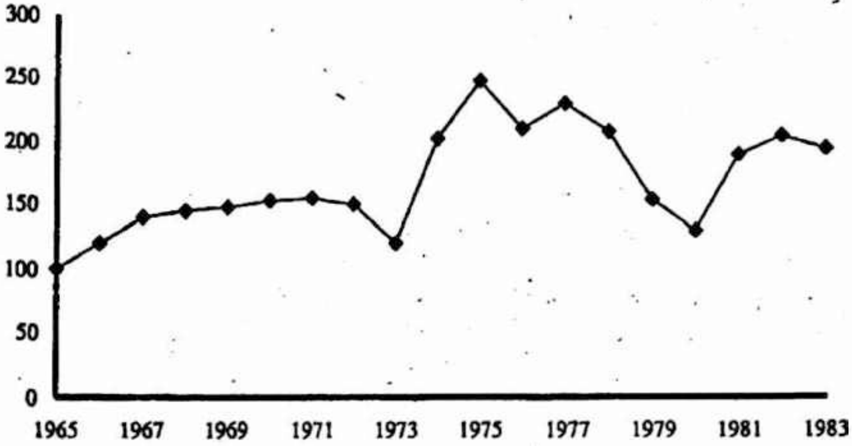
a: w1' = wr1/yr1 b: w2' = wr2/yr2 c: v' = ecpr/q*

Türkiye İmalat Sanayiinde Emek Verimliliği, 1965-1984

Yıllar	Toplam Üretken Emek (Saat)(1)	Katma Değer (1963= 1000 TL) (2)	Emek Verimliliği [(2/1); 1965=100]
1965	871705220	10194328	100
1966	820619998	11461879	119
1967	859793236	13841116	138
1968	906934020	15345461	145
1969	960724371	16822783	150
1970	979968921	18582149	162
1971	1063195040	20688341	166
1972	1167011400	21229919	156
1973	1448325444	20543549	121
1974	991080434	22963774	198
1975	1028040621	29300818	244
1976	1358905064	33376150	210
1977	1290040364	35980050	238
1978	1365808616	33354155	209
1979	1528031144	26723241	150
1980	1523446085	22800064	128
1981	1613058535	35212010	187
1982	1580591835	37623738	204
1983	1456583295	33951060	199
1984	1527031708	33399109	187

Toplam üretken emek saat ve katma değer verileri (Odabaşı vd. 1987; 397)nden alınmıştır.

ŞEKİL III İmalat sanayi
Emek verimliliği 1965=100

EK

Aşağıdaki değişkenleri tanımlayalım:

VA= cari fiyatlarla net katma değer
VA_R= sabit fiyatlarla katma değer
H= toplam istihdam saati
pc= tüketici fiyat endeksi
w_r= saatlik reel ücret
py= net katma değer fiyat endeksi (milli gelir deflatörü)
y_r= saatlik reel net katma değer=(VA_R/H)

Dolayısıyla cari fiyatlarla ücret/katma değer (W/VA) şöyle yazılabilir:

$(W/VA) = (pc.w_rH/py.VA_R) = (pc.w_r/py.y_r) = [(pc/py).(w_r/y_r)]$
Aglietta'nın "reel toplumsal ücret" dediği sabit fiyatlarla ücret payıdır:

$w' = (w/pc)/(VA/py) = (w_r/y_r)$

Üretken canlı emek (H_p) tarafından yaratılan katma değerin (V+S)in, reel net katma değerin emek-değer cinsinden ifadesinden başka bir şey olmadığı açıktır. Üretken canlı emeğin değer cinsinden katma değer içindeki payı [V/(V+S)] ise,

$(H_p/VA_R) = (1/y_r)$

λ_c=işçi tüketim malları birim değeri

λ_y= net katma değerin birim değeri

şeklinde tanımlandıktan sonra şöyle yazılabilir:

$v' = [V/(V+S)] = (\lambda_c . w_r . H_p/\lambda_y . VA_R) = (\lambda_c . w_r/\lambda_y . y_r)$

$= [(\lambda_c/\lambda_y).(w_r/y_r)]$

$v' = [V/(V+S)] = \{1/[1+(S/V)]\}$ olduğundan (v'), (S/V)nin bir endeksi olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla (v') ve (w')nun karşılaştırması benzer eğilimi ancak (λ_c/λ_y)nin uzun dönemde sabit kalması halinde gösterir. (λ_c) ve (λ_y) bir birim net katma değer için gerekli doğrudan ve dolaylı emek miktarı olarak düşünüldüğünde tüketim ve üretim malları sektörlerinin toplumsal emek verimliliklerinin tersidir. Net katma değer tüketim ve üretim malları bileşiminden oluştuğuna göre (λ_c/λ_y) oranı ancak bu sektörlerdeki toplumsal emek verimliliğinin aynı hızla artması halinde sabit olur. Julliard'ın (1989) gösterdiği gibi ABD ekonomisinde olan da budur: 1948-80 döneminde sözkonusu sektörlerdeki birim ürün emek değerleri %3'ten fazla farklılaşmamıştır; tek istisna 1954-58 dönemindeki %10'luk farklılaşmadır.

KAYNAKLAR

Aglietta, M. 1979. **A Theory of Capitalist Regulation: The U.S. Experience** (İlk Fransızca baskı 1976: **Regulation et Crises du Capitalisme**. Calmann-Levy).

Arın, T. 1985

Arın, T. 1986

Bowles, S., Gordon, D. ve Weisskopf, T. 1983. **Beyond the Wasteland: A Democratic Alternative to Economic Decline**, Garden City, Anchor

Boyer, R. 1984. **Analyses de la Crise Americaine: A Propos d'un Duvrage Recent**, Paris, CEPREMAP, No: 8501, Aralık.

Boyer, R. 1987. **Technical Change and the Theory of Regulation**, **Paris**, CEPREMAP, No: 8707, Mart.

Derviş, K., De Melo, ve Robinson, S. 1982. **General Equlibrium Models for Development Policy**, New York, Cambridge University.

Gordon, D. 1980. **"Up and Down the Long Roller Coaster"**. **U.S. Capitalism in Crisis**, New York, URPE.

Gordon, D. 1980. "Stages of Accumulation and Long Economic Cycles". T. Hopkins ve I. Wallerstein, der. **Process of the World System**, Beverly Hills, Sage Publications.

Gordon, D., Edwards, R. ve Reich, M. 1982. **Segmented Work, Divided Workers**, Cambridge, Cambridge University Press.

Julliard, M. 1989. **Un Schema de Reproduction pour l'Economic des Etats-Unis: 1948-1980. Tantative de Modelisation et de Quantification**. Universite de Geneve, (Basılmamış Doktora Tezi).

Kotz, D. 1990. "A Comparative Analysis of the Theory of Regulation and the Social Structure of Accumulation Theory", **Science and Society**, 54:1.

Lipietz, A. 1986. "Behind the Crisis: The Exhaustion of a Regime of Accumulation. A 'Regulation School' Perspective on Some French Empirical Works", **Review of Radical Political Economics**, 18: 1 ve 2.

Lipietz, A. 1987. **Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism**, Londra, Verso.

Odabaşı, M. vd. 1987. **Türkiye İmalât Sanayi Anketleri**.

Perlo, V. 1974. **Unstable Economy: Booms and Recessions in the United States since 1945**, New York, International Publishers.

Shaikh, A. ve Tonak, E.A. 1991. **Marxian Categories and National Accounts**. New York, Cambridge University Press (baskıda).

Kontr-Dipnot: SSCB'de Ücretli Emek ve Sermaye

Bülent SOMAY

Sungur Savran'ın "Kapitalist Restorasyon mu Politik Devrim mi?" başlıklı yazısının (11. Tez, Sayı 10) bir dipnotunda eleştiriye mazhar oldum. Bir dipnota cevap vermek için bir makale yazmaya değer mi diyebilirsiniz. Ancak bu cevapta yalnızca Sungur Savran'la değil, onun şu ya da bu şekilde sürdürücüsü olduğu teorik çizgiyle de bir tartışmaya girmek niyetindeyim. Zaten Savran'ın dipnotu da o geleneğin yaşayan en önemli teorisyeni olan Ernest Mandel'i benim "usyürütme yanlışlarıyla dolu" polemiğime karşı savunmak amacıyla yazıldığı için bu haksız bir davranış olmaz herhalde. Herşeyden önce, Savran'ın sözkonusu dipnotunu ve bu dipnotta anılan yazımın ilgili bölümünü aynen buraya alayım; tartışma nesnesinin kısa olmasının bir avantajı da bu:

> Ücretli emek sistemi, emekçiler arasında rekabeti, bir emek piyasasını, dolayısıyla da işsizliği şart koşar. İşsizliğin ve emek piyasasının yokluğu bu nedenle birçok Marksist "iktisatçı"nın SSCB'de bir ücretli emek sisteminin de olmadığını iddia etmelerine yolaçtı. Bu iddialardan en ilginci, Sovyet işçisinin "metalaşmış emek-gücünün fiyatı" anlamında bir ücret değil, tıpkı "Roma askerlerininki gibi, ödemenin parasal ifadesi" olarak bir ücret aldığını söyleyen Ernest Mandel'in görüşüdür. (Mandel, "SSCB'nin, Sosyalizmin ve Demokrasinin Niteliği" **Birikim** 38, s. 59). Yani Sovyet işçisi, emek gücünün fiyatını değil, bir hizmet karşılığı, bir "ulûfe" almaktadır. Bu bakımdan bir **artı-değer** üretmemektedir, yani **üretken değildir**. Bu açıklama, maddi hayatın üretimine katılmayanların (yani, bürokratların, askerlerin ve profesyonel siyasetçilerin) karınlarını nereden doyurduklarını unutması dışında oldukça tutarlı görünüyor. Ancak bu unutulan, oldukça önemli bir nokta. Bir toplumda "hizmet karşılığı ödeme" varsa, (ki bürokratlar, askerler, siyasetçiler böyledir), bir toplumda yeniden üretime dönmeyen büyük bir servet yekûnu varsa (ki silahlanma harcamaları ya da yöneticilerin lüks tüketimi böyledir), o toplumda birilerinin artı-değer üretiyor olması gerekir. Bunlar, yani artı-değeri üretenler, kim olurlarsa olsunlar, üretken emek sahibidirler, hizmet karşılığı ödeme değil, kelimenin gerçek anlamında ücret alırlar. Dolayısıyla açmazımıza geri döneriz: SSCB'de ücretli emek vardır, ancak onun tamamlayıcısı olan emek piyasası yoktur. (**Birikim**, 8, s. 32-33.)
>
> Bülent Somay ("Varolan Sosyalizmdeki Devrimci Durum Üzerine Düşünceler", **Birikim**, 8, Aralık 1989), Ernest Mandel'le polemik içinde emekgücünün bu toplumlarda bir meta olduğunu kanıtlamaya çalışıyor.

> Usyürütmesi şu: Bir toplumda ekonomik artık varsa artı-değer vardır; bu artı-değeri üretenler, üretken emekçilerdir; dolayısıyla bunlar ücretli emek kategorisine girerler, yani emekgücü metadır. Somay'ın usyürütmesinin her basamağında ciddi yanlışlar var. Birincisi, ekonomik artığın varlığı artı-değerin varlığı için bir kanıt olarak kullanılamaz; çünkü artı-değer ekonomik artığın kapitalist toplumda aldığı biçimdir. İkincisi üretken emeğin varlığı artı-değerin varlığıyla zorunlu bir bağlantı içermez. Üretken emeğin kapitalist toplumda geçerli kıstası artı-değer üretimidir ama kapitalist olmayan toplumlarda doğayı yararlı biçimde dönüştüren her emek üretkendir. Nihayet en önemlisi şudur: Bütün bunlardan emekgücünün meta olduğuna varılmaz. Somay'ın usyürütmesi, zaten yanlışlarla malul olan ara halkalarından arındırıldığında, ekonomik artığın varlığının emekgücünün meta karakterine işaret ettiği argümanına dayanıyor. Bu, sadece kapitalist toplumlarda bir artık üretilir, başka hiçbir toplumda üretilmez demekle özdeştir. Bırakalım sosyalizme geçiş toplumunu, komünist toplumda bile doğrudan üreticiler bir ekonomik artık üreteceklerdir. Buradan ücretli emeğin varlığına mı ulaşacağız? **(11. Tez,** Sayı 10, s. 12)

Girizgahlar ve peşrevler bir yana bırakılırsa, sorun tek cümleyle ifade edilebilir: SSCB'de emek-gücü bir meta mıdır? Bu soruya verilecek cevap, içinde SSCB'nin üretim tarzı, sınıfsal yapısı, devrim ve reform olasılıkları üzerine bir dizi yargıyı da taşır. Sovyet Devrimi, Leninizm, "Stalinizm" ve "tek ülkede sosyalizm" üzerine yapılan tartışmalar hakkında da belirleyici önemde ipuçları verir. Bu ilk saptama, SSCB'de ve diğer "sosyalist" ülkelerde emek-gücünün meta karakteri konusu açıldığında neden bir panik ortamı doğduğunu açıklamaya yetiyor. SSCB'de emek-gücünün meta karakterini kabul etmek masum bir iktisadi saptama olarak kalmaz, Sovyet Devriminin oluşturduğu o koskocaman toplumsal-ekonomik formasyonun bir bütün olarak sorgulanmasını kaçınılmaz kılar. Troçkist teorinin bu konudaki kılı kırk yarıcı hassaslığı da bundandır: Bu sorgulama son otuz yılın en gözde günah keçisi olan "Stalinizme" bir küfür daha etmekle yetinmeyecek, dünya-tarihsel bir olgu olarak Troçkizmin de temellerini, meşruiyetini tartışma kapsamına sokacaktır.

EKONOMİK ARTIK NE ZAMAN ARTI-DEĞER OLUR

Gelelim Savran'ın benim "usyürütmem" hakkındaki akıl yürütmesine. Savran'a göre benim birinci önermem şu (Referans kolaylığı olsun diye, "Savran'a göre Benim Önermem" ifadesini SB olarak kısaltıp 1,2,3,... diye numaralayacağım):

SB1: "Bir toplumda ekonomik artık varsa artı-değer vardır."

Yanlış! Savran bunu nerede söylediğimi bulup göstermek zorunda elbette. Benim önermem şu: Bir toplumda **doğrudan üreticilerin elinden çekilip alınan ve onların iradesi dışında tasarruf edilen** bir ekonomik artık varsa artı-değer vardır. Lafı uzatmak pahasına: Elbette doğrudan üreticinin elinden çekilip alınan artık, artı-emek (kölecilik, angarya) ya da artı-ürün (ayni vergiler) biçimlerini de alabilir. SSCB'de (belli dönemlerde ve belirli sınırlar içinde angarya olmasına rağmen) ekonomik artığın bu biçimleri almadığını bildiğimizi varsayıyorum. Dolayısıyla SSCB'de doğrudan üreticinin

iradesi dışında tasarruf edilen ekonomik artık ya artı-değerdir, ya da içinde bu egemenlik ilişkisini de barındıran başka bir terimle karşılanmalı ve tanımlanmalıdır. Ben yeni bir terim icad etme gereği duymadım. Ama, ille de "artı-değer değildir" denecekse, öyle "ekonomik artıktır" diye genel ve içinde hiç bir egemenlik ilişkisi taşımayan bir ifade kullanmak olmaz. Ben hiç bir Troçkist (ve SSCB yanlısı) metinde böyle bir tanımlama girişimine tanık olmadım. Bu eğer benim bilgisizliğimden geliyorsa, aydınlatılmayı bekliyorum. Yok eğer böyle bir terim ve tanım oluşturma girişimi yoksa, "ekonomik artık" gibi bir kategoriyle yetiniliyorsa, yapılan şey Marksist politik iktisat eleştirisi değil, düpedüz iktisatçılıktır. Çünkü artık saf Sovyet iktisatçılarının bile inkar edemedikleri bir şey var, üstüne istediğimiz "bilimsel, iktisadi" örtüyü örtelim, SSCB'de ekonomik artık doğrudan üreticiden koparılıp alınıyor ve onun iradesi dışında tasarruf ediliyor. Yalnızca bu da değil. Aynı artık, SSCB'de doğrudan üreticinin ürünü üzerinde tasarruf hakkını kullanamıyor olması durumunu **sürdürmek** için, onun üzerinde egemenlik kurmak için kullanılıyor.

Marx'ın ücretli emek üzerine ilk ciddi incelemesinde (**Ücretli Emek ve Sermaye**) sermaye, yalnızca birikmiş, maddileşmiş emek olarak **değil**, aynı zamanda canlı, dolaysız emek üzerinde egemenlik kuran birikmiş, maddileşmiş emek olarak tanımlanır. Sermaye, burjuva politik iktisatçıları için toplumsal servetin bir biçimidir. Marksist politik iktisat eleştirisinde ise, bir servet biçimi değil, aynı zamanda bir egemenlik ilişkisidir de. Dolayısıyla, ekonomik artıktan bahsetmek yetmez, bunun içinde tasarruf edildiği egemenlik ilişkisini de ele almak gerekir. Politik iktisat eleştirisi denilen şey, politikayla da uğraşan iktisatçılar tarafından yapıldığı için değil, işte tam da bu nedenle, iktisadi ilişkilerde gizli olan egemenlik ilişkilerini bulup çıkardığı için **politiktir**.

Şu "ekonomik artık" ifadesini de **gizemsizleştirmek** babından bir-iki söz edeyim: Marx **Gotha Programının Eleştirisi**'nde Lasalle'cı "emeğin eksiksiz karşılığı" ifadesine saldırırken, emekçinin emeğinin eksiksiz karşılığını almasının boş bir laf olduğunu, hangi üretim tarzında olursa olsun bundan birtakım eksiltmeler yapılması gerektiğini söyler. Bu eksiltmeler (ki sanıyorum bütünlükleri içinde **ekonomik artık kavramına** denk düşüyorlar) iki bölümdür:

- 1. Yeniden-üretime dönen kısım:
  - i. Amortisman giderleri,
  - ii. Üretim hacminin büyütülmesi için gereken yatırımlar,
  - iii. Üretim riski payları;
- 2. Toplumsal harcamalar:
  - i. Üretimle ilgili olmayan idari giderler
  - ii. Yol, okul, kültürel tesisler, vs.
  - iii. Çalışamayanların (çocuklar, yaşlılar, hastalar) tüketimi.

Kapitalist üretim tarzını **kapitalist**, ekonomik artığı da **artı-değer** yapan iki unsur vardır ki bunlara eklenmesi gerekir. Bunlardan birincisi, toplumsal üretime katılmayan kapitalistlerin tüketiminin de bu eksiltmelere katılması gereğidir. İkincisi

ise, sosyalist bir toplumda bu eksiltmeler üreticilerin bilgisi dahilinde ve onların denetimi altında yapılırken, kapitalist üretim tarzında onların bilgisi ve iradesi dışında, burjuvazi ve devlet tarafından gerçekleştirilir.

SSCB'de olan da aynen budur: Ekonomik artık, devlet (yani devlet olarak örgütlenmiş bürokrasi) tarafından, üreticilerin iradesi dışında tasarruf edilir. Bürokratların ve askerlerin (yani toplumsal üretim içinde yeri olmayan ve toplumsal olarak gerekli hiçbir şey üretmeyen sınıf ve tabakaların) tüketimi de bu artıktan apartılır. Tek fark şudur: Burjuva toplumunda kapitalist, ekonomik artığın ilk bölümünü ("Yeniden üretime dönen kısım") kâr olarak alıp kendi tüketimini de bunun içinden ayırırken*, SSCB'de bürokrasi ekonomik artığın tümüne devlet adına el koyup kendi tüketimini "üretimle ilgisi olmayan idari giderler" başlığı altına sokuşturuverir. Marx'a göre ekonomik artığın bu bölümü sosyalizmde de varlığını sürdürecektir, amenna. Ancak, bu bölüme ayrılan artık da Marx'a göre toplumsal devrimin hemen ardından ani, büyük bir düşüş gösterecek, sosyalist toplumun gelişme süreci içinde de azalmasını sürdürecektir. Marx tarafından ancak bu kayıtla sosyalizm için meşru görülen bu bölüm, SSCB'de devrim sonrasında ani, büyük bir artış kaydetmiş, gelişim içinde de artışını sürdürmüştür. Tek başına olsa, bu terslik "işçi devletinin yozlaşması" tekerlemesi içinde açıklanabilirdi belki. Ancak ekonomik artık üzerinde üreticilerin hiçbir egemenliğinin olmaması, lokmayı yutulamayacak kadar büyük hale getirir.

SB2: "Bu artı-değeri üretenler üretken emekçilerdir."

Doğru! Üretken emeği üretken olmayan emekten ayıran tek kıstas bir artı-değer yaratıp yaratmamasıdır. (Eve gelen gündelikçinin emeği üretken değildir, çünkü bir hizmet, satın alan için bir kullanım değeri üretir ve hizmet karşılığı gelir alır; genelevde çalışan fahişenin emeği ise üretkendir, çünkü sadece satın alan için bir kullanım değeri değil, aynı zamanda mama için de bir artı-değer üretir ve ücret alır.) Ve Savran da haklı, bu ancak kapitalist üretim tarzı için geçerli olan bir önermedir. Ama devamında değil: " ...Kapitalist olmayan toplumlarda doğayı yararlı biçimde dönüştüren her emek üretkendir." Yanlış! Kimin için yararlı? Yararlılığın ölçütü hangi ustabaşılar, hangi iktisatçılar, hangi bürokratlar olacak? Kapitalist olmayan (yani kapitalizm sonrası) toplumlarda bir insan ihtiyacına (bu ihtiyaç "ister mideden ister keyiften doğsun") cevap veren

* Burjuva toplumunda kapitalistin artı-değeri alıp cebine attığı ya da midesine indirdiği görüşü oldukça yaygın bir görüş, ama gerçekten de çok uzak. Kapitalistin tüketimine ayrılan artık-değer bölümü, "kâr"ın çok küçük bir kısmıdır. Bu saptama şu açıdan önemli: Burjuva toplumunda kapitalistin kâr dürtüsü, kişisel tüketimini arttırmaya yönelik olmaktan ziyade, "birikim için birikime", üretimi ve sermayeyi büyütmeye yöneliktir. Çünkü, kapitalistin kapitalist üretim tarzındaki yeri, sermayenin faili (ajanı) olmaktır esas olarak. Burjuva, cisimleşmiş sermayedir. Sermayenin dürtüleri burjuvanın dürtüleridir. Tabii buradan sermayenin dünyadaki tek cisimleşme biçiminin "burjuva" olacağı sonucu çıkmaz. Nitekim modern kapitalizmde "kâr" değil de bir tür "hizmet karşılığı ödeme" (ücret değil) alan "yüksek executive"ler grubu, bir kolektif olarak sermayenin çisimleşmiş biçimini oluştururlar (belki burjuvazinin kendisinden daha da fazla). Bu "executive"lerle SSCB ve Doğu Avrupa bürokrasisi arasında bir nitelik farkı değil bir derece farkı vardır. İkisi de hukuki olarak üretim araçlarına sahip değildir; ikisi de tek tek bireyler olarak sermaye sahibi değil, "ücretli" konumundadır. Ama ekonomik artığı üreticinin elinden koparıp alan, üreticinin iradesi dışında fiilen tasarruf eden bu katmanlardır. Batı "executive"leri bunu burjuvazi adına, Doğu bürokratları ise "devlet" adına yaparlar; ama ikisinin de gerçek patronu, gerçek "işvereni" aynıdır: sermaye.

her çalışma ("emek" değil: emek, değer üretir; çalışma, kullanım değeri üretir) üretken sayılır.

SB3: "Dolayısıyla bunlar ücretli emek kategorisine girerler, yani emekgücü metadır."

Doğru! Artı-değer üreten emekçi, "hizmet karşılığı ödeme" değil ücret alır, emekgücü de bal gibi metadır.

Peki, Savran'ın benim ilk maddede önerdiğimi sandığı şeyi düzelttikten sonra geriye kalan "ciddi yanlışlar" neler? Aradım, taradım bir tek "ciddi yanlış" buldum: **SSCB'de kapitalist üretim tarzının varolmadığını baştan, tartışmasız olarak varsaymıyorum.** Zaten Savran'ın eleştirisi de dönüp dolaşıp buna geliyor. Ne diye "üretken emek" kategorisini kullanıyorum? Bu kapitalizm için geçerli bir kategori! Artı-değer, ekonomik artığın kapitalizmde aldığı biçim; oysa SSCB'de... Anlayamadığım şu: Ne diye SSCB'de egemen üretim tarzının kapitalizm **olmadığını varsaymalıyım?** Ne diye (Marx ve Engels'te asla varolmayan) "geçiş toplumu" adlı uyduruk kategoriye biat etmeliyim? Savran'ın bunlara cevap vermesi gerek. SSCB'de burjuva toplumsal-ekonomik formasyonunun varolmadığını kabul etmek zor değil, ama bu otomatik olarak kapitalist üretim tarzının ilga olduğunu da varsayar mı? Benim sorguladığım bu. Bunu sorgularken de SSCB'nin kapitalist olmadığını varsayarak yola çıkmak herhalde biraz komik olurdu. Yani, kusura bakmayın, Savran'ın ve Troçkist teorinin şu haline düşmek istemiyorum doğrusu:

> **Önerme 1:** SSCB'de artı-değer yoktur.
> **Önerme 2:** Çünkü artı-değer kapitalizme ait bir kategoridir.
> **Önerme 3:** SSCB'de artı-değer olmadığına göre, SSCB kapitalist değildir.

Böyle kıyaslarla tartışma sürdürmenin artık reddedilmesi gerekiyor. SSCB'de kapitalizmin olmadığını varsayıp bu varsayımla SSCB'de kapitalizmin olmadığını kanıtlamak, inanacak yeteri sayıda saf insan bulunduğu sürece belki durumu idare eder. Ama uzun vadede, kapitalizmin ve sosyalizmin ayırdedici özellikleri hakkında bir gizem perdesi yaratarak devrimci hareketi teorik ve pratik bir çıkmaza sokar, açıklanamayan olguları görmezden gelmeye, ya da teoriye göre "doğrultarak" açıklanabilir hale getirmeye hizmet eder. Kapitalizmin gerçekten ne olduğu, SSCB'nin üretim tarzının ve toplumsal formasyonunun nasıl tanımlanması gerektiği konularında ise bize bir adım bile attırmaz.

ÖZEL MÜLKİYET VE KOLLEKTİF MÜLKİYET

Buraya kadar Savran'ın aktarma/özetleme yanlışları ve kanıtlanması gerekeni varsayım olarak alma mantığı üzerinde durdum. Şimdi bir adım ileri giderek **teoriyi kavrama** hatalarından bahsedeceğim. Bunun için de yazısında beni doğrudan ilgilendiren kısmın ("dört numaralı dipnotun") dışına taşmam gerek. Savran'a göre, "... bu toplumlarda [SSCB ve Doğu Avrupa] kolektif mülkiyetin, planlamanın ve çalışma garantisinin sosyo-ekonomik yaşamın belirleyici unsurları haline gelmiş olması, burjuvazinin burada yeniden hakim sınıf konumuna tırmanmasını engelliyor." (s.13) Bence bu akıl

yürütmede ciddi yanlışlar var. Hoş bir saptamayla başlayayım: Doğu Almanya'da "kolektif mülkiyetin, planlamanın ve çalışma garantisinin" hiçbir devrim ya da karşı devrim faaliyeti olmaksızın, bir günde kuş gibi uçup gidivermesi ve burjuvazinin de hakim sınıf konumuna, tırmanmak ne kelime, gökten inivermesi, Troçkist ideolojinin başını pek ağrıtacak gibi görünüyor önümüzdeki yıllarda; bir de ben canlarını sıkmayayım bu konuda. (Öyle ya, "reformizmin filmi" bir kere tersten oynadığına göre niye düzünden de oynamasın diyenler çıkabilir!)

Ciddi yanlışlara gelince: Herhalde birilerinin çıkıp şu SSCB'deki "kolektif mülkiyet"in ne tür bir kuş olduğunu anlatması gerekiyor artık. Benim bildiğim kadarıyla, özel mülkiyetin ilgası, yerine toplumsal ya da komünal mülkiyetin gelmesi biçiminde anlaşılır. Yoksa "kolektif" yani ortaklaşa mülkiyet, özel mülkiyetin kategorik zıddı olamaz. Hisse senetli şirketlerde sermaye, hisse sahiplerinin (bir hiyerarşi içinde ya da eşit olarak) **kolektif** mülkü değil mi? Bu, o sermayeyi **özel** mülk olmaktan çıkarıyor mu? İdeolojilerde kelimeler biz ne anlama istersek o anlama gelebilir; (Tıpkı *Harikalar Diyarın*'nda olduğu gibi) ama teori ile uğraşırken terimleri seçerek ve tanımlayarak kullanmak gibi bir zorunluluk var neyse ki. Özel mülkiyetin kategorik zıddı, toplumsal ya da tercihan komünal (*Gemeinwesentliche*) mülkiyettir. Kolektif mülkiyet **birilerinin** ortaklaşa mülkiyetidir, ama kimlerin? Osmanlı toplumunda **mülk** (hem bildiğimiz mülk anlamında hem de ülke anlamında) hukuken padişahın kişisel mülküdür, fiilen ise askeriye'nin ortaklaşa mülküdür. Özellikle klasik dönem diye bilinen dönemde bir tek ilmiye ya da mülkiye mensubu çıkıp "şu toprak parçası benimdir" diyebilir miydi? Diyemezdi, ama bal gibi de hakim sınıf üyesiydi, gelirini de o toprak parçasının ve ona benzer binlerce toprak parçasının üzerinde çalışan reaya'dan koparılan artı-ürünün hakim sınıf üyeleri arasında üleşilmesi yoluyla elde ediyordu. Şimdi Osmanlı'da özel mülkiyetin yokluğundan mı bahsedeceğiz? Peki, şunu da gözönüne alalım, birisi çıkıp "evet, bahsedeceğiz" diyebilir. Öyleyse özel mülkiyet kavramını çok iyi bildiğimiz iddiasını bir yana bırakıp yeniden tanımlamaya girişelim.

1. Özel mülkiyet, saf hukuki ya da saf iktisadi bir kavram değildir, bir politik iktisat kategorisidir. Dolayısıyla içinde bir **egemenlik ilişkisi** taşır. Bu konuda Marx'ın Proudhon'a karşı getirdiği tartışmaya bakılabilir.

2. Özel mülkiyet **kişisel mülkiyet** değildir. Kişisel, kurumsal, kolektif biçimler alabilir. Vakıf mülkiyeti, hisse senetli şirket mülkiyeti, bütün bunlar özel mülkiyet biçimleridir, ama buralarda mülk sahibi birey değil kurumdur. Vakıf mülkiyeti kolektif mülkiyete daha iyi bir örnektir, çünkü hisse senetli şirkette teorik olarak her hisse sahibi mülkün hissesi kadar bölümüne sahipken, vakıf mülkünü bu biçimde parçalamak mümkün değildir. Öte yandan, ilk büyük toplumsal işbölümünden sonra, üretim araçları özel mülk haline gelir; ama bu özel mülkiyet, erkeklerin kolektif özel mülkiyetidir. **Kısacası, üretim araçlarının doğrudan üreticilerin dışında, özel ya da tüzel kişiler, bireyler ya da kurumlar tarafından, tek tek ya da kolektif olarak tasarruf edilmesi, özel mülkiyettir.**

3. Çünkü; "**özel mülkiyet ve toplumsal işbölümü özdeş ifadelerdir. Birinde faaliyetin ürününe atıfla söylenen şey, diğerinde faaliyetin ken-**

disine atıfla söylenmektedir." (Marx-Engels, The German Ideology, Progress, 1964, s. 52, vurgu bana ait) İktisatçılar tarafından ısrarla üzerinden atlanan, görmezden gelinen bu ifade, bence günümüzde Marksist düşüncenin en önemli temel taşlarından birini oluşturuyor. Bu ifade tehlikelidir, çünkü mantıklı herhangi bir insan, buradan hareketle **toplumsal işbölümü sürdüğü sürece özel mülkiyetin ilga edilmemiş olduğu** sonucuna varabilir; iktisat biliminin yüce yükseklilerinde eğitilmemiş bile olsa! Bu ifade politik iktisat eleştirisini dünya yüzüne indirir, gizeminden kurtarır; devletin kimin elinde olduğu ve emek sürecinin nasıl yürümekte olduğu sorularının ayrı ayrı, birbirinden bağımsızmış gibi sorulmasını engeller.

4. Dolayısıyla, şu sonuca varabiliriz: **Toplumsal işbölümü, komünal** (*Gemeinwesentliche*) **işlev bölüşümü** haline dönüşmedikçe, özel mülkiyet varlığını sürdürecektir.

5. Devlet mülkiyeti bir kolektif mülkiyet biçimidir, amenna. Ama özel mülkiyetin kategorik zıddı filan değildir. Devlet ya "hakim sınıf olarak örgütlenmiş proletarya"dır, zaten o zaman da adı devlet değil Komündür (*Gemeinwesen*); ya da işçi sınıfının dışında ve karşısında, onun üzerinde egemen olan bir kurumdur. Eğer birincisi doğruysa, devlet mülkiyetinden sözetmek abestir, komünal mülkiyetten bahsetmek gerekir; eğer ikincisi doğruysa devlet mülkiyeti vardır: Özel mülkiyetin bir biçimi olarak.

6. Sonuç olarak: Kişisel ya da özel kurumsal mülkiyetin devletleştirilmesinin özel mülkiyetin ilgası anlamına gelip gelmediği sorusuna ancak iki alanda cevap aranabilir: (i) Emek sürecinde toplumsal işbölümü yokolmakta mıdır? Üreticiler kendi dışlarında belirlenmiş emek süreci parçacıklarına hapis midirler, yoksa emek sürecinin bütünü içinde (yatay ve dikey) özgür hareketleri mümkün müdür? (ii) Devlet kimdir? Kimin kolektifidir?

SSCB için bu sorulara net cevaplar vermek mümkün: (i) Emek sürecinde toplumsal işbölümü güçlenerek varlığını sürdürmektedir; (ii) Devlet hakim sınıf olarak örgütlenmiş proletarya **değil**, hakim sınıf olarak örgütlenmiş bürokrasidir. Mülk, bürokrasinin kolektif mülküdür. Savran'ın önermesine dönecek olursak, evet, bu kolektif mülkiyet, **rakip bir hakim sınıf** olan burjuvazinin iktidara tırmanmasının ya da tepeden inmesinin önünde bir tür engel teşkil eder, ama o kadar. Bürokratların önünde burjuvalaşma yolları açıldıkça (ki içinde bulunduğumuz on yıl tam da bu süreci temsil ediyor) bu engel de kibarca ortadan kalkar. Zorluk, burjuvalşamayı beceremeyen tutucu bürokratların direnişinden ibaret kalır. Eğer biz de umudumuzu bunlara bağlayacaksak vay geldi başımıza! (Burjuvalaşan "yuppie" bürokrat [ki bunların ideal tipi Mihail Mihailoviç G. ve "yuppie eşi" Raisa Hanım] zaten bizim umudumuz olamaz, bunu bir kalem geçmiştim ama muhtemel suçlamaları hatırlayarak belirtme gereği duydum.)

Kısacası; SSCB'de özel mülkiyetin ilga edilmiş olduğu, yerini kolektif mülkiyetin aldığı önermeleri, iki katlı bir hata içeriyor. Birincisi **kavramsal** bir hata: Özel mülkiyet ile kolektif mülkiyetin kategorik karşıtlar olarak tasarlanması. Özünde bir egemenlik ilişkisi olan özel mülkiyet, özünde bir egemenlik ilişkisine işaret etmeyen, özel mülkiyetin bir biçimi olabileceği gibi, komünal mülkiyetin de biçimi olan kolektif

mülkiyetle herhangi bir zıtlık taşımaz. İkincisi ise bu kavramsal hatadan kaynaklanan tarihsel bir hata: SSCB'de özel mülkiyet ilga edilmedi. Özel mülkiyetin bir biçimi olan kişisel mülkiyet ilga edildi ve yerine gene özel mülkiyetin bir biçimi olan kolektif devlet mülkiyeti geçirildi. Kolektif devlet mülkiyeti, devletin sınıf niteliğine bağımlı olarak özel mülkiyetin en yüksek (en yoğun) biçimi, ya da komünal mülkiyetin en alt (en merkezi) biçimi olabilir. Ancak bu ikinci durumun geçerli olması halinde devletin zaten devlet olmaktan çıkmış olması gerekir; o zaman da zaten komünal mülkiyetin kendisinden bahsediyor oluruz.

"PLANLI EKONOMİ" EFSANESİ

Burjuvazinin yeniden hakim sınıf konumuna "yükselmesini" engelleyen bir diğer unsur da "Planlama"dır Savran'a göre. Marksizmin Marx'tan sonraki yüzyılı içinde bu "Planlama" kavramının yerli yerine oturtulmamış olması, birçok Marksistin dilinde mistik bir sihirli değnek, sosyalist üretim ve sınıfsız toplum hedefleriyle neredeyse eşanlamlı olarak kullanılması oldukça üzücü bir durum. Son bir-iki yıldır "Varolan sosyalizm" temsilcilerinin Bremen mızıkacıları gibi hep bir ağızdan "kahrolsun plan, yaşasın piyasa" diye bağırıyor olmalarını bir yana bırakalım; bu kendi başına hiçbir şeyi kanıtlamaz. "Plan/Piyasa" diyalektiğinde "Plan"ı daha sosyalistçe, sınıfsız topluma daha yakın bir unsurmuş gibi gösteren şey nedir? Önce bir saptama: "Plansız" bir kapitalist ekonomi yoktur. Her kapitalist üretim birimi kendi hedeflerini, emek sürecini, çeşitli çalışma biçimlerinin (o birimdeki) emek süreci içindeki dağılımını önceden saptar. "Plan" yapar. Bir adım daha ileri gidelim: Kendisi de kapitalist bir işletme olan ve çeşitli ülkelerde değişen ölçülerde hizmet, ağır sanayi, iletişim, bilimsel kurumlar gibi sektörlerin önemli bir kısmını elinde tutan burjuva devleti, bu planı daha geniş bir ölçekte, çeşitli sektörlere yaygınlaşmış bir biçimde yapar. Öyleyse bizim kastettiğimiz planlama, "tek merkezli planlamadır." Piyasa ile gerçek zıtlık taşıyan kavram "Plan" değil, tek merkezli plandır.

Çeşitli emek tiplerinin ülke ekonomisi ve sektörler içindeki dağılımını, yani toplumsal işbölümünün kapsamını, burjuva toplumlarında piyasadaki arz-talep dalgalanmaları belir-ler. Ancak buna bağlı olarak da, çeşitli ürünlerin ülke çapındaki (coğrafi, sektörler ve sınıflar arası) bölüşümü (gene arz ve talebin dalgalanmaları yoluyla) belirir. "Planlı" bir ekonomide ise bu iki bölüşüm (toplumsal işbölümü ve ürünlerin bölüşümü) arz ve talebin dalgalanmalarıyla değil, bu dalgalanmaların olası sonuçlarını önceden kestiren merkezi bir planlama biriminin kararlarıyla gerçekleşir. Bu iki mekanizmadan hangisinin "sosyalizme" daha yakın olduğunu birileri bana söyleyebilir mi? Piyasa ekonomisinde de (özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında) arz ve talep bağımsız, serbestçe dalgalanan unsurlar değildir. Arzın nasıl burjuvazi ve onun özel/resmi kurumları tarafından belirlendiği tartışması oldukça sık yapılan bir tartışma. Talep ise, "iletişim çağı" denen çağımızda burjuvazinin ve onun devletinin denetiminde olan iletişim araçları tarafından oldukça kesin bir biçimde belirlenir hale gelmiştir zaten. Çağdaş burjuva toplumunda piyasanın belirleyici rolü, "planlı ekonomilerle" kıyaslandığında, daha az buyurgan, ama sonuçları açısından daha az kesin olmayan bir mekanizma olarak belirir. Piyasa ekonomisinde, ek-

onominin bütünsel hareketi burjuvazinin kurumları tarafından önceden kestirilir ve bu öngörüye uygun tedbirler alınır. Planlı ekonomide ise, bu hareket bürokrasi tarafından dikte edilir. Arada önemli bir fark varmış gibi görünmesine rağmen, iki ekonomik sistemde de ortak bir yan vardır: **Gerçek üreticiler, çalışan sınıf, bu hareketten habersizdir, kendisine piyasa kurumları, medya, propaganda ya da bürokrasinin doğrudan müdahelesi yoluyla dayatılan karar ve sonuçları uygular.** Oysa kararlar onun emek-gücü, onun ürünleri, onun tüketimi hakkındadır.

Planlı ekonomiyi sosyalizmin vazgeçilmez bir kurumu olarak gören Marksistler, bu ortaklığı gözden kaçırırlar çoğunlukla. Oysa sosyalizm, burjuva toplumunun bir kurumu olan "piyasa"ya karşı Asyagil despotizmin, statokratik toplumun kurumu olan "plan"ı savunmamalıdır: Sosyalizmin hedefi, "plan/piyasa" paradigmasının dışında, üzerinde bir düzlemde yer almalıdır. Bu hedefte plan ve piyasa unsurlarının ikisi birden yer alacaktır; ancak bu iki sistemde de ortak olan ve kapitalist sömürünün temeli olan şey, üreticilerin kendi faaliyetinin ürünü olan birikmiş, maddileşmiş emeğin, canlı emek üzerindeki egemenliği, **inkar edilecektir.** Merkezi (ülke ya da dünya ya da kent ya da bölge çapında) bir eşgüdüm faaliyeti, özerk üretici birimlerin gönüllü ve temsili ortaklığının sonucu olarak yol gösterici bir plan oluşturabilir. Ama bu özerk birimlerin kendi bağımsız iradelerinin de özgürce etkileşimde bulunması, bu iradelerin birbirini tanıması ve birbirine göre değişmesi de şarttır. Yoksa, SSCB tipi toplumlarda görülen kişiliksizleşmiş üretim birimleri, çalışmanın bütün yaratıcı anlamının yokolması, kendisine emredileni yapan (yönetmeliklerde açık bulursa da yapmayan) ve gerisine karışmayan bürokrat-işçi tipi ortaya çıkar ki, sosyalizmin gerçekleşmesinin önünde önemli bir engeldir bu; üstelik bu engel, piyasa ekonomilerinin oluşturduğu anarşik yapıdan daha küçük, daha önemsiz bir engel de değildir.

Gelelim son "inci"ye: "Çalışma garantisi": Nedir bu? Kapitalizme karşı mücadelede "çalışma garantisi" talebi, bu talebin sosyalistçe bir unsur olarak görülmesi; feminizmin cins ayrımına karşı mücadelesinde "kadınların da askere alınması" talebi kadar anlamsız, safdilcedir. Kadınların da asker olduğu bir dünya daha az militarist bir dünya mı olacak? Kapitalizme karşı mücadelede esas olan, "çalışmama hakkı"dır. Tabii , çalışma ahlakını yüceltten burjuva-püriten ahlakından yetişerek gelen ahir zaman Marksistleri, bu talebi "evrensel aylaklık" isteği, bir tür hedonizm olarak görürler. Oysa "çalışmama hakkı" talebi, **"toplumsal olarak gerekli emek-zaman"ın sıfıra yaklaştırılması** (tabii ki asimptotik olarak: hiç bir zaman sıfıra erişmeyecek biçimde) talebidir; toplumsal işbölümünün reddi, belirli bir çalışma alanına kölece bağımlılığın reddidir. "Çalışma garantisi" ise toplumun çalışma potansiyeli olan bütün bireylerinin toplumsal işbölümüne köle edilmesi demektir. Şimdi denecek ki, çalışma garantisi yoluyla "yedek sanayi ordusu," yani işsizler katmanı ortadan kaldırılarak hakim sınıfların proletaryanın mücadelesi üzerindeki önemli bir denetim unsuru da yok edilmektedir. Nitekim, **Kapital**'den de bunu doğrulayan birçok pasaj bulunabilir (zaten "yozlaşmış işçi devleti" teorisyenlerinin önemli bir faaliyeti de bu tür bir "**Kapital** arkeolojisidir," metin kazısı yoluyla kanıt bulurlar). Burada gene, görüntüyle özün, biçimle içeriğin birbirine karıştırılmasıyla karşı karşıya kalırız. "Yedek sanayi ordusu," halihazırda istihdam edilen işçilerin iktisadi

mücadelesini denetlemek için kullanılan bir tehdit unsuru, bir alternatif işçiler grubudur. Çalışanların düşük iktisadi standardlarından daha aşağıda yaşayan ve bu standardları sevinçle kabullenebilecek bir "ordu"nun varlığı gerçekten de güçlü bir denetimdir. Ancak bu orduyu ortadan kaldırırken, bir küçük ayrıntı daha ortadan kaldırılıyorsa, yani çalışanların iktisadi mücadelesinin koşulları da yokediliyorsa, bunu sosyalizme doğru bir adım olarak görmek mümkün müdür? Evet, "yedek sanayi ordusu," iktisadi mücadele koşulları olan bir proletarya üzerinde anlamlı bir "rekabet yoluyla denetim" unsurudur. Ama rekabet, işsizlik ve sendika ve grev özgürlükleri hep birden ortadan kaldırılırsa, sosyalizme doğru bir adım bile atılmış olmaz. Tersine, işçilerin bu "çalışma garantisi" yoluyla, toplumsal işbölümüne, kapitalist emek sürecine ve tepelerindeki "plancı bürokrasiye" bağımlılıkları bir kat daha arttırılmış olur. Böyle bir toplumsal formasyonun bilgisine sahip olmayan (henüz olmayan bir formasyonun "bilgisi" de olamazdı) Marx'ın yazdıklarını kanıt olarak kullanmak da, çekirdek fiziği bilgisine sahip olmayan Newton'un teorisini, görecelik kuramının karşısına çıkarmak kadar tutucu, üstelik Marx'a saygısızlık içeren bir davranıştır. 1990'larda SSCB ve Doğu Avrupa toplumlarında, grev ve özgür sendikalşama hakları bir elle verilirken öbür elle de "çalışma garantisinin" geri alınmasını, yani bu iki sürecin birbirinden nasıl ayrılamaz olduğunu, izlerken, bu "yozlaşmış işçi devleti" tartışmalarını hatırlayarak acı acı gülümseyeceğiz herhalde.

ÜRETİM TARZI VE TOPLUMSAL-EKONOMİK FORMASYON

SSCB'de devletin doğrudan üreticilerin kolektifi ("hakim sınıf olarak örgütlenmiş proletarya") olup olmadığını tartışmıyoruz artık. Olmadığını herkes biliyor. Bütün tartışma, bu noktadan sonra teorik değil ideolojik bir alana, ard niyetler ve toplumsal/tarihsel gereksinmeler alanına kayıyor. SSCB'de devlet doğrudan üreticilerin kolektifi değilse, bu devleti hayata getirmiş olan ve kendisine tam da bu misyonu (devleti "hakim sınıf olarak örgütlenmiş proletarya"ya dönüştürme misyonunu) yüklemiş olan devrimin tarihsel meşruiyeti sorunu gündeme gelir. Bu sorunla birlikte, Rus devriminin çocukları (ve bir anlamda da ebeleri) olan Bolşevizm/Leninizm/Troçkizm üçlüsünün de tarihsel meşruiyeti tartışma konusu olur. İşte bu yüzden, SSCB'de devletin "proletaryanın devleti" olmadığı ayan beyan ortada olmasına rağmen bir "kurtarma operasyonununa" girişilerek bir "geçiş toplumu" hayali yaratılır. Devlet ne "proletaryanın devleti" ne de "burjuva devleti" olmalıdır. (Eğer "burjuva devleti" olsaydı devrimin herhangi bir tarihsel meşruiyeti kalmazdı). Ama tarih, bu ideolojide tek bir çizgisel süreç olarak algılandığı için, her ne kadar "Stalinist şemalar" istihfafla eleştiriliyor da olsa, ilkel/köleci/feodal/burjuva/sosyalist zorunlu gelişme çizgisinin dışında düşünülemediği için; burjuva ve sosyalist aşamaları arasına yeni bir aşama yerleştirilir: Geçiş toplumu! İşte Stalinist şematizme Troçkizmin eleştirisi (ya da katkısı) da budur. Çizgiye dokunulmaz, yalnızca üzerine bir nokta daha eklenir.

"Geçiş toplumu" kavramının Marx ve Engels'te yer almayan, **uyduruk** bir kavram olduğunu daha önce de söylemiştim, şimdi de tekrarlıyorum. Elbette bir kavramın "ustaların" yazılarında bulunmaması, o kavramı daha baştan geçersiz kılmaz. Ama "geçiş toplumu" kavramı Marksist teoride bir boşluğu dolduruyor değildir. Tersine, Troçkist te-

ori, Marksist teoride yeri çok da iyi ve belirli bir biçimde doldurulmuş olan bir anlayışı tasfiye ederek yerine muğlak bir anlayış yerleştirir. Ancak bunu, bir "katkı"da bulunma iddiasıyla yapmaz, tersine, yeni bir kavram sunulduğunu vurgulamadan, zaten Marx ya da Engels'te, ya da Lenin'de böyle bir kavram varmış, bu kavram "Sosyalist Devrim Teorisinin" temel kavramlarından biriymiş gibi davranır. Oysa Marx' a göre, "kapitalizmle komünizm arasında, birinin diğerine **devrimci dönüşümü dönemi** yer alır. Buna da, devletin proletaryanın devrimci diktatörlüğünden başka bir şey olamayacağı, bir **politik geçiş dönemi** tekabül eder." (Marx, "Critique of the Gotha Programme", Selected Works, Cilt III, Progress, 1970, s. 26, vurgu bana ait) Dikkat edilirse, kapitalizmle komünizm arasındaki dönem bir "devrimci dönüşüm dönemi" olarak tanımlanır; "geçiş" (*transition*) kelimesi ise, bunun politik alandaki mütekabilinin adıdır. "Devrimci dönüşüm dönemi": Nedir bu? Kalıcı, kurumsallşamış bir çağ mıdır, yoksa toplumun sürekli bir değişim içinde olduğu, kurumların birbiri ardına yıkıldığı, kurulduğu ve yeniden yıkıldığı bir dönem midir? Eğer "geçiş toplumu" terimini kabul edecek olursak, "devrimci dönüşüm" ifadesi sözlüğümüzden düşer gider; kapitalizmle komünizm arasında durmuş oturmuş, kendi kurumları, kendi sömürü sistemi, kendi devleti olan ayrı bir çağdan, ayrı bir toplumsal formasyondan bahsetmeye başlarız. Marx'ın kasdettiğinin bu olmadığı ortadadır. Kapitalizmle komünizm arasında kendi kuralları, yasaları, sistemi olan bir toplumsal formasyon filan yoktur Marx'a göre. Bir **devrimci dönüşüm dönemi** vardır. Bu dönem de, adı üstünde, **devrimcidir**. Devrimci dönüşüm dönemi, "Geçiş toplumu" terimiyle karşılanamaz ("Geçiş toplumunda" devrimci dönüşümlerin sürmekte olduğunu Troçkistler bile iddia edemezler); ya da başka bir açıdan, bu dönemin bittiği yerde "geçiş toplumu" başlamaz. Ya komünizm başlar, ya da devrim kendi temel misyonununu yerine getirememiştir. Tabii ki bu, devrimcilerin, o devrimin önderlerinin kendilerine atfettikleri amaçlar açısından böyledir. Peki öyleyse, herhangi bir toplumda, komünizmi hedefleyen devrimciler iktidarı ele alıp, devrim dönemi sona erdiğinde de varılan noktanın "komünizm" olmadığı ortaya çıkarsa, bu kaçınılmaz olarak "burjuva toplumuna" bir "geri dönüşü" mü gösterir? Kuşkusuz bu noktada tarihi "ileri gidiş" ve "geri dönüş"lerle sınırlı olarak gören anlayışla tartışmak gerekiyor.

Materyalist tarih anlayışında, tarihsel gelişim tek-çizgisel değildir. Soruna böyle yaklaşıldığında, Ekim devriminin bir burjuva devrimi olmadığı, ortaya bir burjuva devleti çıkarmadığı saptamaları zaten kendinden menkul olur, bunları kanıtlamak için teorinin canına okumak gerekmezdi. Ancak bu saptamalar da, tersine bir akıl yürütmeyle, Ekim devriminin **sonuçları açısından** sosyalist bir devrim olduğunu, ortaya bir işçi devleti çıkardığını söylemez bize. Rusya'da devrimin önünde iki ana yol olduğunu (burjuva devrimi ve sosyalist devrim) sanan Troçki ve Lenin tarihsel akışın yalnızca bir yanını görüyorlardı. Rus devriminin önünde, bir toplumsal-ekonomik formasyondan diğerine yönelmek anlamında, ikiden çok yol vardı; üstelik bu yolların bazıları başka ülkelerde yaşanmış ("burjuva toplumu"), bazıları ise teorik olarak öngörülmüş ("sosyalist toplum") olmasına rağmen, bazıları ise henüz ne yaşanmış ne de öngörülmüştü.

Oysa işin bir de en soyut anlamda, üretim tarzlarının hareketi açısından görünüşü var.

Bu açıdan da Rusya'da devrim hangi yolu izlerse izlesin, iktidar ister Bolşeviklerin, ister Kadetlerin, isterse de Menşeviklerin eline geçsin, hatta devrim olsun olmasın, varılacak bir tek nokta vardı. Bu noktaya giden yollar çeşitliydi, ancak hepsi ortak bir tarihsel dönüm noktasında kesişiyordu. Bu nokta da, **evrensel kategoriler olarak** ücretli emek ve sermayenin ülke yaşamına egemen olması, en genel ve soyut tanımıyla kapitalist üretim tarzıydı.

SSCB'nin sınıf yapısı ya da "politik iktisadı" konusundaki tartışmaların çoğunluğu, iki ana kategoriyi birbirine karıştırma temelinde yükselir. Bu kategoriler **Üretim Tarzı** ve **Toplumsal-Ekonomik Formasyon** kategorileridir. SSCB'yi bir biçimde "kapitalist" ya da bunun bir türevi olarak görenler, SSCB'de buldukları kapitalist üretim tarzına ait kategorileri sıralarlar (meta üretimi, canlı emek üzerinde egemen olan birikmiş emek, para ekonomisi), sonra da buradan, SSCB'de burjuva toplumunun ve burjuva devletinin varolduğu sonucuna varırlar. Karşıtları ise SSCB'de burjuva toplumsal-ekonomik formasyonuna ait kategorilerin yokluğundan (pazar, emek piyasası, birden çok sermaye) kalkar ve kapitalist üretim tarzının yokluğu sonucuna varırlar. Bu iki tartışma ne birbirlerini, ne de (daha önemlisi de budur) işçi sınıfını yetmiş yılı aşkın bir süredir ikna etmeyi başaramadılarsa, bunun nedenini "yanlış bilinçte" ya da kötü niyette değil, bu karışıklıkta aramak gerekir. **SSCB'de en genel tanımıyla kapitalist üretim tarzı hüküm sürmektedir. Ancak SSCB'nin toplumsal-ekonomik formasyonu burjuva ya da sosyalist değildir; bunların arasında, önünde ya da arkasında da yer almaz; bu formasyonların tanımladığı çizginin tamamen dışındadır.**

Şimdi bu önermeler üzerinde tartışabiliriz.

KAPİTALİZM NEYE GÖRE VARDIR?

Kapitalizm üzerine konuşurken sapla samanı birbirine karıştırmamız doğaldır, çünkü sap ve samanın bir oldukları bir dönem vardı, ve biz hâlâ çoğunlukla o dönemin bize sunduğu teorik malzeme, o dönemin terimleri temelinde konuşuyoruz. Marx'ın kapitalist üretim tarzı ve burjuva toplumsal-ekonomik formasyonu arasında kılı kırk yaran bir ayrım gözetmemiş olması doğaldır, çünkü 19. yüzyılda kapitalist üretim tarzı Batı Avrupa burjuva toplumları **olarak** vardı yalnızca. Batı Avrupa burjuva toplumu ise, yoktan varolduğu biçimiyle değil, tersine Batı Avrupa feodalizminin içinden çıktığı biçimiyle vardır. *Kapital*'de kapitalist üretim tarzının ayırıcı özellikleriyle, Batı Avrupa burjuva toplumunun özellikleri birbiri içinde, karışık bir halde bulunur; çünkü birbirlerinden ayrılmaları için bir gereksinme yoktur ortada.

Oysa kapitalizmin gerçek bir dünya sistemi haline geldiği günümüzde, farklı toplumsal formasyonlarda cisimleşen bir kapitalist üretim tarzı söz konusudur. SSCB ve Doğu Avrupa "halk demokrasileri" bir yana bırakılsa bile (bunlarda kapitalist üretim tarzının olup olmadığı şu anda tartışma konusu), üçüncü dünya ülkeleri Batı Avrupa toplumlarından farklı, çoğu kez "burjuva" denemeyecek toplumsal formasyonlar olarak görünürler. Hindistan, Arap ülkeleri, İran gibi yerlerde bu farklılık çok açıkça görülebilir.

Bu ülkeler "burjuva toplumları" ("sivil" toplumlar: **sivil** ve **burjuva** kavramları şehirli kelimesinin Latince ve Fransızca karşılıkları oluyor) halinde evrimleşmemiş olmalarına rağmen, kapitalist üretim tarzının egemenliği altındadırlar. Yani bu toplumlardaki egemen çelişki ücretli emek ve sermaye arasında, canlı emekle birikmiş emek arasındadır. Bu nedenle, günümüzde kapitalist üretim tarzını bulmak için burjuva toplumunun ayırdedici özelliklerini aramak doğru bir yol değildir.

Savran'a göre bir toplumun kapitalist olup olmadığının anlaşılması için üç özellik aranmalı: (i) "Üretim araçları toplumun belirli bir kesiminin, kapitalist sınıfın, elinde toplanmış olmalıdır"; (ii) "Meta üretimi (piyasa sistemi) toplumsal üretimin düzenlenmesinin hakim biçimi olmalıdır"; (iii) "İnsanın çalışma kapasitesi, emekgücü, tıpkı emeğin ürünleri gibi bir meta haline gelmiş olmalıdır (...) Emekgücünün de arzının ve talebinin belirlediği bir piyasası olmalıdır". (s. 9-10)

Şimdi, "kapitalist toplum" ifadesi, bir üretim tarzından mı, yoksa bir toplumsal-ekonomik formasyondan mı sözettiğimizi yeterince açıklamadığı için ikisini de ayrı ayrı varsayarak bu ifadeleri değerlendirelim. Birinci koşul: Üretim araçları kapitalist sınıfın elinde toplanmış olacak. Kim bu "kapitalist sınıf"? "Üretim araçlarını elinde toplayan sınıf" demek olmaz, buna totoloji denir. Üretim sürecinin kenedisine katılmayan, üretim araçlarının özel mülkiyetine sahip olduğu için ekonomik artığı tasarruf eden sınıf olarak tanımlamak da yetmez; bu tanım feodal beyleri, Osmanlı askeriyyesini ve köle sahiplerini de içerir. Demek ki bu sınıf ancak, **toplumsal artığı, üretim araçlarının özel mülkiyetini elinde bulundurduğu için, doğrudan üreticisinin elinden artı-değer biçiminde çekip alan sınıf** olarak tanımlanır. O zaman sorun, bir toplumda artı-değerin varolup olmadığı sorununa indirgenmiş olur. "Kapitalist sınıfın" bizatihi **burjuvazi** olup olmadığı, yani sermayenin hangi kimlikte cisimleştiği, üretim tarzının tanımına ait bir sorun olmaktan çıkar.

İkinci koşul: Meta üretimi hakim ekonomik biçim olacak. Bu koşulu da kolayca çözümlemek mümkün, ama burada Savran'ın akıllıca bir tedbirine tanık oluyoruz: Meta üretiminin önüne parantez içinde "piyasa sistemi" yazmış. **Kapital**'in girişinideki bütün bir bölümün konusu olan ve Marx'ın bütün çözümlemesinin temeli olan **meta**, o "zihinsel somut kategori," **piyasa** kavramıyla herhangi bir ortaklık taşır mı? Meta, herhangi bir insani ihtiyacı karşılayan ve bünyesinde kullanım değerini (cisimleşmiş çalışma) ve değeri (cisimleşmiş emek) birarada barındıran bir kategoridir. Bir nesnenin insani bir ihtiyacı karşılamasının, piyasaya sunulmasıyla bir ilgisi olamaz. Keza, bir kullanım değerine sahip olmasıyla piyasaya sunulması arasında da bir ilişki yoktur. Geliyoruz "değer"e. (Burada benim de küçük bir uyanıklığıma dikkatinizi çekerim: Eğer genel (yanlış) kullanıma uyup "değer" yerine "değişim değeri" deseydim, Savran da "İşte Piyasa!" diyerek "işi bitirirdi". Ama ben de tedbirli davranıyorum işte.* Bir metanın kul-

* Bu parantez içinin "gereksiz bir espri" olup olmadığından kuşkudaydım ki, **Sınıf Bilinci**'nin 8. sayısı elime geçti. Bu sayıda Frank Richards'ın "Devlet Kapitalizmi Efsanesi" adlı bir yazısı yeralıyor. "Troçkist mantığın" nasıl çalıştığının mükemmel bir sergilenmesini görmek isteyenler, bu yazıyı mutlaka okumalıdır. Yazının eleştirisi ayrı (ve çok daha eğlenceli) bir yazı konusu. Ancak şu "değer/değişim değeri" meselesinin tepe aşağı kavranışına çok iyi bir örnek oluşturduğu için aktarmadan

lanım değerinde o metayı üreten üreticinin somut çalışması (yani terzilik, müzisyenlik, iktisatçılık, kaynakçılık) cisimleşir. Bir ekmeğe ekmek olarak kullanım değerini veren, onun herhangi bir çalışmanın değil, fırıncılık faaliyetinin bir ürünü olmasıdır. Bir demircinin elinden (demircilik faaliyetinden) çıkan bir ekmek yenemez, doluyısıyla da ekmek olarak kullanım değerine sahip olamazdı. Oysa bir metaya "değer"ini veren şey, onun soyut insan emeğinin ürünü olması, yani şu ya da bu tür bir çalışmanın değil, herhangi bir insan faaliyetinin, **genel olarak insan faaliyetinin ürünü** olmasıdır. Genel olarak insan faaliyeti (soyut emek) kavramı, insan emeği türlerinin (çalışmanın) bütün biçimlerinin kesin toplumsal çizgilerle ayrışmış, ama gene de birbirine indirgenebilir olduğu bir toplumsal durumu ifade eder. Dolayısıyla, toplumsal işbölümünün varolduğu, ve emeğin ürünlerinin hepsinin ortak bir soyut temele, ortak bir paydaya (yani kısacası, paraya) indirgenebildiği bir toplumsal sistemde, "değer" vardır (komünist bir toplumda "değer" yoktur, yalnızca kullanım değerleri vardır). Bir toplumda farklı emek tiplerinin ürünleri aynı meta ile, "metaların metşı" olan para ile alınıp satılabiliyorsa, üstelik aynı para emek-gücünün karşılığını da ödemede kullanılıyorsa, o toplumda "değer"in varlığından, dolayısıyla da genelleşmiş meta üretiminden bahsedebiliriz. °stelik bu durumu kanıtlamak için, daha aşikar olan, dünya pazarına meta olarak sunulan dış ticaret ürünlerine kadar gitmemize bile gerek yok. Demek ki "değer"in de varolabilmesi için piyasaya gerek yokmuş. Evet, "değer" kendisini değişim değeri olarak ifade eder ve burjuva toplumunda da değişim değeri piyasada gerçekleşir. Ancak bu "değer"in ifadesinin bir gerçekleşme biçimidir. Farklı bir toplumsal formasyonda farklı bir biçimde gerçekleşmemesi için de hiç bir neden yoktur. Görülüyor ki Savran'ın "meta üretimi"nin önüne parantez içinde koyduğu "piyasa sistemi" ifadesi, hiç bir meşruluk taşımıyor. Meta üretiminin piyasa sistemiyle özdeş olması, ya da bu iki kavramın zorunlu olarak birbirlerini öngerektirmeleri diye bir şey sözkonusu değil. **Piyasa olmadan da meta üretimi olur.** Batı Avrupa burjuva toplumlarında bu iki kavram birlikte varoldular diye özdeş sayılmaları gerekmez.

Üçüncü koşul: Zaten kendiliğinden halloldu. Emek-gücünün meta olması sorununu yazının başında uzun boylu tartışmıştım. Geldik piyasasına. İkinci koşul için söylenenler bunun için de geçerli. Emek-gücünün meta olup olmaması, bunun bir piyasası olup olmamasıyla saptanmaz. Piyasa, kapitalist üretim tarzının temel, somut kategorilerinden biri değildir. Piyasa, metaların değerlerini bulmalarının, "değer"in

geçemeyeceğim: "Emek ürünleri değişim değerleri değil, fakat kullanım değerleri olarak üretildikleri sürece, bunları üreten toplumsal ilişkiler kapitalist değildir." (s. 155) Emek ürünlerinin "değişim değeri" olarak üretilip üretilmemeleri sorusu, gerçek olmayan bir sorudur. Doğru soru "değer" taşıyıp taşımadıklarıdır ki bu sorunun cevabı da piyasının varlığına ya da yokluğuna değil, emek sürecine ve toplumsal işbölümüne bakarak verilebilir ancak. Richards, bundan iki cümle önce de "Sovyetler Birliği'nde emek ürünlerinin kullanım değeri olarak ürettikleri konusunda hemfikir durumda" diye bir cevher yumurtluyor ki, sormayın. Herhalde pek korkup, "sürüden ayrılanı kurt kapar" diyerek hepimizin hemfikir olması bekleniyor. Kim bu hemfikir olanlar? Tony Cliff'in (maalesef aynı Troçkist temel mantıkla malul olan) Devlet Kapitalizmi teorisinde "kullanım değerleri üreten devlet kapitalizmi" diye bir yaklaşım var diye, herkesin de bu saçmaya abone olması şart mı? SSCB'de emek ürünleri "değer" taşır. Bu nedenle de orada bir "kullanım değeri ekonomisinden" bahsetmek, metaın olmadığını, emek gücünün ücret almadığını iddia etmek temelsizdir.

gerçekleşmesinin bir aracı, cisimleşmesidir. Tıpkı "burjuva"nın sermayenin cisimleşmesi olduğu gibi. "Sermaye", "ücretli emek", "değer" ve "meta" kapitalist üretim tarzının tanımlayıcı kategorileridir. Bunların nasıl cisimleştiği ise ("burjuva", "emek-gücü piyasası", "piyasa") kapitalist üretim tarzının içinde görüldüğü toplumsal formasyona, yani burjuva toplumuna ait özelliklerdir. Öyleyse burjuva toplumu ile kapitalist üretim tarzı arasındaki ilişkiyi daha yakından irdelemek gerek. Çünkü ancak bu yolla Asyagil toplum ve kapitalist üretim tarzı (ve ancak buna bağlı olarak sosyalizm) arasındaki ilişkiyi kavrayabiliriz.

ASYAGİL TOPLUM, BURJUVA TOPLUMU VE KAPİTALİZM

"Asya Tipi °retim Tarzı," "Asyagil Despotizm," "Şark Despotizmi," bütün bu kavramlar, Marksist politik iktisat eleştirisi için oldukça yeni: Marx'ın "temel metinlerinde" yani **Kapital** ve **Politik İktisadın Eleştirisine Katkı**'da temel kategoriler olarak bulunmadıkları için, bu terimlerin Marksistlerin tartışma gündemine girmesi, "Genç Marx" metinlerinin (özellikle **Alman İdeolojisi**'nin) yeniden keşfedilmesine ve **Grundrisse**'nin ilk kez yayınlanmasına bağlı oldu. Batı Marksizmi içinde bu terimlerin gündeme gelişi büyük bir yankı uyandırmadı; Wittfogel'in "Suyla Oluşan (Hidrolik) Toplumlar" tartışması önemli bir istisna sayılır. Rusya ve Türkiye gibi toplumlarda ise durum farklı oldu: Rusya ve Türkiye Marksistleri bu "Asyagil"lik tartışmasında bir "*de te fabula narratur*" mesajı duydular. Bu nedenle de Türkiye'de Marksist teorik tartışmanın gerçekten yapılabildiği ilk tarihsel anda (1960'ların sonlarında) "Asya Tipi Üretim Tarzı" tartışması derhal gündeme geldi. SSCB'de ise "anlatılanın kendi hikayeleri olduğunu" sezen yalnızca tarihçiler ve politik iktisatçılar değildi; bürokrasi de bu mesajı hemen aldı ve bu tartışmayı yasaklayarak sorunu çözdü.

Tartışma 1930'larda "emir-kumanda zinciri içinde ve emirle" rafa kaldırıldıktan sonra, yeniden boy verebilmek için Stalin'in ölümünü bekledi, çünkü tarihçiler bu konuda düşünmeyi bırakmamışlardı. SSCB'de, Çin, Rus ve Vietnam toplumlarının tarihi üzerine yapılan araştırmalar, tuhaf bir tesadüfle hep SSCB'nin o günkü toplumsal-politik-iktisadi yapısı sorununa bağlanma eğilimi gösterdi. Tabii ki bu araştırma hep örtük bir biçimde gerçekleşiyordu. Batı'da da benzer bir eğilim sınırlı ölçülerde ortaya çıkmıştı. SSCB'nin "devlet kapitalisti" olduğunu kanıtlamaya çalışan Tony Cliff, "kendisini devşirme yoluyla yeniden üreten sınıf" kavramını temellendirmeye çalışırken, Memluk devletine gönderme yapıyordu. Cliff, Memluklarda özel mülkiyetin devlet elinde toplandığını, **hakim sınıfın ise ancak devlet biçiminde örgütlenerek hakimiyetini sürdürdüğünü** saptamış, hakim sınıf üyeliğinin de babadan oğula geçerek **değil** devşirme yoluyla sürekliliğini sağladığını görmüştü. Ancak Cliff, bunu genel bir tarihsel eğilime bağlamak yerine bir analoji olarak kullanmakla yetindi. SSCB'de ise tarihçiler, 1960'lardan başlayarak bu eğilimi Sovyet toplumunda bir "Rusya'ya özgülük," Batı toplumlarının gelişme doğrultusundan bir farklılık bulmak amacıyla kullandılar. Ancak bu tartışmalar politik alanda cereyan etmediği için, doğrudan sonuçları da gözler önünde değildi. SSCB'nin "Asyagil" karakteri tartışmasının, SSCB'deki toplumsal-ekonomik formasyonun geleceği ve bu ülkedeki toplumsal mücadelenin doğrultusu hakkında verdiği

ipuçları ancak *samizdat*'ta tartışılabildi.

Meslekten bir tarihçi olmadığım için, bu "Asyagil" toplum tartışmasının olgusal temelleri hakkında çok fazla söyleyecek şeyim yok. Bu konuda SSCB'de yapılan temel tartışmaları, Boris Kagarlitski'nin Düşünen Sazlık'ta özetlediği biçimiyle biliyorum. Ancak Kagarlitski'nin Rus, Çin ve Vietnam toplumlarının tarihi hakkında yaptığı aktarmaları, Osmanlı toplumunun (özellikle "klasik" diye bilinen dönemin) tarihiyle birleştirince ortaya az çok anlamlandırılabilir bir tablo çıkıyor. Bu tabloda en önemli olan yan, Asya'lı toplumların (bu coğrafi isimlendirmenin yetersiz olduğunu biliyorum, ancak daha sağlam teorik temelleri olan bir isimlendirme, kapsamlı bir teorik tartışmanın ürünü olacak), Batı'lı toplumlarla herhangi bir ilerilik/gerilik, öncelik/sonralık ilişkisi taşımadığının, iki topulmsal-ekonomik gelişme hattının tarih içinde paralele yakın birer seyir kaydettiklerinin, ve Batı'da sınırsız bir gelişme-yayılma potansiyeline sahip olan kapitalist üretim tarzının egemen olmasıyla da bu paralelliğin bozulup, zorunlu bir kesişme momentinin ortaya çıktığının saptanmasıdır. Asyagil toplumlarla Batı toplumlarının en önemli farklarından biri, Asyagil toplumlardaki yayılmacılığın toplumsal/kültürel değil askeri/talancı temelde olması, fethedilen bölgeleri kapsamaması, yalnızca varolan toplumsal/kültürel yapının tepesine yerleşip haraç almakla yetinmesidir. Bu durum daima iki toplumsal/kültürel yapının birarada varolmasını ve zamanla birbirlerinden etkilenerek bir sentez oluşturmalarını getirir. Örneğin, Osmanlı toplumu fethettiği Bizans topraklarını kendi sultası altına almış, ama bir yandan da kendisi kurumsal ve kültürel olarak Bizanslılşamıştır. Oysa Batı toplumları şu ya da bu yolla ele geçirdikleri bölgelerdeki toplumsal/kültürel yapıyı kendilerine benzetirler, kendi suretlerinde yeniden olüştururlar. Kendi suretlerini evrensel bir suret olarak tanırlar ve bu evrenselliği somutlamaya, dünya-tarihsel bir olgu olarak yerleştirmeye çalışırlar. Asyagil toplumların askeri-talancı emperyalizmi, Batı burjuva toplumlarının iktisadi-kapsayıcı emperyalizmiyle karşı karşıya geldiğinde, bu iki gelişme hattı birbirlerine değmeden varolma özelliklerini kaybederler. Öyleyse bu iki gelişme hattını önce ayrı ayrı, sonra da birbirleriyle ilişkileri içinde ele almak gerekir.

Batı Avrupa'da "Feodalizmden Kapitalizme Geçiş" sorunu, tabii ki burada ele alınamayacak kadar geniş kapsamlı tartışmalar içeriyor. Ancak temel ve üzerinde aşağı yukarı genel mutabakatın varolduğu birtakım saptamaları burada tekrarlayabilirim. Batı Avrupa feodalizminin en önemli özelliklerinden biri, "devlet"in iktisadi hayata müdahalesinin sınırlılığı, iktisadi-toplumsal işlevinin ancak bağımsız iktisadi birimlerin mutabakatı sonunda belirlenen sınırlar içinde kalmasıdır. Batı feodalitesinde devlet magna carta'ya tabidir. Bunun nedenleri arasında ikisi tartışmamız için önem taşıyor: Birincisi, Batı Avrupa'da devletin oynadığı önemli bir iktisadi rolün olmaması, "fetih hakkı" meşruiyetinin, yerini yerleşik düzenin meşruiyetine bırakmasıyla birlikte "eşitler arasında en büyük" olma özelliğiyle sınırlanmasıdır. Devlet burada üretim için zorunlu bir unsur değildir, çünkü üretimin sürdürülmesi için büyük çaplı bir örgütlenme gerekli değildir. Batı Avrupa feodalitesinde devlet, özerk hakim sınıf üyelerinin geçici bir mutabakatını temsil eder. Bu mutabakatın temeli "toplumun ortak çıkarı," ya da daha anlaşılır bir ifadeyle, feodal düzeni dışsal güce ve olası bir serf ayaklanmasına karşı koruma

amacıyla gerçekleştirilen ortak bir örgütlenmedir. Bu mutabakatın geçici, her an değişebilir karakteri ise, Almanya'da köylü savaşı süresince çeşitli feodal lordların, prenslerin farklı saflarda yer almasında, İngiltere'deki "Güller Savşalarında," Stuart ve Tudor hanedanları arasındaki bitip tükenmeyen çatışmada izlenebilir. İkinci neden ise, Batı Avrupa'da siyasi otoriteyle dinsel otorite arasında aralıksız süren "ikili iktidar" durumudur; yani "Roma faktörü". Buna şehirlerin görece bağımsız kendi hukuklarını, zanaatın siyasi otoriteden bağımsız örgütlenişini de eklerseniz, "sivil toplum"un Batı Avrupa'da neden ve nasıl geliştiğini anlamamızın temelleri ortaya çıkar.

"Sivil Toplum" ya da "Burjuva Toplumu", Marx'a göre 16. yüzyılda gelişmeye başladı, 18. yüzyılda da "olgunlşamaya doğru dev adımlar attı." Bu toplumun temel ayırdedici özelliği, bireylerin, tüm aile, din, cemaat, klan, soy bağlarından, serfi lorda, Hıristiyanı rahibe, aile fertlerini en yaşlı erkeğe bağlayan bağlardan özgürleşmeleri, aralarında yalnızca iktisadi ilişkilerin, çıkar ilişkilerinin kalmasıdır. Tabii ki bu gelişme mutlak değildi; hâlâ da değil. Sivil toplumun olgunlaşmasını tamamlayıp çürümeye başladığı günümüzde de, bu tür bağlar hâlâ bir ölçüde geçerliliğini sürdürüyor; ama "kapsayıcı" burjuva toplumunun varolma biçimine uydurulmuş olarak. Ancak bireyi vareden ve özgürleştiren bu gelişmenin Batı Avrupa toplumlarına özgü bir süreç olduğu vurgulanmalı. "Burjuvalaşma", özerk şehirlerin, özerk üreticilerin varlığını gerektirir. Burjuva toplumu öncesi Batı Avrupa, adem-i merkeziyetçi yapısı ve dini ve siyasi otorite arasındaki "ikili iktidar" durumu nedeniyle, burjuva toplumunun gerektirdiği özgürleşmiş bireyin oluşması için zorunlu olan maddi koşulları hazırlamıştı. Burjuva toplumunun gelişmesi, eski ilişkililik biçimlerini çözdü; bireyi çıplak, özgür ve korumasız bıraktı. Bu, sermayenin ve ücretli emeğin ortaya çıkışının önkoşullarından biridir:

> Ücretli emeğin önkoşullarından ve sermayenin tarihsel koşullarından biri, özgür emek, ve parayı yeniden üretmek, değere dönüştürmek amacıyla; para tarafından, keyfe dönük kullanım değeri olarak değil, para için kullanım değeri olarak tüketilmek amacıyla, özgür emeğin parayla değişilmesidir. başka bir önkoşul da, özgür emeğin kandi gerçekleşme koşullarından, emeğin araç ve malzemesinden ayrılmasıdır. (Marx, **Pre-Capitalist Economic Formations**, Lawrence and Wishart, 1964, s. 67)

Buradan da görüldüğü gibi, burjuva toplumunun doğrudan ürünü ve atomik bileşeni olan özgür birey, kapitalist üretim tarzının temel kategorilerinin (sermaye ve ücretli emek) önkoşulu olarak belirir. Kapitalist üretim tarzı, **bağımsız bir gelişmenin ürünü olarak** ancak burjuva toplumunun serpilip yeşerdiği koşullarda ortaya çıkar. İlkel sermaye birikimi toptan bir biçimde birey kalabalıkları doğurur; biriken sermaye bu birey kalabalıklarını perakende olarak istihdam eder. Ancak böyle bir "birey"in oluşmasının toplumsal ve kültürel koşulları, ilkel sermaye birikiminden önce de vardır: Bireyi kiliseden özgürleştiren protestanlık, düşünceyi tek bir merkezi otoriteye bağlanmaktan kurtaran çoğulcu "patronaj" sistemi (Galileo'nun engizisyonun eline geçmeden önce dolaştığı sarayları düşünelim), bütün bunlar, kültürel ve tinsel olarak özgür ve özerk bir bireyin varlığının önkoşullarıdır. Yani kısacası, önkoşulun da önkoşulu vardır ("eğiticinin kendisi de eğitilmelidir"). Batı Avrupa feodalitesinde sistem

ve devlet, hakim sınıf ve devlet farklı oluşumlardır: Sisteme bağımlı olan, bir bütün olarak hakim sınıfa tabi olan birey, tek, birleşik bir otoriteye bağımlı değildir (tabii ki "birey" derken serf'i kasdetmiyorum; serf "tek bir otoriteye" bağımlıdır). Bakhtin'in terimini kullanırsak, kültürel ve toplumsal bir çokseslilik, Batı Avrupa feodalitesinin içinde filizlenmiştir; kiliseye, devlete, feodal efendiye karşı bir dip dalgası biçiminde süren muhalefet ifadesini şenlikte bulur. Burjuva toplumunun kültürel/toplumsal temeli bu çoksesliliktir. Birey, yoktan varolmadı; birey bir çoğulluğu önvarsayar; **bir**, **çok**'u gerektirir.

Asyagil despotizmde ise **çok** yoktur **tek** vardır. Tek'e karşı **bir** ortaya çıkamaz. Varlığını **birlik** (unity) üzerine kuran Doğu toplumlarında birey'in varoluşu daha baştan kösteklenmiştir:

> Örneğin, çoğu temel Asyagil biçimde olduğu gibi, bu [emeğin önkoşullarının, emeğin ürünü olarak değil de onun doğal ya da ilahi önkoşulları olarak görülmesi—B.S.] bütün bu küçük ortak oluşumların üzerinde duran **herşeyi kapsayan birliğin** daha yüksek ya da **tek mülk sahibi** olarak, gerçek toplulukların da ancak kalıtsal **kullanıcılar** olarak görünmeleri olgusuyla uyum halindedir. **Birlik**, gerçek sahip ve ortak mülkiyetin gerçek önkoşulu olduğu için, sayısız gerçek, özgül topluluktan ayrı, onların üstünde birşey gibi görünmesi tamamen mümkündür. O zaman, birey aslında mülksüzdür, ya da mülkiyetin vasıtası, ... bütünsel birliğin bireye özgül topluluk aracılığıyla verdiği bir teberru (*Ablassen*) imiş gibi görünür... Dolayısıyla Şark despotizmi, hukuki bir mülkiyet yokluğuna yolaçıyormüş gibidir. Oysa aslında temeli, aşiret mülkiyetinde ya da ortak mülkiyettedir (...) [Küçük topluluğun] artı emeğinin bir kısmı, daha yüksek bir topluluğa aittir, ki bu topluluk da son kertede bir **kişi** olarak belirir. (Marx, aynı yerde, s. 69-70.)

Asyagil despotizmde devlet, önce bir dizi küçük topluluğun çıkarlarının ortak temsilcisi olarak belirir. Amaç öncelikle geniş topraklarda ve zor koşullarda tarımı mümkün kılmak, esas olarak da büyük çaplı sulamayı gerçekleştirmektir. Çeşitli aşiret mülkiyeti biçimleri zaman içinde mülkiyet haklarını devlete devreder, yalnızca zilliyet hakkını saklı tutarlar. Ancak birkaç kuşak sonra, bu tarihsel süreç tersine imiş gibi görünmeye başlar. Devlet ve onun cisimleşmesi olan despot (Çar, Padişah), topluluğa zilliyeti teberru edermiş gibi bir görünüm kazanır. Mülkiyet tek elde toplandığı için, topluluk üyesi, karşısında bütün aşiret, aile, din bağlarının temsilcisi olarak despotu görür. Çar baba'dır, Padişah **Halife**'dir. Batı Avrupa'da bu bağlar çözülürken, Doğu'da çözülmek bir tarafa, merkezileşir, tekelleşir. Bireyin ortaya çıkmasının koşulları oluşmaz. Hakim sınıf üyeleri de birer birey olarak beliremezler, çünkü birey olmanın önkoşulu, ya üretim araçları üzerinde, ya da kendi emek gücü üzerinde kişisel mülkiyettir. Devlet üretim araçlarını tekelinde tutar, kendisini oluşturan tek tek bürokratlara ise geçici bir zilliyet hakkı verir; doğrudan üretici ise **kul**'dur ve despota aittir. Tabii ki Roma köleciliğinde olduğu gibi alınıp satılamaz. Bu unsur (reaya'nın alınıp satılamaması), uzun süre Osmanlı toplum düzenini inceleyen bazı tarihçiler için Osmanlı'nın "ileriliğinin," "insani"liğinin bir kanıtı oldu. Oysa işler göründüğünden farklı: Üreticilerin alınıp satılması bile, alış-veriş yapabilecek eşitlerin olduğunu, efendilik kurumunun tekelleşmemiş olduğunu gösterir; Padişah kulunu satamaz, çünkü satın alacak, "kul" sahi-

bi olmaya yetkili başka kimse yoktur.

Bireyleşemeyen üreticiler, "özgür emekçi" olarak ortaya çıkamazlar; bu yüzden Asyagil despotizm kendi dinamiğiyle bir kapitalist üretim tarzı geliştiremez.Hakim sınıf, despotun tanrısal mülkiyet hakkının meşuriyet şemsiyesi altında, devlet olarak örgütlenir. Ancak devlet olarak örgütlü kaldığı sürece hakim sınıf olabilir. Hakim sınıf üyeliği de ırsi değildir, kurumsaldır. Mülk sahibi olduğu için değil, devlet aygıtında bir işlev yerine getirdiği için hakim sınıf üyesi olan kişi, işlevini oğluna devredemez. Her işlev, onu yerine getirebilecek biçimde eğitilmiş yeni kişiler tarafından doldurulmak zorundadır. Bu bir **devşirme** sistemini zorunlu kılar. Osmanlı'da, Rusya'da, Çin'de ve Vietnam'da bu anlamda bir dikey sınıfsal mobilite sözkonusudur. Babanızın kim olduğuna bakılmadan hakim sınıfa katılabilir, pratikte despottan daha fazla yetki sahibi bile olabilirsiniz. Ancak bunun için baştan "birey"liğinizi feda etmeniz, yalnızca bu işlevi yerine getirebilecek biçimde eğitilmeniz gerekir.

İşler böyle kalsaydı, yani bu iki toplumsal-iktisadi formasyon birbirlerine değmeden varkalsalardı, Asyagil despotizm ne yöne doğru gelişirdi bilinemez. Asyagil despotizme karşı bir devrim, muhtemelen narodniklerin öngörülerine uygun gelişir, Slav topluluklarının ilkel komünizmini devlet şemsiyesini ortadan kaldırarak yeniden oluşturmayı hedeflerdi. Ancak, iki sistem tarihsel süreç içinde birbirine değdi; bir tarihsel kesişme momenti oluştu. Bu anlamda Osmanlı devleti ve Rus Çarlığı ortak bir kaderi paylşatılar. Kendi askeri/talancı yayılma politikaları, bütün dünyayı kendisine benzetmeyi hedefleyen Batı Avrupa emperyalizmi karşısında yenik düştü: Burjuva toplumu askeri, kültürel, politik ve kurumsal açılardan Asyagil despotizmin egemen olduğu toplumlara girdi. Asyagil despotizm kendi kurumsal yapısını bozmadan bu tür kaynşamalara girmeye alışık olduğu için, bu başlangıçta bir devrim anlamına gelmiyordu. Ancak zamanla, yani sermaye bu ülkelere aktarılıp, karşılığı olan özgür emekçileri talep etmeye başlayınca, istikrarsızlık doğdu. Bir devrim durumu ortaya çıktı.

Bir toplumsal-ekonomik formasyon, tüm kurumsal, kültürel ve yapısal özellikleriyle, farklı bir tarihten gelen bir formasyon içinde yeniden üretilemez. Ama sermaye ihraç ve ithal edilebilir; aşı bir kez tutunca da o toplum kendi sermaye birikimini sürdürebilir. Sermaye Osmanlı ve Rus toplumları tarafından ithal edildi, "kapitalist" işletmeler çalışmaya başladı. Asyagil toplumların geçmişinde olduğu gibi, burada da bir "sentez" sağlanmaya çalışıldı; despotik yapı, bireylerin devlete tabi olmasını, hakim sınıf üyelerinin de ancak kolektif olarak varlıklarını sürdürmelerini gerektiren sistem, sermaye/ücretli emek diyalektiğini kapsamaya çalıştı. Bu ise toplumsal bir devrim olmadan mümkün değildi. Bu toplumsal devrimin nesnel sonucu, kapitalist üretim tarzının gelişmesiydi. Ancak hiç bir toplumsal devrim, kültürü, kurumları, insan zihniyeti, ilişkileri (hatta giyim tarzlarıyla) bir toplumsal formasyonu ithal edemez, elindeki malzemeyi kullanmak zorundadır. Bu topluma da kapitalist üretim tarzı, "sivil toplum"la birlikte değil, kendi otoriter, merkeziyetçi yapısının kurumlarına, biçimlerine bürünerek girdi. Nasıl burjuva toplumu kapitalist üretim tarzını kendi kapitalizm-öncesi formasyonunun suretinde benimsediyle, Asyalı toplum de aynı şeyi yaptı. Bireysiz, piyasasız, özgür emeksiz bir kapitalizm geliştirdi. Peki, bu ortaya çıkan sisteme "kapitalizm" de-

mek ne kadar doğrudur?

"Asya tipi üretim tarzı" ile Batı Avrupa feodalitesi ne kadar farklı toplumsal formasyonlar olsalar da, temel ortaklıkları vardır: İkisi de tarımsal üretim temeline dayalıdırlar; üreticilerin toprağa bağımlılığını varsayarlar ve üreticilerin artı-ürününü elinden ayni olarak çekip alırlar. Bu artı ürünün "çekilip alınış biçimi" iki formasyonda farklıdır kuşkusuz; ancak zaten bir formasyonu diğerinden ayıran şey tam da budur: "artı emeğin doğrudan üreticinin elinden çekilip alınış biçimi." Bu fark iki ayrı toplumsal-ekonomik formasyon tanımlar, ama iki ayrı üretim tarzı da tanımlar mı? Bu üzerinde düşünmeye değecek bir konu. Ben, Asyagil despotizmle Batı Avrupa feodalitesinin farklı **üretim tarzları** içermediğini düşünüyorum. Reaya'nın, Avrupa'lı serfin ve Rus serfinin üretim süreci içindeki yerleri farklı değildir; tıpkı Rus, Osmanlı ve Avrupa hakim sınıflarının el koydukları artığın karakterinin farklı olmaması gibi. Farklı olan bu artığın tasarruf ediliş biçimidir, ama bu da zaten toplumsal-ekonomik formasyonun ne olduğu sorusuna cevap veren bir saptamadır. Aynı biçimde, SSCB'nin üretim tarzının "kapitalist" olduğu, ücretli emek ve sermaye zıtlığı üzerine kurulu olduğu kabul edilebilir. SSCB'nin kapitalist olmadığını kanıtlamak için öne sürülen tartışmaların tümü, SSCB'nin bir "burjuva toplumu" olmadığını kanıtlamaktan ileri gitmez: SSCB'de bir piyasanın, bir emek piyasasının, özgür emekçilerin, işsizliğin olmaması; SSCB'de burjuva toplumuna özgü karakteristiklerin olmadığını söyler bize yalnızca. Oysa, ücretli emek ve sermaye, "burjuva olmayan yol"dan SSCB toplumuna egemen olmuşlardır; bu egemenliği piyasadan, işisizler ordusundan, rekabet halindeki bağımsız burjuvalardan farklı araçlarla sürdürmektedirler yalnızca. Önemli olan şudur: Doğrudan üretici, üretim araçlarından koparılmıştır; bu araçlar onun dışında ve üzerinde bir kolektif tarafından, ona rağmen, ve onun üzerinde bir egemenlik kuracak biçimde tasarruf edilmektedir. Üreticinin emeğinin ürünleri, onun üzerinde egemenlik kurarak cisimleşir; aracısı kim ve ne olursa olsun, **üretim için üretim, birikim için birikim** amacıyla seferber edilir. Benim için kapitalizmin gerek ve yeter koşulları bunlardır.

Batı feodalizmi çerçevesinde kapitalist üretim tarzının gelişmesi nasıl özgül bir toplumsal formasyon ortaya çıkarttıysa (**Burjuva Toplumu** ya da **Sivil Toplum**), Asyagil toplum çerçevesinde kapitalist üretim tarzının gelişmesi de başka bir özgül toplumsal formasyon doğurmuştur. Buna isterseniz **Bürokratik Toplum**, isterseniz de Kagarlitski gibi **Statokratik Toplum** diyelim, farketmez. Önemli olan (ya da en azından **bu yazı açısından** önemli olan; çünkü asıl önemli olan şey, SSCB toplumunun Batı burjuva toplumuyla olan benzerliklerini değil **farklarını** incelemektir), iki toplumda da egemen üretim tarzının, farklı koşullarda gelişmiş olmasına rağmen, kapitalist üretim tarzı olmasıdır. Bu noktada da Kagarlitski'den ve onun aktardığı SSCB tarihçileri ve toplumbilimcilerinden ayrılıyorum.Önemli olan, SSCB'deki toplumsal-ekonomik formasyonun **kapitalizm-öncesi** ya da **kapitalizm-sonrası** değil, burjuva toplumundan tamamen farkıl bir tarihsel çizgide gelişmiş bir formasyon olması, onunla farklı özgül koşullarda da olsa, aynı üretim tarzını paylşamasıdır.

Şu noktayı vurgulamakta yarar var: Kapitalist üretim tarzı, burjuva toplumunda istikrarlı bir yapı oluşturur. Piyasa mekanizması, farklı sermayeler arasındaki rekabetin, o

sermayelerin sahiplerinin iradelerinin dışında ve üzerinde bir "yasa" biçiminde belirmesi, bu istikrarın koşullarıdır. Bu da şaşırtıcı bir şey değildir, çünkü kapitalist üretim tarzı burjuva toplumunun doğal gelişim sürecinin bir parçasıdır. Asyagil bir toplumda ise, piyasasız ve rekabetsiz gelişen kapitalizm, bu istikrar unsurlarından yoksundur; çünkü kapitalist üretim tarzı esas olarak bu toplumun doğal gelişim çizgisine **yabancıdır**. Bu nedenle sürekliliğini ancak ekonomi dışı zor yoluyla, terör yoluyla, ya da yayılma ve savaş ekonomisi yoluyla sağlayabilir. Bu aynı zamanda irrasyonel bir israf ekonomisi anlamına da gelir. Nitekim, SSCB ve Doğu Avrupa ülkeleri, bu geçici istikrar yollarını tükettiklerinde, savaş ekonomisi, ekonominin bütünü için yıkıcı hale geldiğinde ve ideolojik yıpranma terörün "fizibilitesini" sıfıra yaklaştırdığında, bürokratik toplum çözülme tehdidiyle karşılaşır. O zaman, toplumun bünyesindeki egemen üretim tarzı, toplumu bir bütün olarak, asli bir unsuru olduğu formasyona doğru, burjuva toplumuna doğru sürükler. 1989'da başlayan ve 1990'lar boyunca da sürecek olan süreç tam da budur işte. Ne Doğu Avrupa toplumlarının, ne de SSCB'nin "özel" mülkiyete, "piyasa ekonomisine" dönmesi için özel bir devrim momenti gerekti; çünkü üretim tarzı değişmiyordu, yalnızca istikrarsız ve zorla ayakta tutulan bir formasyon, istikrarlı bir formasyonu doğru değişiyordu. Bu da bir devrimi zorunlu kılmaz. Çünkü bu değişim "ileriye" ya da "geriye" doğru bir değişim değildir. Tarihsel gelişimin bir çizgisinden başka bir çizgisine, bir kesişme noktasında tarihsel yolların birinden diğerine bir geçiştir yalnızca. "Kapitalist üretim tarzı" **dünya-tarihsel** bir kavramdır, ve dünya çapında egemen olana dek varlığını sürdürür. "Burjuva toplumu," "Asyagil toplum," "Statokratik toplum," bütün bunlar ise dünya-tarihsel kavramlar değil özgül kavramlardır: belirli bir tarihsel gelişme çizgisine ve o çizginin de belirli bir evresine denk düşerler; evrensel nitelikleri yoktur.

DEVRİM SORUNU

Günümüzde, yani "varolan sosyalist" toplumların hızla "kapitalizme döndükleri" söylenen bu tarihsel aşamada, devrim 20. yüzyıl boyunca olduğundan çok daha acil bir biçimde gündemdedir. Sosyalist bir devrim (yalnızca önderliğinin ideolojik niteliği bakımından değil de gerçek sınıf niteliği bakımından **sosyalist** olan bir devrim) 20. yüzyıl tarihinde ilk kez gerçekten gündemdedir. Ve kendilerine yıllardır "sosyalist" ya da "devrimci" diyenlerin, bu tarihsel momenti, geçmişi kurtarma gayretiyle harcamamaları gerek. "Hangi devrim?" "Nasıl bir sosyalizm?" Bunlar haklı ve bir an geçirmeden sorulması, cevaplanması gereken sorular. Ama önce kendi "sosyalist" tarihimizle hesaplaşmak, onu içindeki sosyalist olmayan safradan arındırmak zorundayız; yoksa sosyalistler olarak işçi sınıfının **tarihsel hafızası** olma işlevimizi yerine getirmemiz söz konusu olamaz.

Rusya ve Osmanlı Devleti, evrensel bir olgu haline gelmekte olan Batı Avrupa kapitalizminin baskısıyla, 20. yüzyıl başında bir Batılılşama, modernleşme ya da "burjuvalaşma" sürecine girmenin eşiğindeydiler. İki toplumdaki devrimci güçler de, kendi özgül (ama Batılı ve kendi toplumsal dinamiklerinden kaynaklanmayan) ideolojilerinin temeline bu "modernleşme" unsurunu koydular ("modernleşme" ya da "Batılılşama" bu

ideolojilerde "Doğulu" olan tek unsurdu; Batılı, "Batılılaşamaz," modernliğin ölçütü olan Batı Avrupa "modernleşemez"). Türkiye'de Kemalizm, Rusya'da Bolşevizm, kendi özgül ideolojik yapılarının içinde bu 'modernleşme" unsurunu zorunlu olarak barındırdılar. Bolşevizm Marksist dünya görüşünün yanısıra bir tür aydınlanma özentisi "Modernleşme" ideolojisi de taşıyordu. Üstelik Rusya'ya özgü olan bu ideoloji, kökleri açısından Marksizmden daha bile eskiydi, I. Petro zamanından kaynaklanıyordu. Herzen'den Plehanov'a, Rus Marksistleri için sosyalizm bir Avrupapılaşma yoluydu aynı zamanda. Ancak bütün bu Marksistler için, Avrupa toplumları önlerinde, ilerilerinde bir noktada duruyordu. Dolayısıyla daha da ileride bir noktada duran sosyalizme doğru ilerlemelerinde bir aşama, bir uğraktı Avrupalılşama. Lenin'in **İki Taktik**, Troçki'nin **Sürekli Devrim** tartışmalarının özü de aynı noktadadır. Burjuva devrimi ve sosyalist devrim, Rus toplumunun önünde duran bu iki uğrak birbirleriyle nasıl ilişkilendirilecektir? Lenin ve Troçki'nin tezlerinin arasında olduğu varsayılan farklar, ve sonunda Şubat-Ekim 1917 döneminde vardıkları mutabakat aynı varsayımdan kaynaklanır: "Sosyalist devrim, aynı zamanda bir Batılılşama, modernleşme, Avrupalılaşma devrimidir."

Bu varsayımın iki ayağının da bir tarihsel hatadan kaynaklandığını söylemek gerek: Rusya'nın önünde hiç bir zaman bir Burjuva Devrimi aşaması olmadı, çünkü "burjuva toplumu" ("sivil toplum") Rus toplumunun tarihsel gelişme hattındaki kaçınılmaz bir uğrak değildi. Rusya'nın önünde bir Sosyalist Devrim aşaması da yoktu, çünkü kapitalist üretim tarzı henüz Rus toplumunda yerleşmemişti ve Sosyalizmin öngerektirdiği üretici güçler nicelik, ve en önemlisi, **nitelik** açısından bu toplumda mevcut değildi. Asyagil despotizmin, toplumun kendi iç dinamiğinden gelen bir devrimle yıkıldığında yerine nasıl bir formasyonun ortaya çıkacağı sorusu, ne yazık ki bizim için kayıp bir sorudur. Asyagil despotizm hiç bir zaman kendi iç dinamiğine bırakılmadı; daima dış maddi etkenler (bu etkenler askeri, politik ya da iktisadi olabilir), dışardan aktarılmış ideolojiler ve "Modernleşmeci" ("diğer" toplumu örnek alan) iradeci güçlerin faaliyetiyle yıkıldı. Ama varsayımsal olarak, bu toplumun kendi devrimci dinamiğinin Marksizmden ziyade anarşizme eğilim göstereceğini söyleyebiliriz. 19. yüzyıldan başlayarak, neredeyse bütün önemli anarşist düşünürlerin Rus kökenli olması (Bakunin, Kropotkin, Goldman, Berkman), bunun bir göstergesidir. Bunun nedeni de açıktır: Merkezi devlet, hem politik hem de iktisadi açıdan en büyük düşman olarak belirir devrimci güçlerin karşısında. Ama gerçeklikte bunun tersi doğru olmuştur. Rus toplumu, kendi öz devrimci dinamiğinden değil (anarşizm, narodnizm) Batı Avrupa devrimci düşüncesinden kaynaklanan bir devrimci hareketin (Marksizmin) etkisine girdi. Bu da kaçınılmazdı, çünkü Rusya'nın dünyadan soyutlanmış bir devrimci hareket geliştirmesi sözkonusu değildi. Marksizmin içinde bulunan merkezci, sanki-devletçi yan, Rus devrimcileri açısından, kendi düzenlerine gönderme yaparak tutucu bir biçimde de benimsenebilir. Böyle bir noktadan hareket edersek, devletçi bir sosyalizm düşüncesinin Rus toplumundaki kökleri, **devrim kadar düzenden de kaynaklanır**. Piyasa anarşisinin hüküm sürdüğü Batı Avrupa toplumlarında bir devrimci dönüşüm dönemi boyunca merkezi devletin iktisadi ve politik egemenliğini savunmak devrimci bir talep iken; devletin zaten tek hakim olduğu Rusya'da

aynı talep tutucu bir nitelik kazanır. İşte bu yüzden Rusya'da "proletarya diktatörlüğü"* kolayca "parti diktatörlüğü"ne dönüşebilmiş, Troçki gibi "Avrupalı" bir Marksist, "parti'nin karşısında haklı olunamaz" diyebilmiştir. Bu açıklamanın, Prens Kurbski'ye, efendisinin kanunsuzluğuna karşı çıkmakla "kendi ruhunu mahvettiğini," "Tanrı'ya karşı ayaklandığını" söyleyen Korkunç Ivan'ın yaklaşımından temelde bir farkı yoktur (Kagarlitski, Düşünen Sazlık).

Rusya'da, önderlerinin "burjuva demokratik" ve "sosyalist" (ikisi birarada ya da birbirinin peşisira) olarak tasarladığı devrim, işte bu nedenlerle ne "burjuva" ne de "sosyalist" olabildi. "Demokratik" olmakla hiç bir alakası olmadığını görmek ise çok kolay. Bu devrimin, devletin iktisadi ve politik alanda tek egemen olacağı bir "geçiş" aşamasında takıldığını, bu aşamada kurumsallaşarak yozlaştığını söylemek ise Rusya'nın tarihsel özgüllüğünü tamamen gözardı etmek anlamına gelir. Devletin ve devlet olarak örgütlenmiş bürokrasinin ülkenin tüm kaynaklarına, tüm üretim araçlarına hakim olması, politik ve iktisadi faaliyet alanlarını kendi denetimi altında toplaması, Rusya açısından "sosyalizme geçişe özgü" bir aşama değil, Rus tarihinin kendisine özgü bir durumdur. Eski Asyagil despotizmden Çar çıkarılmış, bürokrasi, egemenliğinin

* "Proletarya Diktatörlüğü" teriminin günümüz dünyasında ne anlama geldiği de yeniden irdelenmelidir artık. Bir "siyasi geçiş döneminin" devlet biçiminin adı aslında pek önemli olmamalı; ama Marksist siyasi düşüncede vurgular çoğu kez gereğinden çok önem kazanıyor. "Hakim sınıf olarak örgütlenmiş proletarya"nın yönetim biçimin bir "diktatörlük olması, 19. yüzyıl liberal İngilteresi için farklı, II? İmparatorluk Fransa'sı için farklı, Asya despotu Rusya için farklı, çağdaş Amerikan "demokrasisi" için farklı, Asya despotizminden bir tür tersyüz edilmiş sivil topluma geçmekte olan Türkiye için daha da farklıdır. Bu diktatörlük, aslında çalışan sınıfların tümü için görülmedik ölçüde geniş bir demokrasi demektir. Yani "proletarya diktatörlüğü" aslında burjuvazinin politik - askeri direnişi sürdüğü sürece, burjuvazi ve müttefikleri için bir diktatörlük, proletarya ve diğer çalışan sınıflar için ise demokrasi demektir. Ama "diyalektik" iki çelişen sözü yanyana söyleyip öylece bırakmak kadar basit bir şey değil. Günümüz toplumunda "çalışan sınıflar" hangi insan gruplarını içerir? "Burjuvazi" artık kendi başına algılanabilir mi, yoksa özel ve resmi bürokrasinin üst kademeleri ile biraradamı algılanmalıdır? Burjuvazinin askeri direnişi kırıldıktan sonra, üzerindeki siyasi kısıtlamaların sürdürülmesi gerekli midir? Burjuvaziye siyasi örgütlenme özgürlüğü tanınırsa, toplumun ezici çoğunluğunu oluşturan çalışan sınıfları yeniden "iğfal edeceğinden" mi korkuyoruz? Özel mülkiyet ilga edildiğinde "burjuvazi"den geriye ne kalır? Bir zamanlar burjuva olmuş olanlar mı, yoksa yeni mülkiyet biçimlerini kendi amaçları için kullanmanın yollarını bulanlar mı? Burjuva ideolojisi nedir? Burjuva ideolojisini başka ideolojilerden hangi merci ayıracak? Bunun için özel "öncü"mü gerekir, yoksa çoğunluğun iradesi (linç mantığı) mi geçerli olacak? Proletarya içinden ya da kıyısından çeşitli siyasi grupların birbirlerini "burjuva" diye suçlayarak ideolojik ve fiziksel olarak tasfiye etmesi nasıl engellenir? "Çok parti/çok eğilim" böyle bir tehlikeye karşı yeterli tedbir midir? Bu sorular cevaplarını bekliyor. Dünya işçi sınıfı, devrime yandaş olabilecek radikal, düzen karşıtı bireyler bu sorulara doyurucu yanıtlar almadan, bir daha "proletarya diktatörlüğü" sloganıyla yola çıkan Marksistlere aktif ya da pasif destek vermeyecekler. "Fareli köyün kavalcısı"nın peşine bir daha takılmayacaklar. Devrimde geçeci olarak yandaş olunan, iktidar alındıktan sonra yavaşça tasfiye edilen *mitläufer* (yol arkadaşları) dönemi geçti; dolayısıyla "diktatörlük" kelimesini daha dikkatle kullanmak gerekiyor artık. bence, işçi sınıfı iktidarının baskıcı yönünün vurgulanması gereken 19. yüzyılda yaşamadığımız unutulmamalı. "Diktatörlük/demokrasi" diyalektiğinin iğdiş edildiği, Marksizmin adına yetmiş yıl boyunca demokrasiyle (ve proletaryaya) en küçük bir ilgisi olmayan terörcü bir diktatörlüğün yürütüldüğü bir dünyada yaşıyoruz. Eğer önemli olan vurgu meselesiyse, artık vurgunun "demokrasi" tarafına kaydırılması gerekiyor: Tabii ki "hakim sınıf olarak örgütlenmiş proletarya" ifadesinin devrimci içeriğine helal getirmeden.

meşruiyetini Çar'ın "tanrısal kişiliğinden" değil, devletçilik ve "tek parti sistemi" biçiminde yorumlanan bir "Marksizmden" alır olmuştur. Ama hakim sınıf üyeliğinin genetik olarak değil "devşirme" yoluyla geçmesi anlamında, bürokratların artı-ürünü (yeni durumda artı-değeri) tek tek bireyler olarak değil kolektif olarak tasarruf etmeleri anlamında, yeni sistem Çarlık sisteminden (ya da klasik Osmanlı sisteminden) esas itibariyle farklı değildir.

Öyleyse **devrim** nereye gitti? Engels'in şu sözlerini tekrarlamaktan bıkmamamız gerekiyor:

> Aşırı bir parti önderinin başına gelebilecek en kötü şey, toplum onun temsil ettiği sınıfın egemenliği için ve bu egemenliğin getireceği tedbirler için olgunlaşamamışken, hükümeti devralmak zorunda kalmaktır. **Yapabileceği** şeyler, iradesine değil, çeşitli sınıflar arasındaki uzlaşmazlığın derecesine, ve maddi varolüş koşullarının, sınıf çelişkilerinin daima dayalı olduğu üretim ve değişim koşullarının gelişmişlik derecesine bağlıdır. **Yapmak zorunda** olduğu şeyler, partisinin ondan talebettikleri, gene kendisine ya da sınıf mücadelesinin ve bunun koşullarının gelişme evresine bağlı değildir. O güne kadar öne sürmüş olduğu, ve gene, o anın sınıf ilişkilerinden ve aşağı yukarı raslantısal olan üretim ve değişimin düzeyinden değil, toplumsal ve politik hareketin genel sonuçları hakkındaki az çok derin öngörülerinden kaynaklanan, öğreti ve taleplerle bağlanmıştır. Dolayısıyla, kendisini zorunlu olarak çözülemez bir ikilem içinde bulur: **Yapabilecekleri**, o güne kadarki bütün eylem ve ilkeleriyle, partisinin acil çıkarlarıyla çelişir; **yapması gerekenler** ise yapılamaz. Tek kelimeyle, partisini ya da sınıfını değil, hareket hangi sınıfın egemenliği için olgunsa, o sınıfı temsil etmek zorunda kalır. Hareketin çıkarları açısından, yabancı bir sınıfın çıkarlarını savunmak zorundadır; kendi sınıfına ise ancak boş söz ve vaadlerde bulunabilir ve onu, yabancı sınıfın çıkarlarının kendi çıkarları olduğuna inandırmaya çalışır. Bu sakil duruma düşen biri, geri dönülemez biçimde kaybolmuş demektir. (Engels, **Almanya'da Köylü Savaşı**, aktaran A. Buick, "The Myth of the Transitional Society", **Critique** 5, 1975, s. 63.)

Devrim tabii ki **buraya** gitti. Marksistler Çar'ın yerini aldılar; düne kadar iktidarlarını Çar'a bağlılık yemini ederek sürdüren bürokratlar, bu defa da Bolşevizme bağlılık yemini ederek sürdürür oldular. Durum kurumsallaşınca, eski ve toplumda temelleri olan bir top-lumsal katman oldukları için, Rus toplumunda sağlam toplumsal temelleri olmayan ve istikrarsız bir yapıya sahip olan Bolşevikleri **devşirdiler**, kendi bünyeleri içinde erittiler.

Doğrudan üreticinin ürününü elinden alarak, onun iradesi dışında tasarruf ettiler, ve bir dünya-tarihsel sistem haline gelmekte olan kapitalist üretim tarzının ülkeye egemen olmasıyla birlikte, Batı toplumlarındaki burjuvazinin tarihsel rolünü üstlendiler; yani birikim için birikim, üretim için üretim yapılmasını zorlayarak **cisimleşmiş sermaye** olarak davranmaya başladılar. Ancak emek piyasası, meta piyasası, farklı sermayeler arası rekabet gibi düzenleyici unsurlardan yoksun oldukları için, toplumsal istikrarı ancak terör, savşa ekonomisi ve üretici ve tüketiciler üzerinde, emek süreci ve ihtiyaçlar üzerinde ekonomi dışı zora dayalı bir baskı yoluyla sağlayabildiler.

SSCB toplumunun kültürel ve kurumsal açılardan "Batılılaşması" özellikle "Brejnev istikrarı" döneminde bir hayli tamamlanmış olduğu için, kapitalist üretim tarzının egemenliğinin daha istikrarlı bir biçimi olan "burjuva toplumuna" geçiş için bir engel kalmamış gibidir. Üstelik, "burjuva toplumu" yetmiş yılı aşkın bir süre otokratik SSCB toplumuyla, gene kapitalizmi otokratik formasyonlar içinde benimseyen "üçüncü dünya" toplumlarıyla bir arada yaşadığı için, onlardan tabiatıyla etkilenmiş, kurumsal ve kültürel yapılarının bir kısmını devralmış, onlara **benzemiştir** de. Bu nedenle, "iktisatta liberal, politikada despotik" bir yapıya ulaşan Batı burjuva toplumları (Thatcherism ve aslında kelimelerin gerçek anlamıyla "Batılı" ve "burjuva" olmayan Özalcılık iyi örneklerdir), SSCB ve Doğu Avrupa ülkeleri için çok uzak modeller de değildir. Bulgaristan ve Romanya'nın yakın gelecekte Türkiye modelini benimsemesi hiç de şaşırtıcı olmaz, çünkü aynı otokratik, Asya despotu gelenekten gelerek bir tür "sivil toplum"a yaklaşmış olan Türkiye, bu toplumlar için İngiltere ya da Fransa'dan daha iyi bir modeldir.

Ekim Devrimi'nin nereye gittiğini bu örneklerden görebiliriz. Ama **bizim devrimimiz**, Lenin'in **Devlet ve Devrim**'deki devrimi, Komün, Konseyler ve Sovyetler nerede? Bu soruya cevap vermek için, dünya işçi sınıfı önünde, onlara aynı sömürünün daha despotik ve terörcü bir biçiminden başka bir şey vaadetmeyen bir toplumsal formasyonla bir ilişkimizin olmadığını ilan etmek zorundayız. Bunun için de SSCB'nin nasıl da "kapitalist olmadığını," "sosyalizme giderken yarı yolda takılıp yozlaşmış bir işçi devleti olduğunu" kanıtlamaya çalışmaktan vazgeçmek zorundayız. Gidilen yol sosyalizm filan değildi, varolan yapı da bir şeyin "yozlaşması" değil, kendi adına varolan sömürücü ve sınıflı bir toplumdur. Bunu görmezden gelerek ancak Bolşevik/Troçkist bir meşruiyeti "kurtarabiliriz." Oysa o meşruiyet **bizim devrimimiz** açısından artık bir önem taşımıyor, tersine, Bolşevik devriminde despotik bir sömürücü toplumun başlangıcını gören dünya işçi sınıfının gözünde meşruiyetimizi yok ediyor (yoksa işçi sınıfının Marksizmden 20. yüzyıl boyunca aşama aşama uzaklaşmasını "burjuva propagandasının gücüne" mi bağlayacağız?).

Bizim ihtiyacımız olan, örgütsel ve kurumsal araçları, sınıfsız, sömürüsüz ve devletsiz bir toplum (bir komün) idealiyle çelişki içinde olmayan, şu ya da bu ülkedeki **düzen**'in meşruiyetine sığınmak yerine, **devrimin meşruiyetini** utanıp sıkılmadan savunan bir devrimci harekettir. Sosyalist devrimin dünya yüzünde hiç gerçekleşmemiş olduğunu kabullenmek bizi devrim düşüncesinden uzaklaştırmaz. Tersine, **Fransa'da İç Savaş**'ı yazan Marx, **Nisan Tezleri**'ni yazan Lenin ne kadar yakınsa, işte o kadar yaklaştırır. Onlar da devrimi uzlaşmaz biçimde savunan bu metinleri ortaya çıkarırken, kendilerinden önce gerçekleşip kurumlaşmış bir "sosyalist devrim"in varolmasına hiç gerek duymamışlardı.

Sırtlarında bir yumurta küfesi, savunulup adına özür dilenecek, haklı çıkarmak için gerçeği tahrif etmeleri gereken bir **düzen**'leri yoktu. Bu yüzden de 20. yüzyıl boyunca Marksizmi ve devrimi savunmak için kılıktan kılığa giren bizlerin asla olamadığımız kadar devrimci olabildiler. Şimdi bizim de onlar kadar uzlaşmaz bir biçimde devrimci olabilmemiz için tarihsel bir fırsat var, ve bu fırsatı kaçırmaya da hakkımız yok.

SONUÇ OLARAK

Tartışmamın temeli, tek bir dünya-tarihsel süreç boyunca evrilen ("gelişen") toplumlardan sözetmenin yanlışlığı varsayımına dayanıyor. Dünya henüz tek bir "Dünya" haline gelmeden önce (yani 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar: Dünya iletişim, ulaşım, sermaye ve meta ihracı, askeri, iktisadi, kültürel ve politik karşılıklı bağımlılık ilişkileriyle tek bir mekan haline dönüşmeden önce), farklı coğrafi konumlar, farklı doğa koşulları; farklı toplumsal-iktisadi formasyonların doğmasına yolaçtı. Bu formasyonlar birbirlerine göre **ilerilik-gerilik** ilişkisi taşımazlar; yalnızca farklıdırlar. Ancak her farklı formasyon, kendi gelişim süreci içinde, diğer formasyonlarla ortak bazı evrensel iktisadi-politik kategorilere sahip olur. Batı (Greko-Romen) köleciliğiyle Doğu köleciliği (örneğin Oğuzlardaki kölecilik: *Kün*) çok farklı kültürel, politik ve iktisadi ilişkiler içinde oluşsa da, ikisi de bir politik-iktisadi kategoride ortaktırlar: **artı-emek**. Asyagil despotizm ve Batı feodalizmi, çok farklı formasyonlardır, ancak ikisi de üreticinin elinden **artı-ürününü** çekip alırlar. İki örnekte de doğrudan üreticinin alınan şey aynıdır, iki formasyon arasındaki özgül farkı doğuran, bu artığın nasıl, hangi ilişkiler içinde alındığıdır.

Bu açıdan bakıldığında, 1990'a kadar "varolan sosyalizm" ya da "işçi devleti" diye isimlendirilen ülkeler, Batı kapitalizminden farklı toplumsal-ekonomik formasyonlar oluşturmalarına rağmen (bürokratik toplum, statokratik toplum, vs), ikisi de, doğrudan üreticinin üretim araçları ve kendi emeğinin ürünleri karşısındaki konumu bakımından önemli bir ortaklık taşırlar. İkisinde de üretici, üretim araçlarından "özgürleştirilmiştir," ikisinde de üreticinin, emeğinin ürünlerinin tasarrufu konusunda bir söz hakkı yoktur. Üstelik, iki durumda da, üreticinin kendi emek-gücünün yeniden üretiminin karşılığı olarak aldığının dışında kalan üretim, ekonomik artık, onun iradesinin dışında ve bu iradeye rağmen tasarruf edilir. (i) Bu artık doğrudan üreticinin denetiminin dışında tasarruf edildiği; ve (ii) Bu artığın bir kısmı, üretim sürecinde yer almayan, toplumsal işlevi, üretimi denetlemek ve örgütlemek, ve varolan egemenlik sisteminin sürmesini sağlamak olan sınıfın **üretken olmayan tüketimine** ayrıldığı için; bu nedenlerle, bu toplumlardaki ekonomik artık, **artı-değer** biçimini alır. Statokratik toplumlarda da ürünler **meta** olarak üretilir, çünkü emek sürecinin biçimi ve toplumsal işbölümünün varlığı, bu ürünlerde **soyut emeğin değer olarak cisimleşmesini** getirirler. Bir ürünün kullanım değerinin yanısıra "değer"e de sahip olması, onun meta karakterinin kanıtıdır. Değerin varlığı, değişim değerinin de varolması demektir. Nitekim, para ekonomisine sahip olan bu toplumlarda, ürünlerin değişim değeri vardır. Ancak bu değişim değeri, burjuva toplumlarından farklı olarak, piyasada (yani özgür bir arz ve özgür bir talebin dalgalanmaları ve karşılıklı etkileşimi sonucu) değil, talep üzerinde, yani ihtiyaçlar üzerinde bir diktatörlük kuran mülk sahibinin (devletin) planlama faaliyeti sonucu **gerçekleşir**. Ancak bu gerçekleşme, bağımsız öznel iradelerin etkileşimi sonucu beliren bir nesnel yasa olmaktan çok, öznel bir tek iradenin kendini dayatması sonucu olduğu için keyfidir, nesnellikten yoksundur, bu nedenle de **istikrarsız** ve **irrasyoneldir**. Gerek emek süreci ve toplumsal işbölümü göstergelerinden hareketle bakıldığında, gerek para ekonomisinin varlığından hareketle bakıldığında, gerekse de bir dünya sistemi olan kapitalizmin bütünü içinde, bu ülkelerin bir meta satıcısı ve alıcısı olarak dünya pa-

zarında varolmaları açısından bakıldığında, statokratik toplumlar irrasyonel ve istikrarsız da olsa, genelleşmiş meta üretiminin hüküm sürdüğü toplumlar olarak belirirler.

Statokratik toplumlarda, ürünlerde "değer"in varlığı bir kere görüldüğünde, bu değeri üreten emek-gücünün kendisinin de bir meta olduğu açıklığa kavuşur. En genel kategorilerle bakıldığında, nitel olarak tanımlanan ve kullanım değeri üreten "çalışma"nın yanısıra evrensel ve nicel bir kategori olarak "insan emeği"nin varlığı, zaten emek-gücünün meta karakterini ortaya koyar. Bir toplumda evrenselleşmiş meta üretimi hüküm sürüyorsa, yeniden üretimi için metalara, bunları edinmek için de paraya gerek duyan emek-gücünün kendisi de metadan başka bir şey olamaz. Mülk sahipleri (devlet olarak örgütlenmiş bürokrasi) için "değer" ve bu nedenle de artı-değer üreten statokratik toplum emekçilerinin emeği üretkendir; üretken emek sahipleri de emek-güçleri karşılığında "hizmet karşılığı ödeme" filan değil ücret alırlar.

Emek, ürünlerde değer olarak cisimleşerek birikir. Ancak içinde değer cisimleşen ürünlerin birikimi, bize **tek başına** sermayayi vermez. Bu birikimin, canlı emek üzerinde egemenlik kurması, servetin sermayeye dönüşmesi için önşarttır. Statokratik toplumlarda bu egemenlik ilişkisi, burjuva toplumlarında olduğundan çok daha dolaysız bir biçimde görülür. Çünkü servetin ve üretim araçlarının tek sahibi olan devlet, göstermelik temsili kurumlar yoluyla bile üreticilerin denetiminden etkilenmez. Hiçbiryerden hiçbiryere geçmemekte olan bu toplumlarda devlet, hakim sınıf olarak örgütlenmiş bürokrasidir; bu da zaten, Rus toplumunun geleneksel Asya despotizmi çizgisinin kesintiye uğramadan sürdürülmesi, bu geleneğe sahip olmayan çoğu Doğu Avrupa toplumunda ise bu çizginin zor yoluyla dayatılması demektir.

Statokratik kapitalizmin (bu ifadenin de uyduruk bir ifade olduğunu biliyorum, ancak yazma kolaylığı açısından kullanıyorum, bilimsel bir kategori olarak **değil**; bu konudaki gerçek bilimsel kategoriler ancak ideolojik itişmeler bitip bilimsel tartışma başlayınca yaratılabilir) irrasyonel (israfçı, terörist) ve istikrarsız yapısı, kapitalizmin bu toplumsal formasyona doğal bir gelişim sonucunda değil, kapitalizmin bir dünya sistemine dönüşme zorlamasıyla girmiş olmasındandır. Bu istikrarsızlık öncelikle **tarihsel** olarak, yani kapitalizmin bu topluma girişinin aracılığını anti-kapitalist bir ideolojinin ve toplumsal hareketin yapmış olmasında görülür. Kapitalizm, daima anti-kapitalist bir ideolojinin yanısıra, o ideolojinin önceleri gerçek, daha sonra ise sözde taşıyıcılarının egemenliği altında gelişmek zorunda kalmıştır bu toplumlarda. Bu da statokratik toplumların temel **ideolojik** istikrarsızlığıdır. **Politik iktisat** açısından ise, Asyagil despotizmin kurumları ve ilişkileri, kapitalizmin en temel özelliklerinin gelişmesini engellemez, hatta hızlandırırken (örneğin, kolektifleştirme sırasında ilkel birikim, hiçbir Batı Avrupa ülkesinde görülmedik ölçüde hızlı gerçekleşmiştir), bu kurum ve ilişkiler kapitalist üretim ilişkilerinin mantığına ağır bir darbe indirirler.

Sınıfsız toplum öncesi tarih, kör, insandan bağımsız yasaların hareketi gibi görünür. Ancak bu görüntü asılsızdır; tarihi insanlar yapar, ancak keyiflerinin istediği gibi değil, verili maddi koşullar içinde, kendilerinden önceki kuşakların mirası temelinde yaparlar. Bunu kabul ettikten sonra bile, tarihsel gelişim, maddi koşullarını tanıyan iradelerin bağımsız eylemi olarak görülemez. Sayısız bireysel irade, ya da insan gruplarının özgül

iradeleri, herbiri kendi özgül amacı için çabalar (kâr, ücret artışı, yeni bir araba, kişisel iktidar, özgürlük, sosyalizm, vs.), ancak tarihsel gelişim bunların hepsinin bir sentezi, bileşkesi olarak belirir; ortaya çıkan nihai gelişim çizgisi, herbiri kendi amacı için çalıştığını sanan tek tek iradelerden bağımsızdır. İşte bu bileşke, bireylere bir tür gizemli yasa, bir "görünmez el" olarak görünür. Statokratik toplumlar, iktisadi ve politik hayata bürokrasinin sürekli iradi müdaheleleri temelinde ilerlediği için, ve bürokrasi tarihin insan iradesiyle, bilinçli olarak ilerlediği bir aşamada olduğunu, kendisinin de bu iradenin cisimleşmiş biçimi olduğunu sandığı için (bu yanılsamalar bürokrasinin geçmişindeki çarpık kavranmış bir Marksizmden kaynaklanır), **nesnel yasanın kendisini ifade etme biçimi olan özgür iradelerin etkileşimi**, bu toplumlarda engellenmiştir. Ancak nesnel yasanın kendisini ifade etmesinin engellenmesi, bu yasanın ortadan kalkması, insan iradesinin egemenliği demek değildir. Yasa, kendisini gene de, bürokrasinin iradesi yoluyla ortaya koyar; ancak bu ifade biçimi ister istemez keyfiliği, öznelliği içerir; çünkü bir denetim sistemi, etkileşim sözkonusu değildir. İşte statokratik toplumların temel istikrarsızlığı, "irrasyonelliği" de burada ortaya çıkar.

Statokratik toplumların bu istikrarsızlığının temelinde, kapitalist üretim tarzının, varlığını burjuva toplumundan başka bir formasyon içinde sürdürmesi, bu formasyonun kurum ve ilişkilerinin kapitalizm için elverişli olmaması yatar. Bu nedenle, statokratik toplumlar sürekli olarak burjuva toplumuna, bürokrasi burjuvalaşmaya eğilimlidir. 1970'lerdeki "tüketim toplumuna dönüş" bunun bir ifadesiydi. Gorbaçov dönemi ve 1989'da başlayan "nihai dönüş" ise, statokratik toplumun istikrarını artık terör, israf, propaganda, savaş, silahlanma gibi yollarla sürdüremediğini, sistemin iç istikrar ihtiyacının canalıcı bir sorun haline gelmiş olduğunu gösterir. Kısacası, 1990'lar itibariyle, kapitalist üretim tarzı, **kendisinin olanı geri almaya başlamış**, bir dünya sistemi olarak örgütlenmesini tamamlama aşamasına girmiştir. Bu, devrimin, 1919'dan bu yana ilk kez gerçek bir olasılık olarak insanlığın gündemine girmesi demektir. Dünyayı yorumlamakla yetinmeyen, dünyayı değiştirmeyi hedefleyen devrimciler, varılan noktayı anlamak, **tek odaklı** bir dünya sistemi olarak kapitalizm karşısında gerçekten devrimci bir eylem programı oluşturmak zorundalar. Bunun ilk adımı da, sınıfsız bir toplum hedefleyen Marksizmin kendisini statokratizmden nihai olarak ayırması, statokratik ideolojinin etkisiyle iyice koptuğu Marksizm dışı devrimci-radikal akımlarla bağlarını yeniden kurmasıdır.

Türkiye İmalat Sanayiinde Kâr Haddi

Murat USMAN *

Türkiye ekonomisi üzerine, özellikle 1977-1980 krizi üzerine yazılanları okuduğumda genel bir huzursuzluk duyduğumu belirtmek isterim. Radikal kriz teorileri üzerine teorik metinler ve benzer kavramsal çerçeveler kullanılarak yapılan ampirik çalışmalar ile radikal Türk iktisatçılarının seçtiği tartışma konuları birbirinden çok farklıydı ve bunları uzlaştırmak, bu mümkün olmuyorsa ikisinden birini reddetmek, üzerinde düşündüğüm meselelerden en önemlisi oldu.

> "Aşağıda ileri süreceğim sav, Türkiye'nin ithal ikameci sanayileşme tarihinde klasik kapitalist kriz unsurlarının doğrudan önem kazanmamış olduğudur; bu yüzden de sanayileşmenin hızını sınırlayan faktör, her zaman dövizin bulunabilirliği, yani ithalat kapasitesi olmuştur." (Keyder, 1988:15)

Keyder'in sözünü ettiği klasik kapitalist kriz unsurları, kapitalizmin kendi iç dinamikleri tarafından üretilirler ve kaçınılmazdırlar. Bu anlamda kâr oranının eğilimsel düşüş yasası, kapitalizmin hareket yasalarındandır. Bu "kriz unsurları", kabaca üç grupta toplanabilirler: ("kaba" olmayan bir özet için bkz. Shaikh 1988)

1) **Eksik tüketim kuramı:** Bu kurama göre krizin nedeni, ürünün tamamının satılamamasıdır; sorun talep yetersizliğidir. Bu nedenle krizin kaynağı üretim sürecinde değil, dolaşım sürecinde aranmalıdır.

2) **Kâr haddinin eğilimsel düşüş yasası:** Bu eğilim iki şekilde açıklanabilir:

a) Rekabet yüzünden daha ucuza üretmek isteyen kapitalist, bunu ancak sermayenin organik bileşimini, yani değişmez sermayenin (makine ve hammadde, enerji vd.) değişken sermayeye (emek-gücü) oranını artırarak yapabilir. Kâr haddinin düşmesi bu dinamikle açıklanabilir. Ya da;

b) Sınıf mücadelesi sonucunda işçiler, sömürü haddini düşürebilirler. Özellikle genişleme dönemlerinde, artan istihdam sonucu reel ücretler artar ve bu durumda kâr haddi düşer.

Kâr haddini $s/(c+v)$ olarak tanımlayalım; burada s: artık-değer, c: değişmez sermaye ve v: değişken sermayeyi temsil ederler. Pay ve paydayı v'ye bölelim: $(s/v)/(c/v+1)$. Bu durumda sömürü haddinde (s/v) bir azalmanın, ya da organik bileşimde (c/v) bir artışın kâr haddini düşüreceği açıktır.

Keyder'e göre Türkiye kapitalizminin krizini açıklarken bu üç unsura öncelik veremeyiz. Temel sorun döviz sıkıntısıdır.

O zaman şu söylenebilir: yerli kapitalizm bu üç unsurdan ciddi bir biçimde etkilenmez, ancak iç dinamikleriyle bir döviz darboğazı yaratır.(mı?) "Kısacası, dış açık, ulusal ekonomi tarafından yaratılmamış, aksine dışarıdan zerkedilmiş; 1947'den başlayarak ke-

*Murat Usman, Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü 4. sınıf öğrencisidir.

sintisiz ve sürekli kılınmış; kronikleşmiş; ekonominin diğer değişkenleri bu yeni duruma **intibak etmiş** (vurgu Boratav'ın), hatta zamanla bu durumu besleyen özellikler kazanmışlardır. Bu anlamda, Türkiye ekonomisinin 1945 sonrasında bağımlı özellikler kazanmasında **dışsal belirlenmenin** (vurgu Boratav'ın) başat olduğu söylenmelidir." (Boratav, 1988:89) İntibak etme, alışma teması Ş. Pamuk tarafından da işleniyor.

Ortaya ilginç bir manzara çıkıyor - en azından ilk yaklaşım düzeyinde. İlk bakışta azgelişmiş gibi görünen Türkiye kapitalizminin batılı benzerlerine karşı tartışılmaz bir üstünlüğü var: Krizi kendi iç dinamikleriyle üretmiyor. Bu durumda doğru politika seçimleriyle belki de bir mucizeyi gerçekleştirebilir ve krizsiz kapitalizmin dünyada tek örneği olabilir.

Bu yazının amacı, Türkiye'de geleneksel iktisadın dışında kalanların ürettiği makro-ekonomik analizlerin kapsamlı bir incelemesi değil. Ancak genel yaklaşım, klasik kriz unsurlarının ilk anda dışlanmasalar bile analize "doyurucu" bir biçimde katılmamaları yönündedir. Bu nedenle Boratav'ın ve Keyder'in bu genel anlayışı saptırmadan yansıttıklarını düşünüyorum.

Önerim şu: 1950-1985 için büyük imalat sanayiinde kâr oranına bakalım. Ek olarak sermayenin organik bileşimini, kapasite kullanım oranlarını ve sömürü oranını inceleyelim. Bu kısa inceleme, bize klasik unsurların açıklayıcı olmadığını gösteriyorsa sorun yok. Ancak beklemediğimiz sonuçlarla karşılaşıyorsak, o zaman yapılması gereken klasik kriz teorilerini makro-ekonomik analize dahil etmektir. Doğal olarak kimse Türkiye ekonomisinin döviz sıkıntısı çekmediğini iddia edemez, dolayısıyla gelişmiş kapitalist ekonomileri etkilemeyen faktörler, Türkiye söz konusu olduğunda hesaba katılmak zorundadır, ancak bu farkları ve benzerlikleri yerli yerine oturtmak için daha kapsamlı -bir anlamda daha ortodoks- bir kavramsal çerçeveye ihtiyacımız olduğunu düşünüyorum.

Büyük imalât sanayii için bu veriler Tablo 1'de sunuluyor. Kısaca bazı eksikliklerini belirtmek isterim:

1) Öncelikle hesaplamalar fiyatlar üzerinden yapılmıştır, oysa emek miktarları ile yapılmalıydı; buradaki örtük varsayım, fiyatların değerlerden sapmalarının ihmal edilebilir boyutlarda olduğudur. (Burada kastedilen, dönüşüm sorunudur. Ancak A.B.D., İtalya ve Türkiye için yapılmış ampirik çalışmalar göstermiştir ki bu, kabul edilebilir bir varsayımdır.)

2)Üretken emek-üretken olmayan emek ayrımının yapılmaması: burada Tablo 2'deki veriler yardımıyla iki tür emeğe ödenen toplam ücretin oranının zaman içinde sabit kalmasından yararlandım, böylece sömürü haddi hesaplanırken sistematik bir sapmanın olmadığı kanısındayım. (s/v formülündeki "v", Marx tarafından üretimde çalışan işçilere ödenen ücretler olarak tanımlanmıştır. Eğer toplam ücretler içinde üretim dışında - pazarlama, muhasebe, güvenlik vd.- çalışanlara ödenen ücretlerin oranı zaman içinde artarsa doğal olarak sömürü haddi olduğundan düşük hesaplanır.)

3) Marksist kategorilerle Keynesgil kategorilerin uyuşmazlığı sorununun varlığına işaret etmekle yetinmek zorunda kaldım.

4) Kapasite kullanım oranlarının oldukça "gevşek" bir şekilde tahmin edilmesi.

5) DİE'nin sebebiyet verdiği seri devamsızlıkları ve tutarsızlıkları olasılığı.

Okuyucu, bunca eksikliğin analizin değerini düşürdüğünü düşünebilir. Ancak bir ilk ölçme olarak dikkate alınabileceğini sanıyorum.

Şimdi kâr haddinin seyrini incelemeye başlayabiliriz. Tablo 3'ten şu sonuçları çıkartmak mümkün: Kâr haddine göre dört çevrim saptanabilir. Çevrimlerde her tepe noktasında kâr haddi bir öncekinden daha düşük, aynı gözlem dip noktalar için de geçerli. Tepe noktaları içinde tek istisna 1969, bunu da normal karşılamak gerekir, muazzam bir talep ve imalât sanayii için seferber edilen kaynaklar göz önüne alındığında bu durumun

alışılmışın dışında olduğunu teslim etmek gerekir (bkz. Küçük 1985). Açıkça görülen şu: 35 yıllık bir dönemde kâr haddi çevrimsel olarak düşüyor; eğilim var, ancak krizin herkes tarafından algılanabilir hale gelmesi için farklı etkenlere -ki ben bunlara konjonktürel etkenler diyorum- ihtiyaç duyuluyor. İlginç olan şu: 1980 sonrasında kâr haddinde bir canlanma var ancak düşüş eğilimini ters çevirecek kadar değil. Kısaca, kâr haddindeki düşüş, bırakınız iyi seçilmiş ve iyi uygulanan iktisat politikalarını, ne yapılırsa yapılsın -1980 sonrası yapılanları kastediyorum- engellenemiyor: Kapitalizmin hareket yasaları kendini dayatıyor.

İkinci soru: kâr haddindeki bu düşüşü -özellikle 1970-80 arasını- "klasik kriz" unsurlarıyla açıklayabilir miyiz? Grafik 1a ve grafik 2 bize bu konuda yardımcı olabilir. 1970'i izleyen yıllarda kâr haddinde muazzam bir düşüş gözlüyoruz: %31'den %12'ye. Oysa döviz sıkıntısı kendini ciddi bir sorun olarak 1970'lerin ikinci yarısında hissettirmeye başlıyor. Hatta Ş. Pamuk'a göre 1970'lerin ilk yarısı, hatta dörtte üçü, (1971-1977) "geçici ve aldatıcı bir döviz bolluğu"na (Pamuk 1988:64) sahne oluyor. Ancak kâr haddi aldanmıyor ve düşüyor, hem de bütün hızıyla. O zaman şu söylenebilir: Gelecek geçmişin nedeni olamayacağına göre, döviz sıkıntısının kâr haddi üzerindeki etkisinin sınırlı olduğunu kabul etmek zorundayız. Daha da önemlisi, eğer kâr haddinin kapitalist bir ekonomide yaşamsal öneme sahip olduğunu düşünüyorsak, döviz sıkıntısı rakipsiz bir kriz açıklayıcısı olmaktan çıkar.

1970'ten sonra kâr haddindeki düşüşü açıklamakta "klasik kriz unsurları" ne kadar başarılı? Kapasite kullanım oranlarıyla düzelttiğimizde (bu işlemde kâr haddi kapasite kullanım oranına bölünür. Böylece tam kapasite kullanıldığında kâr haddi değişmez, ancak kapasite kullanım oranları düştükçe düzeltilmiş kâr haddi de artar. Bu işlem sonucunda talep yetersizliğinin kârlara olan etkisi ayıklanmış olur.) kâr haddinin düşmeye devam ettiğini görüyoruz (bkz. Grafik 1b). Buradan hareketle eksik tüketim kuramının açıklayıcı gücünün sınırlı olduğunu söylemek mümkündür.

Aynı dönemde sömürü haddinin tahmini için kullanılan kâr/katma-değer oranı düşüyor, buna karşılık organik bileşim 1975'e kadar arttıktan sonra düşmeye başlıyor. 1970-1975 arasında iki faktör de kâr haddini olumsuz yönde etkilerken, 1970'lerin ikinci yarısında sömürü haddindeki azalma tek başına açıklayıcılık görevini üstleniyor. 1980 sonrası çalışma hayatındaki düzenlemeler bu bağlamda oldukça anlamlı görünüyor. (Buna ek olarak tüm dönemi kapsayan bir regresyon analizi sonucunda, sömürü haddinin tek başına açıklayıcı gücünün (R2) organik bileşime göre daha yüksek olduğu saptanmıştır. Ancak buradan hareketle önemli çıkarsamalar yapmaktan kaçınmak gerekir. (Usman 1988)

SONUÇ YERİNE

Türkiye kapitalizminin klasik kriz unsurlarına karşı aşılı olduğu, kuşkuyla karşılanması gereken bir önermedir. Türkiye'de kapitalizmin varlığı üzerinde anlaşmaya varılıyorsa, kapitalizmin hareket yasalarının da etkilerini ortaya koyduklarını gözardı edemeyiz. Bu yasaların analiz kapsamına alınması tartışmayı tekdüze hale getirmez, tam tersine, birçok farklı etkenin model içinde hakettikleri yerlere oturtulmasını sağlar.

KAYNAKÇA:

Boratav, K., Keyder, Ç., Pamuk, Ş. (1988) **Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu**, İstanbul, Kaynak Yayınları.

Boratav, K. (1988) "İktisat Politikası Alternatifleri Üzerine Bir Deneme", Boratav, Keyder, Pamuk (1988) içinde.

Keyder, Ç. (1988) "İthal İkameci Sanayileşme ve Çelişkileri", Boratav, Keyder, Pamuk (1988) içinde.

Küçük, Y. (1985) **Quo Vadimus, Nereye Gidiyoruz**, Ankara, Tekin Yayınevi.

Pamuk, Ş. (1988) "İthal İkamesi, Döviz Darboğazları ve Türkiye: 1947-1979", Boratav, Keyder, Pamuk (1988) içinde

Shaikh, A. (1988) "Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş", **Dünya Kapitalizminin Bunalımı** içinde, s. 126-171, derleyenler: N. Satlıgan ve S. Savran, İstanbul, Alan Yayıncılık.

Usman, M. (1988) "**Marxian Crisis Theories and the Rate of Profit in the Turkish Manufacturing Industry**", yayınlanmamış çalışma.

EK: Serilerin oluşturulması:

Değişmez sermaye: kullanılan makina ve techizat ve hammaddeler, enerji vd.

Değişken sermaye: toplam ücretler.

Kâr haddi : katma-değerden sermayenin aşınma payı ve ücretlerin çıkarılmasıyla bulunan artık değerin toplam sermayeye bölünmesi.

Organik bileşim: değişmez sermaye bölü değişken sermaye.

Sömürü haddi: artık-değer bölü katma değer.

Serilerin hesaplanmasının ayrıntılı açıklaması yer darlığı nedeniyle verilememektedir.

VERİ KAYNAKLARI

Atalay, M. (1986) PLANLI DÖNEMDE ÜRETKENLİK GELİŞMELERİNİN TESPİTİ İÇİN BİR DENEME (İMALAT SANAYİİNDE), DPT, 1986, Yayın No: DPT: 2041-IPB-422

D.İ.E.	(1959)	TÜRKİYE	İSTATİSTİK	YILLIĞI,	1959	No:380
D.İ.E.	(1964-65)	"	"	"	1964-1965	No:510
D.İ.E.	(1968)	"	"	"	1968	No:580
D.İ.E.	(1972)	"	"	"	1972	No:675
D.İ.E.	(1973 a)	"	"	"	1973	No:710
D.İ.E.	(1975)	"	"	"	1975	No:750
D.İ.E.	(1977)	"	"	"	1977	No:825
D.İ.E.	(1979)	"	"	"	1979	No:850
D.İ.E.	(1981)	"	"	"	1981	No:960
D.İ.E.	(1985)	"	"	"	1985	No:1150
D.İ.E.	(1986)	"	"	"	1986	No:1210
D.İ.E.	(1988)	"	"	"	1988	No:1300

D.İ.E. (1973 b) TÜRKİYE MİLLİ GELİR VE HARCAMALARI 1948-1972, 1973, No:680

D.P.T. (1985) 5. BEŞ YILLIK PLAN DESTEK ÇALIŞMALARI:I

5.BEŞ YILLIK PLAN ÖNCESİNDE GELİŞMELER 1972-198 (EKONOMİK VE SOSYAL GELİŞMELER No:DPT: 1975)

D.P.T. (Tarihsiz) 6. BEŞ YILLIK KALKINMA PLANI ÖNCESİNDE GELİŞMELER, 1984-1988 Yayın No: ?

TISSI: Kutlay, E. -Bozkurt, Z. -Çulfaz, A., TÜRKİYE İMALAT SANAYİİNDE SERMAYE VE İŞGÜCÜ, DPT, 1977 No: DPT: '624-SPD:303

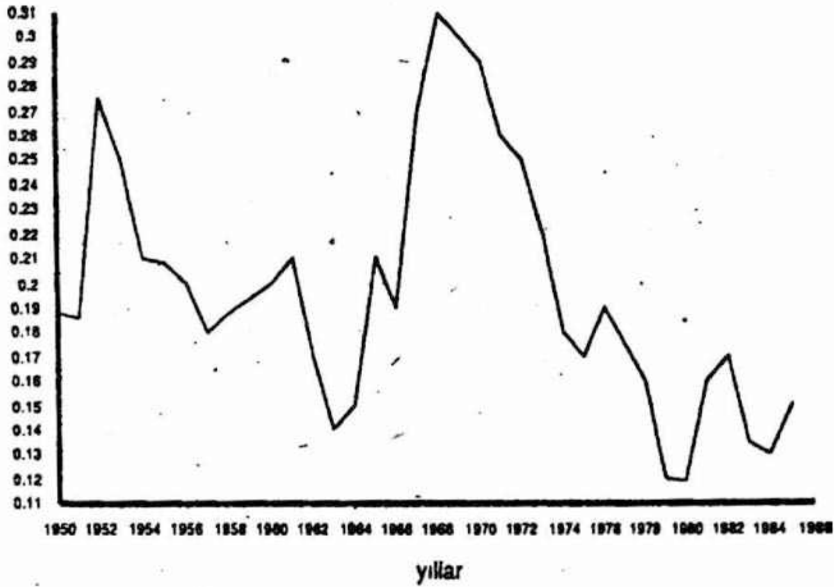
TABLO 1

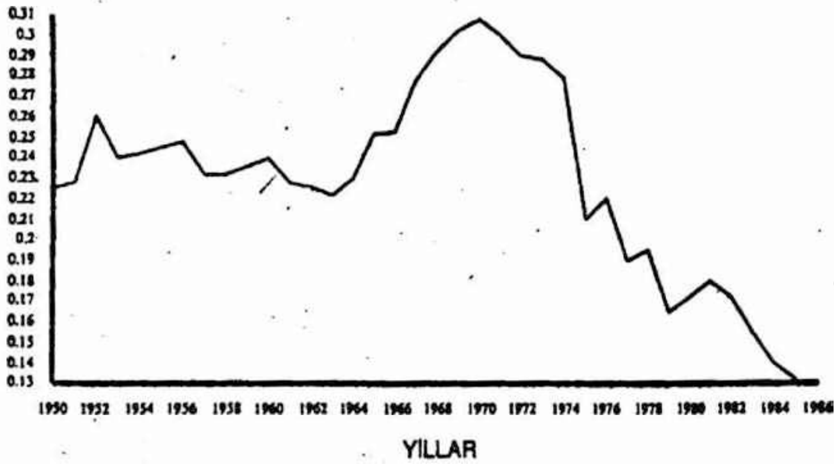
YILLAR	KATMA DEĞER	YILLIK TOPLAM ÜCRETLER	HAM MADDELER	SABİT SERMAYE STOKU	KAR HADDİ	SERMAYENİN ORGANİK BİLEŞİMİ	KAR/ KATMA DEĞER	KAPASİTE KULLANIM ORANI
1950	3190178	920022	4811682	4826293	0.18759	11.476	0.621	0.8396
1951	3464376	1089044	4859859	5185639	0.18539	10.224	0.596	0.8259
1952	4587598	1200626	4441078	5428889	0.27652	9.221	0.667	1.0176
1953	5263983	1472891	6771228	6175223	0.23722	9.790.	0.650.	1.0005
1954	5305919	1565177	7216165	6849688	0.21302	9.987	0.628	0.8867
1955	5869017	1719148	8340132	7579436	0.20949	10.260.	0.630.	0.8651
1956	6120397	1839693	8819664	8436338	0.19766	10.380.	0.617	0.7914
1957	6450979	2144204	9976875	8812270	0.18048	9.763	0.586	0.7802
1958	7025648	2506870	9608127	9066576	0.18765	8.449	0.566	0.8073
1959	7441765	2600053	10565811	9138445	0.19249	8.578	0.577	0.8298
1960	8143889	2686257	11192074	9326411	0.21108	8.638	0.601	0.8706
1961	8810517	2856326	12482073	9497791	0.21679	8.695	0.611	0.9055
1962	8268135	3058401	13522628	10780380	0.16676	8.946	0.552	0.7332
1963	7864226	2855225	16229501	11537771	0.14097	10.725	0.549	0.6384
1964	9438673	3421262	18558657	13334501	0.14774	10.322	0.553	0.6499
1965	12731290	3973883	19619580	14340670	0.20818	9.546	0.62	0.7993
1966	13819335	4362331	23499543	15247327	0.19815	9.882	0.618	0.8004
1967	18314744	4592076	25201760	16596257	0.27435	10.102	0.695	0.9564
1968	20472000	4979791	26418973	18077868	0.29120.	9.935	0.704	0.9634
1969	24230870	5901296	29139602	20245001	0.30957	9.368	0.706	1.0082
1970	25888620	6534154	29637035	22539287	0.30663	8.985	0.695	1.0005
1971	27964270	7126366	32994975	24750647	0.29832	9.103	0.692	1.0189
1972	28095049	7389016	36512913	29062799	0.25988	9.875	0.675	0.9037
1973	31426674	8423775	41967153	33054304	0.2519	9.906	0.669	0.9225
1974	31839441	9037678	49869444	36929712	0.2148	10.604	0.647	0.8695
1975	33150129	10592042	66954212	41816818	0.16797	11.269	0.605	0.8324
1976	38137538	11421905	66286396	46515958	0.19259	10.876	0.627	0.8978
1977	40672261	14007301	72264946	51275910	0.17149	9.820.	0.58	0.9074
1978	37957144	14092325	60945205	54736688	0.15859	9.209	0.542	0.8305
1979	33122570	14501755	55861036	57473246	0.11869	8.815	0.458	0.7241
1980	31728877	12508485	57717950	60784758	0.11887	10.474	0.491	0.6898
1981	40170316	13246983	71470452	63521316	0.15591	11.190.	0.575	0.8813
1982	42667763	12888220	88488724	65577881	0.16259	12.333	0.606	0.9590.
1983	37391750	12521375	79510297	67468594	0.13055	12.738	0.557	0.8668
1984	37414382	11698494	93230378	69254267	0.12378	14.889	0.576	0.9001
1985	40872367	11524688	98942159	71543024	0.13766	15.793	0.613	1.0182

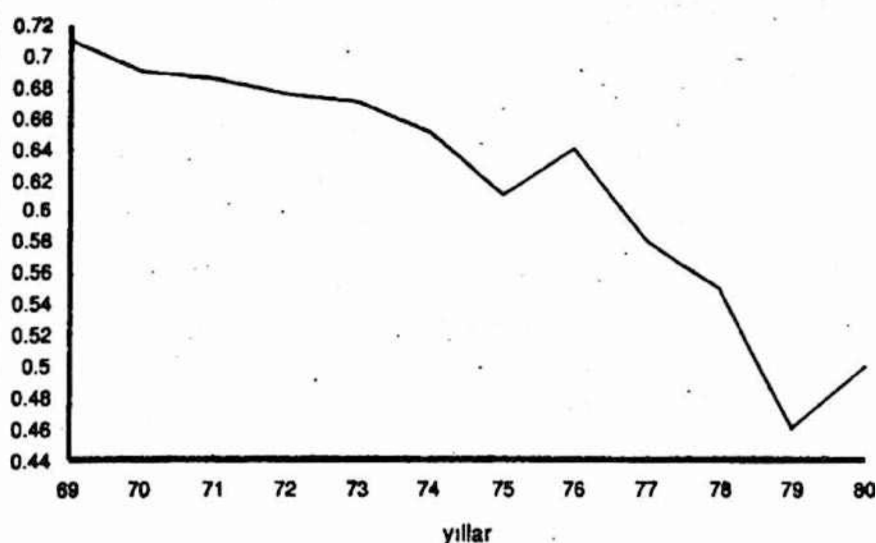
1968 SABİT FİYATLARIYLA, 1000 TL

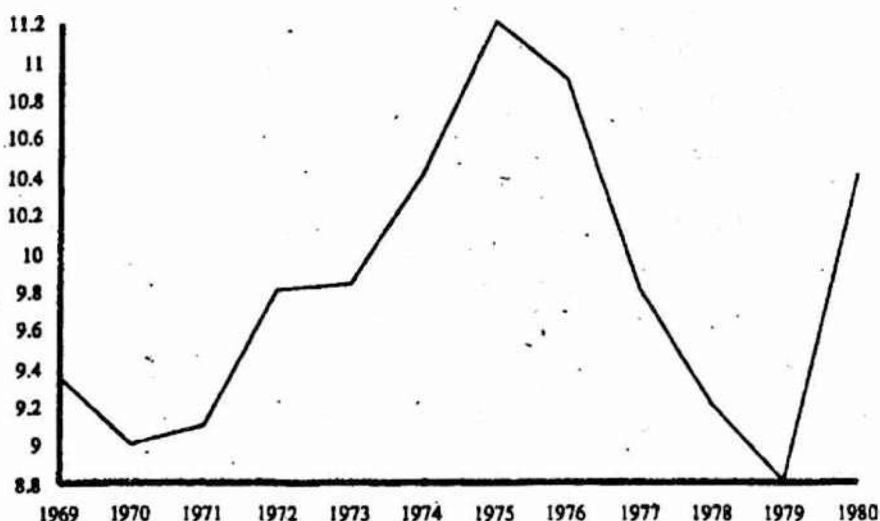
	TABLO 2 BÜYÜK İMALAT SANAYİİ SAYIMLARI						
	ÜCRET VE MAAŞLAR		ÇALIŞANLARIN SAYISI				
YILLAR	ÜRETKEN İŞÇİLERE ÖDENEN	ÜRETİM DIŞINDA ÇALIŞANLARA ÖDENEN	TOPLAM	ÜRETİMDE	ÜRETİM DIŞINDA		
	(1)	(2)		(3)	(4)	(1)/(2)	(3)/(4)
1963							
1964	1,879,976,000	671,306,000				2.80	
1965	2,230,876,000	795,092,000	388,021	332,015	56,006	2.81	5.93
1966	2,705,214,000	896,245,000	410,723	349,453	61,270	3.02	5.70
1967	3,289,938,000	1,035,157,000	438,471	374,534	63,937	3.18	5.86
1968	3,777,823,000	1,208,300,000	466,120	398,612	67,508	3.13	5.90
1969							
1970							
1971	7,125,124,000	2,466,459,000	535,511	446,317	89,194	2.89	5.00
1972	8,548,004,000	2,827,921,000	583,896	494,061	89,835	3.02	5.50
1973	11,059,792,178	3,674,038,204	626,357	487,682	138,675	3.01	3.52
1974	15,671,922,529	4,820,888,744	671,371	531,439	139,932	3.25	3.80
1975	21,006,826,000	7,151,380,000	699,615			2.94	
1976	26,417,500,000	9,242,749,000	724,385			2.86	
1977	41,446,272,000	13,656,576,000	752,429			3.03	
1978	68,824,759,000	20,921,639,000	799,564			3.29	
1979	104,829,014,000	32,625,947,000	789,201			3.21	
1980							
1981	289,130,405,000	85,893,471,000	817,631			3.37	
1982							
1983	435,366,340,000	160,270,494,000		620,708	174,386	2.72	3.56
1984	588,906,839,000	221,638,881,000		648,425	180,438	2.66	3.59
1985							
1986	1,112,238,381,000	429,980,223,000		692,072	182,908	2.59	3.78

	TABLO 3 **Kâr Haddinin Dönemsel Çevrimleri**					
	YILLAR			KAR HADDİ, (%)		
	Başlangıç	Son	Zirve	Başlangıç	Son	Zirve
Çevrim 1	1951	1957	1952	18.50	18.00	27.70
Çevrim 2	1957	1963	1961	18.00	14.00	21.70
Çevrim 3	1963	1980	1969	14.00	11.90	31.00
Çevrim 4	1980	1984	1982	11.90	12.90	16.30

GRAFİK 1A
İMALAT SANAYİNDE KAR HADLERİ
yıllar

GRAFİK 1B
İMALAT SANAYİNDEKİ KAR HADLERİ (DÜZ)
YILLAR

GRAFİK 2
SÖMÜRÜ HADDİ
0.72
0.7
0.68
0.66
0.64
0.62
0.6
0.58
0.56
0.54
0.52
0.5
0.48
0.46
0.44
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
yıllar

GRAFİK 2A
SERMAYENİN ORGANİK BİLEŞİMİ
11.2
11
10.8
10.6
10.4
10.2
10
9.8
9.6
9.4
9.2
9
8.8
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980

Sosyalist Ekoloji: Ne Demektir, Neden Başka Türlüsü Olamaz?*

James O'CONNOR/Alexander COCKBURN

1968, 1969 ve 1970 yılları ile, bu yıllardaki ilginin sembolik doruğu sayılan Dünya Günü'nün çevrecileri, gerçekleştirdikleri hareketin topu topu on yıllık bir etki yaratacağını, daha sonra ise gerek Üçüncü Dünya'da, gerekse 1980'lerde ABD'de daha fazla kirlenmeye yol açacağını bilebilselerdi, yapmakta oldukları işi bir kez daha ölçüp biçerlerdi.

"Farklı olarak ne yapabilirlerdi? Belki analizlerinde daha ileri görüşlü olabilirlerdi, programlarının yol açacağı sonuçları daha dikkatlice hesaplayabilir, böylece yaptıklarının ABD kapitalizmi üzerindeki etkilerinin ne olduğu konusunda daha çok güven duyabilirlerdi."

James O'Connor'ın yukardaki alıntıda söylemek istediği, çevrecilerin ve ekolojistlerin de sorumluluk ve iktidar sorunu üzerine en az başkaları kadar kafa yormaları, ve dikkatlerini hareketlerinin temel öncüllerine çevirmeleri gerektiğidir. Kaliforniya Üniversitesi sosyoloji ve ekonomi profesörü olan O'Connor, geçen yılın sonlarına doğru üniversitenin bulunduğu Santa Cruz'da kurulmasına katkıda bulunduğu bir grupla birlikte Kapitalizm, Doğa, ve Sosyalizm, "Sosyalist Ekoloji Dergisi"ni çıkararak bu konuda ilk adımı attı. (İsteme adresi: CNS, 1803 Mission Street, Santa Cruz, CA 95060.) Dergideki son derece ilginç yazılar arasında Daniel Faber ile Sean Sweezy'nin Orta Amerika üzerine yazdıkları iki deneme var. Her iki yazarın da en önemli yanları, çevresel ve ekolojik konuları (Nikaragua pamuğu, Kanada'nın Ontario eyaletinde orman yönetimi), bir bölümü O'Connor'ın da kabul ettiği gibi formülleşme sürecinde olan genel bir teorik çerçeveye oturtmaya çalışmalarıdır.

Öte yandan şu da sorulabilir: Çevre hareketinin tıka basa formüllerle dolu ve tüm dünyayı kapsayan bakış açısına sahip bir teorik dergiye daha gerçekten gereksinimi var mıdır? Yanıt, kesinlikle evet. Çünkü, bugün, tutarlı ve etkili bir hareketin yaratılması yolunda sol'un gündeminde yer alan askeri harcamalar, "tam istihdam" gibi konularda olduğu gibi, çevre konusunda da bir tür körlük ve analiz bozukluğu söz konusudur. Üstelik tam da ekolojik bunalımın kamusal bir sorun haline geldiği şu sırada bu gereksinim daha da açık.

Yeni yıla girerken, Time dergisinin kapağında koca gezegen Dünya, Yılın Küresi olarak boy gösterirken -O'Connor, Kapital Uzay Gemisi diyor ona- ben de O'Connor ile

* Aşağıdaki söyleşi Zeta Magazine adlı derginin Şubat 1989 (Cilt II, sayı 2) sayısından alınmıştır. Söyleşiyi 11. Tez için Türkçe'ye çeviren Aydın Pesen'e teşekkür ediyoruz.

Kapitalizm, Doğa ve Sosyalizm'i yayımlarken esinlendiği düşünce ve tasarıları konuştum bir-iki saat kadar.

Yer darlığı nedeniyle O'Connor'ın Sovyetler Birliği, Çin Halk Cumhuriyeti, ve "varolan sosyalizmin" öteki mekanlarındaki çevrecilik ve çevre bozulması konularında söyledikleriyle, bu ülkelerin ekolojik kayıtlarının korkunçluğuna karşın, bunun altında yatan iktisadi ve maddi dokunun kapitalist dünyadan farklı olduğu yolundaki tartışmasını bir sonraki sayıya bırakmak zorunda kaldım.

BAZI TEMEL DÜŞÜNCELER

COCKBURN: Dergi'nin giriş yazısında yirminci yüzyılın sonlarında insan ekolojisi ve çevre konularının hızla ilk sıraya tırmandığını söylüyor, bu konuların gelecek yüzyılın gündeminde en önemli yeri tutacağının belirtisi olarak doğanın yokedilmesine karşı mücadele veren toplumsal hareketlerin hızla gelişmesini gösteriyorsun.

O'CONNOR: "Artık, bir yandan ekonomik gelişme, sermaye birikimi gibi şeylerden anladığını söyleyip, bir yandan da bunların çevre sorunlarından ayrı tutulabileceğini iddia eden çok az insan kaldı. Tabii burada "çevre" derken mümkün olan en geniş tanımıyla alıyoruz; sadece dış doğa (yağmur ormanları gibi) değil, kentsel mekan, insan sağlığı, refahı gibi şeyler de var. Yani, Marx'ın "üretim koşulları" dediği, meta olarak üretilmeyen, ama yine de meta muamelesi gören şeyler. İşte bu üretim koşulları bozulmakta."

COCKBURN: Neden?

O'CONNOR: "Kanımca, 1970'lerin başlarındaki uzun ekonomik bunalımın ortaya çıkışından bu yana kapitalizm fabrika, banka alanlarında -başka deyişle, sermayenin dolaşım kanallarında- verimliliği arttırmayı, esnek üretim sistemleri geliştirmeyi başardı. Kapitalistler de -tıpkı on yıldır sağcı kapitalist hükümetlerin yaptığı gibi- maliyetleri düşürmek gibi stratejilere kafalarını fazlaca takmış olduklarından üretim koşullarını, yani eğitim sisteminden yaban hayatın korunmasına, ormanlara, parklara, akarsulara, su kalitesine kadar herşeyi kapsayan, kapitalistçe organize edilmemiş şeyleri gözardı ettiler."

COCKBURN: Yani üretim hayatının altyapısını mı kastediyorsun?

O'CONNOR: "Tabii, Marx'ın üretim koşullarından söz ediyorum." Marx'a göre altyapı üretimin "bir yerdeki genel komünal koşullarıdır." O, dış doğaya, "üretimin dışsal koşulu" beşeri emek gücüne de "üretimin şahsi koşulu" diyordu. Marx, üretim koşulları ile sermaye arasındaki ilişkiyi olsun, O'Connor'un en yalın biçimiyle insan, toprak ve bunlar arasındaki uzay olarak tanımladığı üç üretim koşulunu olsun, hiçbir zaman teorileştirmedi. Bu sayılanların hiçbiri meta olarak üretilmedikleri halde hepsi de meta imiş gibi muamele gördüler.

O'CONNOR: "Bunalım dönemlerinde büyük şirketlerin münhasıran en büyük derdi maliyetleri düşürmektir. Maliyetlerini dışsallaştırmak için ellerinden gelen herşeyi yaparlar. Yani, sorunlara eski yöntemlerle, eski teknolojilerle yaklaşarak satışlarını arttırmaları mümkün değildir. Böyle olunca da, kârlarını korumak için maliyetleri düşürmek ve başkalarından da pazar kapmak zorundadırlar. Bunu yaparken bizim üretim koşulları dediğimiz şeyi, yani ormanlardan tutun, işçi sağlığına, iş yeri güvenliğine kadar herşeyi otomatikman gözardı ederler."

Böylece, dünya bunalımının yarattığı bu özel konjonktürün temelinde, maliyet düşürme uğruna sözkonusu üretim koşullarının -asıl olarak doğanın ve ekolojinin- en yoğun biçimde gözardı edilip en berbat biçimde zarara uğratılması yatar.

O'CONNOR: "Artık gitgide daha fazla insanın da farkına vardığı gibi -kurşunlu ben-

zin veya DDT- çevre sorunları her geçen gün ağırlaşmaktadır. Ancak bugüne dek kimse bu sorunları sosyalist ekoloji bağlamında ele almaya çalışmadı. Oysa sosyalist ekoloji bu sermaye, sermaye birikimi, sermaye bunalımı süreçlerini ve Marx'ın büyük buluşu olan sermayenin bunalımla biriktiği olgusunu gayet iyi kavrama yeteneğine sahiptir. Umudumuz, sorunları bu bağlamda ele almanın, şu anda en iyimser tahminle birbirlerinden habersiz, en kötümser tahminle de bir diğeriyle kavgalı gruplar arasında biraz daha birlik ve dayanışma sağlanmasının bir yolunu açmasıdır."

O'Connor ve arkadaşları için sosyalist ekoloji açısından "verili" olan şudur: Çevre bozulması, sefalet, yoksulluk, Oakland getosu, eroin şebekelerinin kapitalist yağmacılığı, Brezilya'daki yağmur ormanlarının tahrip edilmesi, vs. gözönüne alındığında, hepsini açıklayacak tek "değişken" emeğin sermaye tarafından sömürülmesi olgusudur.

Emeğin sömürü oranı, büyük ölçüde emeğin sömürüsüne bağlı kâr oranı ve sermaye birikimi oranı, bir yandan kaynakların tükenip yokolmasını, diğer yandan da kirliliği hemen tümüyle açıklayıcı nedenlerdir. Böylece işin odağında teknolojiyi görüyoruz; üretim ilişkilerinden soyutlanamayacak olan, aksine, emeğin sömürüsüne ve, nükleer endüstride olduğu gibi, iktidarın merkezileştirilmesine araç olan teknolojiyi.

Başka bir deyişle, sosyalist ekoloji, ekolojik yıkımın analizine epeyce standart bir marksist yaklaşımla başlar: Sömürü olarak sermaye, ücretli emek, artı-değer üretimi, kapitalizmin içsel bunalım eğilimi, kapitalizmin somut durumun somut analizini gerektiren -Marx'ın deyişiyle- tüm bileşik ve eşitsiz gelişme biçimleri.

Sosyalist ekoloji, çevre yıkımını ve bununla ilişkili gelişmeleri, "yeni sosyal hareketlerin", "radikal demokratların", anarko-komünitaryenlerin benimsediği, "Marx-sonrası düşünce"ye egemen olan kategorilerle açıklamaz; Zeta Magazine çevresindeki insanlar için, "hükmetme" ve "baskı" temel çözümleme kategorileridir ve bu kategoriler dikkatsizce ve çoğu kez aynı anlama gelirmişçesine kullanılmaktadır.

O'CONNOR: "Marksist açıdan, üretim, bölüşüm, mübadele ve tüketim düzeylerinde, hükmetme, her zaman için araçtır. Sermaye emeğe keyfinden değil sömürmek için hükmeder. Ve eğer mümkünse bunu yumuşak yoldan yapmaya çalışır. Ama normalde pek beceremez böylesini. Oysa post-marksistleri, yeni sosyal hareketlerin teorisyenlerini, örneğin Michael Albert'i, Robin Hahnel'i dikkatle okuyacak olursak, ekoloji de dahil tüm açıklamalarında, sınıf kavramının, ırk, cinsiyet, ve bürokratik baskı dedikleri yani esas olarak devlet kavramlarına göre daha ayrıcalıklı olmaması gerektiğinde ısrar ederler. Onlara göre insanlar çok çeşitli baskı biçimlerine maruzdurlar. Bunlar ırk, sınıf vb.dir, ve hiçbiri ötekinden daha önemli değildir; halbuki, yine onlara göre, marksizmin yanlışı, sınıfı hepsinin üstüne koymasıdır.

Ben kişisel olarak, bu dergi çevresinde toplanan pekçok insan gibi, bu tür bir formülasyona karşıyım ve aynı zamanda, meta üretimi ve dağılımı ile ilintili olarak hükmetme sözcüğünü kullanırken de çok dikkat ederim, çünkü hükmetmek her zaman belli bir amaç için araçtır. Bu amaç da sömürüdür. Şimdi, devletler arası ilişkileri incelerken - örneğin Birleşik Devletler'in Nikaragua ile ilişkisi - hükmetme ve baskı gibi sözcükleri rahatlıkla kullanabiliyorum. Ama mesele hayatın çoğu demek olan maddi hayatın analizine gelince -hayatın çoğu, çünkü insanlar günün önemli bölümünde, ayakta oldukları saatlerde onunla ilgileniyorlar; hayatın çoğu, çünkü kapitalist toplumların baş faaliyeti, zaten metalaşıp maddi hayatın parçası haline gelen din ya da eğlence (oyun) değil, yine aynı maddi hayatın kendisi - evet, mesele buna gelince, bırakalım marksisti, bir sosyalist için işe emeğin sömürüsü kategorisiyle başlamak çok önemlidir. Hal böyleyken, post-marksist yazında olsun, diğerlerinde olsun, bu kategorinin hep ya gözardı edildiğini, ya da küçümsendiğini görüyorum.

Oysa çevre bozulmasını sanayileşmeyle, kentleşmeyle, ya da teknolojiyle açıklama-

ya çalışmanın ideolojik sonuçları açıktır. Bu, iki ucu kirli değnek gibi birşey. Böyle yapmakla bir yanda anarşist komünistliğe, bölgeciliğe, ve daha bilmem nereye gidilir, bir yanda da kapitalizmin ekmeğine tereyağ sürülür. Dahası bu, kapitalizmin doğayı bozması olgusunun emek sömürüsünden geçtiği gerçeğini gizler, doğayı üretim aracı ve nesnesi konumuna sokarak, onun mülk edindiğini gözardı eder. Tersinden bakıldığında da kapitalizm doğayı ekili tarlalar, hammaddeler, temel maddeler biçiminde emek sömürüsü araçları olarak kullanır. Öyleyse kapitalizmde doğayla emeğin gerek ekonomik gerekse biyolojik sömürülmesi arasında gerçek bir diyalektik vardır.

Unutmayalım ki kapitalist ekonomilerdeki kâr oranı, çarkı döndüren, gelişme için gerekli para ve itkiyi sağlayan etkendir. Bu kâr oranı, sömürü oranıyla ilintilidir.

Öyleyse sorunu şöyle özetleyelim: varolan sosyalist dünyada çevre sorunlarına kapitalist ülkelere kıyasla daha siyasi açıklamalar bulunmalıdır. Kapitalist ülkelerdeki açıklamalarsa daha maddeci, daha iktisadi olacaktır."

SİYASİ GÜNDEM

Sosyalist ekolojinin hedefi, çevrecilerden sosyalist, sosyalistlerden de çevreci yaratmaktır. Sosyalistlerin pekçoğu doğayı tamamen unuturken, beri yanda çevreciler de mücadelelerinde eleştiriyi fabrika kapısı dışında bırakıp "Özel Mülkiyet" tabelasına temelde saygılı oldular. Barry Commoner buna bir istisna. O, zehirli artıklardan kurtulmak istiyorsanız bunları üretmeyin, diyor. Tabii bu, planlama yapmayı gerektirir ve bu ülkedeki kapitalist şirketlerin de böyle bir derdi yok.

Siyasi bilince gelince, sosyalist gözle baktığımız hiçbirşey yok; öte yandan, hemen herşeye ekolojik gözle bakıyoruz. Bugün, hemen herkesin ortak ilgisini çeken bir şey varsa, o da çevre güzelliğinden zehirli artıklara, kirli plajlardan zehirli havaya, asid yağmurlarına kadar çevre. Çevre duyarlılığı son derece güçlü.

Görebildiğimiz kadarıyla bugün bir yanda ulusal düzeyde profesyonel uzmanlar var. Bunlar işbaşındaki hükümetlerle belli pazarlıklar, uzlaşmalar sağlamakla uğraşıyorlar. Beri yanda da binlerce yerel grup ya da Önce Dünya türünden doğrudan eylem grupları var. Bunlar birbirinden kopmuş durumda. Washington'da yerleşmiş lider kadrosundaki ılımlılık karşısında seslerini yükselten yerel gruplarla, tabandaki azılı gruplar yüzünden uzlaşmacı tutum takınmak gerektiğini savunan liderlik arasında bir tür diyalektik ilişki var. Bunlar bir bakıma zıtların birliği türünden bir beraberlik içindeler.

O'CONNOR: "Çevrecilik 1970'lerde çok güçlüydü. Sonradan bir karşı hücuma uğradı. Devlet yeniden yapılandı. Kapitalizm yeniden yapılandı. Yeni teknolojiler geliştirildi, kurallar, denetimler uygulanmadı, ve sonunda, 1970'lerin çelişkileri ve maalesef çevreci zaferleri üzerinde yükselen yeni bir çevre bunalımıyla karşılaştığımız 1980'lere gelindi. Şu andaki bunalımda sermaye, başarabildiği takdirde, DDT'yi, ya da düşük ücretli sağlıksız iş koşullarını geri getirmeye oldukça hevesli görünüyor.

Dolayısıyla burada büyük ölçüde kendi yarattığı bir sorunla karşı karşıya kalan bir çevre hareketi görüyoruz. Sorunu kendi yarattı, çünkü kendi varlığının sermaye, maliyetler ve kârlar üzerindeki etkisini hiçbir zaman hesap etmedi. Emekçi kesim de bunu hesaplamadı. Öyleyse şimdi çevrecilerin bir yandan hortlayan eski çevre sorunlarını, bir yandan da yeni çıkan sorunları, ulusal liderlikle, dağınık durumdaki yerel eylem grupları arasındaki kopukluk ortamında göğüslemeleri gerekiyor. Üstüne üstlük, hepsini birden içine oturtacağımız bir çoğulcu politika teorisi ve bireyci toplum yapısı da var.

Böyle bir yapıdan çıkacak görüş, en basit haliyle, eğer sen kalkıp kendi grubunla, diyelim ki açık denizde kuyu açma projelerine karşı eylem yaparsan, başkaları da kendi bölgelerinde başka ufak tefek şeyler yapacak, böyle herkes kendince, birşeyler yaptıkça

işler yoluna girecektir, biçiminde olacaktır.

Tabii bunların hepsi saçmalık. Kapitalizm yılan gibidir, ya da cıva gibi. Sen bu yandan saldırırsın, o, bunalımı başka bir yere aktarıverir. Bunun binlerce örneği var. En büyük ve açık olan da Birinci Dünya'daki bunalımın Üçüncü Dünya'ya aktarılması. Bu da büyük ölçüde çevre ve işçi hareketlerinin iş sağlığı ve iş güvenliği alanlarındaki başarılarından doğan bir sonuç.

Dolayısıyla çoğulculuk ve bireycilik ideolojisinin egemenliği söz konusu. Bunun üstesinden gelmek çok zor. Bir yığın insan çalışıyor, güzel güzel işler yapıyor, bu yapılan işler önünde sonunda farkında olmadan kendi kendinin inkarına neden olan amaçlanmamış etkiler yaratıyor, ama beri yanda insanlar da kendilerinden hoşnut oluyorlar. Sonunda benim sosyalist yeniden inşa adını vereceğim, gerçek anlamda bir çevre restorasyonuna faydası olmayan siyasi bir eğilim çıkıyor karşımıza. Ve bir de entellektüel gelenekleri teorik bakımdan oldukça yetersiz olan bir ülke var karşımızda."

COCKBURN: Fakat, Jim, şu son yirmi yılda harekete katılmış kişiler kalkıp sana şunu diyebilirler: "Tamam, teorik yetersizliklerimiz var, Avrupalı marksistlerle boy ölçüşemeyebiliriz, ama öte yanda da, varolan onca kalburüstü düşünürüne karşın Avrupa'nın yaptıklarına bakıldığında bizim başarılarımız epeyce daha fazla."

O'CONNOR: "Bu, çevre hareketinin çok büyük başarılar elde ettiği varsayımı demektir. Tabii, çok büyük başarıları oldu: 15-20 civarında çok önemli yasanın çıkarılması, çeşit çeşit düzenlemeler ve sonra, bence hareketin en büyük başarısı, kapitalist devlet çatısı altında gerçekleştirilen EPA ve OSHA gibi demokratik oluşumlar, ki eski Islah Bürosu ya da öteki kuruluşların tersine oldukça demokratik örgütlenmelerdi bunlar.

Ama ne var ki bu başarı kendi başarısızlıklarını da içeriyordu. Çevreyi koruma yolunda benimsenen çoğulculuk, bireycilik, ve yapılan çok cepheli hücum o kadar başarılı oldu ki, sonunda bu hücum, sermayeye karşı çok cepheden saldırıya dönüştü. 1970'lerin ortalarına gelindiğinde iş çevreleri bayağı öfkeliydiler. Aynı iş çevreleri bunun üzerine siyasi eylem komiteleri oluşturup siyasi inisiyatifi yeniden ele geçirmeyi kararlaştırdılar. Bir yığın araştırma, inceleme raporu hazırlatıp bütün bu temizlik ve güvenlik önlemlerinin kaça malolduğu üzerine tahminler yayımladılar. Çevre Kalitesi Konseyi ve Çalışma Bakanlığı raporlarında bütün bunların sadece parasal yönden değil, aynı zamanda sermayenin esnekliği ve değişkenliği açısından da oldukça külfetli olduğu söylendi. Çevreci kural ve düzenlemeler mali planlamayı dolayısıyla da yatırım planlamasını sadece belirsizliğe değil, sınırlılığa da itti. İş çevrelerine şunun veya bunun ne zaman yapılıp ne zaman yapılmayacağı söylenmeye kalkışıldı ve iş çevreleri bundan hiç hoşlanmadılar. Bütün bunlar sistemin esnekliğini bozdu, kemikleşmeye yol açtı. Bence bu, kirlilik azaltıcı yöntemlerin parasal maliyetinden çok daha önemli. Maliyet konusunda, unutmayalım ki kirlenmeye asıl yol açan endüstriler başka malların üreticilerine üretim aracı ve temel girdi sağlayan endüstrilerdi. Kömür, nükleer enerji, petro-kimya, metalürji gibi. Çevre kurallarından en çok etkilenenler bunlar oldu. Dolayısıyla da bu sektörlerdeki yüksek maliyetler ve kemikleşme doğrudan ekonomiye yansıdı, çünkü bütün öteki endüstriler onların ürünlerini kullanıyordu.

Çevre hareketinin, en büyük başarılarını üretim aracı üreten endüstrilerde elde etmiş olması çok önemlidir. Bunun Amerikan kapitalizmine verdiği zarar, çevreci kuralların tüketim endüstrisinde yoğunlaştırılması halinde doğabilecek zarardan çok daha fazla oldu. Üretim aracı endüstrisinde artan maliyetlerin ekonomiye zararlı etkileri oldu. Çevreciler bunu açık yüreklilikle kabullenmek istemiyorlar."

COCKBURN: Bir bakıma kabullendiler [illegible] yeni bir endüstri, kirliliği önleme endüstrisi kurup iş ve kâr alanları açılmasını önerdiler.

O'CONNOR: "Evet, ama bu, sorunun özünü gözardı etmek oluyor. Birincisi, serma-

ye doğayı sırf keyif olsun diye bozmadığına göre, bu iş alanına niye girmedi; girmedi, çünkü, burada ikinciye geliyoruz, bu tip işler sadece maliyeti arttırmaya yarar, artı-değer üretmez çünkü emek gücünün yeniden üretim maliyetini azaltmaz."

COCKBURN: İyi de, neden ben bir işadamı olarak kendi kirlilik önleyici araçlarımı üretmeyeyim?

O'CONNOR: "Gayet tabii, bu alanda bir pazar olduğu sürece üretebilirsin. Örneğin 1960'lardaki gibi hızlı büyüme dönemlerinde bu pazar vardı. O zamanlar insanlar kirlilik önleyici araç gereçleri alıyorlardı, ama bunları almakla kârlarını arttıracaklarını düşündükleri için yapmıyorlardı bunu. Diyelim ki bacaların tepesine bir filtre alıp taktıklarında o yöre halkının hoşuna gidecek birşey yapmış oluyorlardı. Ama unutulmamalı ki bu bir harcamadır, kâr değil. Öte yandan, bunalım dönemlerinde iş dünyasının konuya ilgisi azalır, dolayısıyla senin kirliliği önleyici endüstrinin pek fazla çekiciliği kalmaz. Zaten aslına bakacak olursak 1980'lerde bu tür harcamaların bir hayli azaldığı da ortadadır. Ve, dediğim gibi, DDT ile kurşunlu benzin dışında bugün artık herşey 1970'lerdekinden daha kötü durumda.

Başa dönecek olursak, çevre hareketinin bir yığın başarısı oldu, ama her başarıyla birlikte başarısızlıklar da arttı, çünkü aslında hareket Birleşik Devletler kapitalizminin bunalıma girmesine katkıda bulundu, çünkü kriz ABD.kapitalizmi bunu göğüslemeye hiçbir şekilde hazır değilken geldi. Sonra karşı hücum oldu, maliyetler üzerine. Santa Cruz açıklarında kuyu açmak istemeleri petrol sıkıntısı olduğundan değil. Aslında petrol fazlası var, ve uzun süre de olacak. Bunu yapmak istemelerinin asıl nedeni şu anda maliyetlerin daha düşük olması. Zed Press'in Birleşik Devletler bakır endüstrisi hakkında yayınladığı bir araştırma var. Buna göre, 1970'lerde sermaye harcamalarının yüzde 50'si kirliliği kontrol için yapılmış. Bu da endüstriyi rekabetten yoksun bıraktı, pekçok işkolunda gerileme oldu, ya da pekçok yer kapandı. 1960'larda ulaşılan noktasının fersah fersah gerisinde kalındı. Bunun asıl sorumlusu çevre hareketidir."

COCKBURN: Yani siyasal tartışma çerçevesinde bunun anlamı sermayeyi planlamak, demokratik yatırım planları yapmak, bütün bir program ortaya koymak...

O'CONNOR: Evet, ihracat-ithalatı planlamak, ithalatı kontrol etmek, bankaların gereksimine göre değil üretimin gereksinimlerine göre mali ve parasal planlamayı gerçekleştirebilmek için Merkez Bankası sistemini demokratikleştirmek gerekiyor. Bu yolda köklü adımlar atılmadan dönüp dolaşıp gene bugünkü duruma gelinir, yani ulusal önderler Parlamento yolunu bile denemeden yarı gizli özel pazarlıklar yapmaya ve tabandaki taraftarları da tamamen kahretmeye devam ederler."

COCKBURN: Biliyor musun, aslında bu tıpkı şunu demeye benziyor: Askeri bütçenin şurasından bir milyar, burasından bir milyar kısın, şu ya da bu fabrikayı barışçıl amaçlarla kullanılacak biçime sokun, örneğin Grumman firmasının F-14'ler yerine alüminyum kanolar yapmasını sağlayın, gibi. Ama bunlar ortaya atılırken işin esası enine boyuna düşünülmüyor. Askeri harcamalar kapitalizmde şarttır; eğer kesmeyi düşünüyorsan yerine ne koyacağını da epeyce radikal biçimde düşünmen lazım. Açıkçası, silah üretimini durdurmak için kapitalizmi ortadan kaldırmak lazım.

O'CONNOR: "Seymour Melman'ın çılgınca görüşüne bakacak olursan, askeri harcamalar üretimi azaltmaktadır. Pekçok insan teknik eğitimini askerde alıyor. Ordu, siyahına da beyazına da fabrika disiplinine uymayı öğretiyor. Bu işin böyle olması kötü, ama böyle işte. Ordu teknik gelişmelere açık; ve bu, ta ok ile yaydan ondokuzuncu yüzyıldaki savaş gemilerini yürüten dinamoya, 1930'larda askeri gözetim altında geliştirilen sayısal kontrol aygıtlarına, havayollarına, uzay uçuşlarına kadar hep böyle olmuş. Tabii bunlar aslında hep ikinci derecede ilgi alanları, çünkü bu işler, iş çevrelerinin belki de sonunda fazlaca kâr görmedikleri tek bir alanda yığınla insanın çalışması, dolayısıyla yı-

ğınla harcama yapılması demek. Onun için de bu harcamalar kamulaştırılır. En büyük emperyalist güç olan Birleşik Devletler'in askeri kapitalizminde de bu kamulaştırmanın birincil hamisi ordudur, sonra üniversitelerdir; ve onların da zaten ordu, içlerine işlemiştir.

Mal talebi düzeyinde, askeri harcamaların büyük bölümünü bordrolar oluşturur. Askerler düşük maaş alır, aldıklarını da tümüyle harcarlar. Böylece tüketim maddelerine olan talebi canlı tutup ekonomiyi Keynes modeli uyarınca stabilize ederler. Bu böyle sürer gider. Tabii o barışçıl istihdam yaratma teorileri güzel; güzel de, fazla akıllıca değil."

COCKBURN: Öyleyse bir sosyalist çevre hareketinin, eylemlerinin sonuçlarını hesap etmesi gerekiyor.

O'CONNOR: "Böyle bir hareket sorumluluk almadan iktidar olamaz; iktidarsız bir sorumluluğu da kabul etmeyecektir. Sorumsuz iktidar bir tür faşizmdir; iktidarsız sorumluluk ise anne-babaların çocuklarına sahip olabileceklerini söyledikleri şeydir."

Böylece tartışmanın özü, kapitalist üretim ilişkilerinin üretim koşullarını yok ettiği, ve siyasi hedefin, eski sloganda olduğu gibi, sosyalist inşa değil, üretim koşullarınının sosyalist yeniden-inşası olduğudur. Bu koşullar da dış doğa, eğitim, sağlık, ve de, doğru, açık düşünebilen insanların aklına daha neler gelebiliyorsa, bütün onlardır.

O'CONNOR: "Kapitalizmin sosyalizm olmadan kendisini yeniden inşa edebileceğini sanmıyorum. Bu noktada benim benimsediğim, Leninist tavır. Politikacıların seçimle gelip, yaptıkları yasaları uyguladıkları demokratik bir devlet. Sorumlu yasama ancak bu şekilde olur. Doğudaki radikal dostlarım bizim siyasi demokrasiye sahip olduğumuzu, buna karşılık ekonomik demokrasiye ihtiyaç duyduğumuzu söylüyorlar. Bence bu çok saçma. Bizde siyasi demokrasi filan yok. Devlet demokratik değil. Demokratik olan, Kongre.

Bugüne kadar başlığında "kriz" sözcüğünün yeraldığı üç kitap yazdım. Bu sözcüğe bu kadar gönül vermiş olmamın nedeni, kimsenin sonra ne olacağını bilemediği bir durumu tanımlayan yegâne sözcük olması. Ondokuzuncu yüzyılın Alman tarih yapıtlarında sözcüğün anlamı, karar anıydı; ulusal benliğin sınandığı an. Esasen bu, bireyin yaptığı şeyin bir değer taşıdığı an; ama çevreci politikaların çoğulcu dünyasında faaliyet yapan birey değil sözünü ettiğim."

O'Connor, sözlerinin sonunda başından geçmiş bir öykü anlattı: "Önceki gün gazete kağıdının yeniden çevrimi programının başındaki biriyle konuştum. Eski gazeteleri biriktirip yeniden çevrime vermediğimi söyledim ona. Çok şaşırdı. Sordum, bu gazeteler nereye gidiyor, diye. San Mateo'daki üç-dört kağıt firmasına satıldıklarını söyledi. Firmaların kağıtları ucuza alıp almadıklarını sordum. Ucuz olduğunu söyledi. Kanada'daki ağaçları kesmek, ya da kağıt hamurunu almak yerine böyle yapıp masrafı dörtte bire indiriyorlarmış. Dolayısıyla biz eski kağıtları bunlara vermekle ağaçları kurtarıyormuşuz.

Şu söylediklerini bir kez daha düşün bakalım, dedim. Bu firmalara bedava emek veriyorsun, ayrıca bana gazete biriktirmemi söyleyerek benim emeğimi de bedavaya düşürüyorsun; sonuçta bunların üretim harcamalarını azaltmış oluyorsun. Üretim harcamalarının azalması demek, firmanın kârının artması demek. Kârları artınca birikim oranları artıyor, bu da bütün ekonomiyi olumlu biçimde etkiliyor. Senin burada yaptığın şey başka bir yerde başka bir sorun yaratıyor."

COCKBURN: Yani, açıkgöz bir kapitalistin gidip başka bir yerde başka birilerini sömürmesi gibi mi?

O'CONNOR: "Kesinlikle öyle. Sonra bir de şunu sordum gazete çevrimcisine:

Başlattığınız bu girişimin şurada ikimiz arasında geçen şu konuşmanın ötesinde toplumsal ilişkilere getirdiği ileri anlamda herhangi bir yenilik var mı? Tabii böyle bir soru hiç beklemiyordu. Ama sonra Live Oak'daki "Boz Ayı" operasyonu diye birşeyi anımsadı. Bir takım yaşlı emekliler bu gazete kağıdının yeniden çevrim işini ele almışlar, kendileri yürütüyorlar. Kamyonlara yüklüyorlar, sonra ne zaman isterlerse kahve içiyorlar, filan. İlginç, dedim, işte sizin yeniden çevrim projenizin önemli yanı bu: Alternatif üretim ilişkileri geliştirmek. Küçük küçük modeller.

En son olarak da şunu söyledim: Eğer bir yeniden çevrim projesi gerçekleştirir de, ekibinizle şöyle akla yatkın, kardeşliğe, eşitliğe, özgürlüğe, adalete, vs. vs. dayanan toplumsal üretim ilişkilerinin örgütlenebileceği koşulları yaratırsanız, o zaman ben de eski gazetelerimi biriktirmeye başlarım. Bunu başardığınızda gelin, beni bulun."

COCKBURN: Eh, şimdi ne yapıyorsun gazetelerini?

O'CONNOR: "Çöpe atıyorum. Ya sen?"

COCKBURN: Tahmin et.

Hollanda'da Azınlıklar Politikası ve Sonuçları

Ahmet AKGÜNDÜZ

Hollanda hükümetinin 1980'de, dezavantajlı göçmen gruplara yönelik özel bir politika ilan etmesiyle, en ileri, en demokratik - bu küçük ve sakin ülkenin diğer özellikleri de hesaba katıldığında denebilir ki - en ideal kapitalizm koşullarında, etnik azınlıkların ve ilişkilerinin kaderinin ne olabileceğini bilmek açısından yeni ve ilginç bir örnek ortaya çıktı.

On yıllık deney, göçmen işçileri kuşatan sorunlarda sosyo-ekonomik faktörlerin ve etnisizmin (etnik ayrımcılığın) rollerini olabildiğince berrak ve gerçek konumlarıyla görmeyi mümkün kıldığı gibi, bu sorunlara yaklaşımda sınıf perspektifi mi, yoksa etnik perspektif mi sorusunu da daha canlı gündeme getirdi.

Bu yazıda, Türkiyelileri - ki Hollanda, Almanya'nın ardından ikinci yoğun oldukları ülkedir - dikkat merkezine alarak, sözkonusu politikanın oluşumu ve içeriğinin yanısıra etnik azınlık olarak tanımladığı grupların emek pazarındaki durumunu ne ölçüde etkileyebildiği ve kısaca diğer bazı temel noktalar üzerinde duracağız.

KONUK İŞÇİLİKTEN ETNİK AZINLIĞA

Hollanda, 1960'lı yılların başında, iki ayrı kaynaktan ; birincisi sömürgelerinden (Surinam ve Hollanda Antilleri) , ikincisi Akdeniz ülkelerinden (İtalya, İspanya, Yunanistan, Yugoslavya, Tunus, Türkiye ve Fas) işçi çekmeye başladı. Akdeniz ülkelerinden getirilenler, varlıkları sermayenin emek talebine göre düzenlenebilir geçici bir olgu olarak görülüyor ve -diğer ülkelerde olduğu gibi- resmi söylemde, "konuk işçi" sıfatıyla anılıyorlardı.

Kayıtlı işçi alımı 1973/74'de ekonomik kriz ile birlikte, resmi olarak bir daha başlamamak üzere, Hollanda dahil tüm Batı Avrupa ülkelerince durduruldu (Castles, 1984). Ama sermeyenin yabancı işçiye bağımlılığı sürekli ve yapısaldı. Bu da, "konuk" ların kalış süresinin, kendilerinin ve hükümetlerin ilk planlarının aksine uzamasını getirdi.

1970'lerin ikinci yarısından itibaren Hollanda'daki İspanyol, İtalyan, Yugoslav işçilerin sayısı tedrici bir inişe geçerken Türkiyelilerin sayısı, iş ve yaşam koşulları, maruz kaldıkları ırkçılık ve ayrımcılık onlarınkinden daha ağır olmasına rağmen, ülkedeki itici koşullar nedeniyle hızla artmaya başladı. Bu artışı, öncelikle, 1975'de "illegal" olan göçmenlerin yasallaştırılmasının belli payını unutmamak kaydıyla, B. Almanya ve İsviçre'ninki ile karşılaştırıldığında daha liberal olan Hollanda Yabancılar Yasasının kolaylaştırdığı aile birleşimine bağlamak gerekir.*

*Aile birleşimi, kayıtlı işçi alımının durdurulmasından bu yana göçün yegane yasal biçimi olarak Türkiyelilerin sayısal varlığını arttırmaya devam etmektedir. Esas olarak sözkonusu yolla örneğin son onbir yılda (1978-1988), Türkiye'den Hollanda'ya göç edenlerin miktarı 99 591 'dir, aynı dönemde toplam 46 882 kişinin Türkiye'ye geri döndüğü hesaba katılsa bile net artış 52 709 'dur (Allochtonenbeleid, 1989, Amersfoort ve Surie, 1987). Türkiyelilerin, sayısı en hızlı artan gruplardan biri olmasında ikinci ama büyük bir olasılıkla geçici, yani giderek etkisizleşen ve peşinen tam kestirilemeyecek bir zaman dilimiyle sınırlı faktör de, doğurganlık oranının görece yüksekliğidir. Bunun geçici olduğu söylenebilir, zira yaşadıkları ileri sanayi toplumuna uyarlanma sürecinin doğal bir neticesi olarak Türkiyelilerdeki toplam doğurganlık oranı düşmektedir ; örneğin 1000 kadın ölçeğinde 1977'de 5 olan bu olan bu oran 1988'de 3'e düşmüştür, ki yerli Hollandalılarda 1,5'tur (Muus, 1989). 1984'te yayınlanan bir bilimsel çalışmanın öngörüsüne göre 10-15 yılda, 1985'te yayınlanan başka bir bilimsel çalışmanın öngörüsüne göre ise 15-20 yılda göçmenlerin toplam doğurganlık oranı Hollandalılarınkine eşitlenecektir (Amersfoort ve Surie, 1987).

Türkiyelilerdeki nüfus değişimini , aynı "konuk işçi" sistemi ile Hollanda'ya getirilmiş fakat ülkelerindeki koşulların görece daha iyi olduğu bir grup ile karşılaştırdığımızda şu sonucu görüyoruz : Resmi kayıtlara göre Aralık 1974 - Ocak 1989 arasında, örneğin İspanyolların sayısı 31 300'den 17 439'a gerileyerek % 44, 4 azalırken, Türkiyelilerin sayısı 62 600'den 177 297 'ye yükselerek % 283,2 artmıştır (Statistisch Jaarboek 1976 ve 1990).

Akdenizlilerin 1970'li yıllarda, genç ve bekar erkek işçiler topluluğu görünümünden çıkarak normal bir nüfus yapısına dönüşümünü, "konuk"luktan kalıcılığa geçişini, siyasi partiler, resmi kurumlar, basın, sosyal bilimciler, özetle Hollanda kamuoyu uzunca bir süre görmek istemedi.

Merkezi İstatistik Bürosu (C.B.S.) düzenli nüfus tahmini çalışmalarında göç (immigration) olgusunu, ancak 1975'ten; gerçeklerle resmi tahminler arasında dikkate değer farklılıklar ortaya çıktıktan sonra hesaba katmaya başladı.

Hükümet 1970'de yayınladığı yabancılar raporunda (Nota Buitanlendse Werknemers), "yabancı işçilerin varlığını haklı kılanın, münhasıran Hollanda ekonomisinin çıkarı ve vasıfsız işçilere duyulan geçici talep" olduğunu söylüyor ve "insani yönlere saygı duymakla birlikte, ülkemizin ailelerin göçüne değil, insan gücüne ihtiyaç duyduğu gerçeğini de gözardı edemeyiz" diyordu (Aktaran Amersfoort ve Surie, 1987: 178).

Raporun parlamentoda dört yıl süren görüşmeleri tamamlanırken (1974), hükümetin nihai yargısı, "uzun vadeli kalıcı yerleşmeler ev sahibi ülkelerin veya buralara çalışmak için gelmiş insanların (migrants) kendi çıkarlarına hizmet etmez ve Hollanda toplumunun çıkarlarına da uygun değildir " şeklindeydi. Dört yıl boyunca hiç bir parlamenter de, temelde farklı ve göçün gerçek karekteri ve gelişmesi hakkında bir fikir sahibi olduğunu gösterir bir beyanda bulunmamıştı (Amersfoort ve Surie, 1987).

Resmi politika, göçmeleri geçici bir süre için kullanılacak salt bir emek gücü olarak tanımlamakta ısrar etmekle birlikte, fiili durumun baskısıyla, yabancıların, ülkelerine geri dönünceye kadar Hollanda sosyal yaşamına katılmaları ve kültürel kimliklerini korumaları için belli düzenlemeler yapılması da kabul edilmişti Fakat bu konuda benimsenen yaklaşım, açık hedefi ve programı olan koordineli bir çalışma değil de, edilgen ve sorunlar patlak verdikçe duruma göre bir çözüm bulmak şeklindeydi. Sömürgelerden gelenlerle Refah Bakanlığı'nın bir dairesi, "konuk işçiler" ile de Sosyal İşler Bakanlığı'nın bir dairesi ilgileniyor, sesini yükselten haklarını genişletebildiğinden, politikanın uygulanması ve kazanımların derecesinde farklılıklar ortaya çıkıyordu (Penninx, 1984).

1975'de bağımsızlığına kavuşmasının ardından Surinam'dan göçün, Merkezi İstatistik Bürosu'nun tahminlerinin tam tersine hızlanmasının da etkisiyle sayıları artan göçmenlerin tüm özendirici ve zorlayıcı tedbirlere rağmen geri dönüşlerindeki azalma, ilkokula başlayan çocukların sayısındaki sürekli artış, vb. kalıcılıkları konusundaki kuşku ve tartışmaları gereksiz hale getirmekteydi.

Nihayet 1979 yılında, hükümete politika tavsiye etmekle görevli Bilimsel Kurul WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regerinsbeleid), yayınladığı raporda, yabancı işçilerin kalıcılaşmasının altını çizdi, bunların etnik azınlık olarak tanımlanmasını, eğitim de dahil her alanda ona göre bir politika izlenmesini önerdi.

1980'de hükümet, tavsiyeyi benimsediğini ve uygulamayı vaadettiği azınlıklar politikasının ana hatalarını açıkladı. 1983'te son biçimi verilen politika, AT üyesi olmayan Akdeniz ülkelerinden göçmenlerin yanısıra, Surinam, Antiller ve Moluka (Endonezya'yı oluşturan bölgelerden biri) asıllıları, mültecileri, çingeneleri ve karavanlarda yaşıyanları kapsıyordu.

Azınlıklar politikası hedefini, "Hollanda'da yasal olarak ikamet eden azınlık grupları mensuplarının, hem birey hem de grup olarak gelişebilmek için eşit konuma ve tam fırsat eşitliğine sahip oldukları bir topluluk yaratmak" olarak açıklıyordu (Minderhedennota, s.1O). Bunun için de üç direktif belirlenmişti: a) Azınlık gruplarının kurtuluşlarını (emancipation) ve Hollanda toplumuna katılmalarını sağlayacak koşulların oluşturulması; b) azınlık grubu üyelerinin sosyal ve ekonomik mahrumiyetlerinin azaltılması; c) ayrımcılığın önlenmesi, ve gerekli alanlarda azınlıkların yasal haklarının güçlendirilmesi (Minderhedennota, 1983).

Ama dikkatli bir gözün azınlıklar politikasının teorik temellerindeki kusurları görmemesi de olanaksızdı. Zira , azınlık-

ların ekonomik ve sosyal konumlarının kötüleşmesi, yapısal bir nedene dayanmayan arızi bir sonuç gibi sunuluyordu. Yabancı işçilerin kalıcılaşmasındaki birinci neden, yani sermayenin ihtiyacı gölgeleniyordu. Ki bu hata, Hollandalı akademisyenler başta H. Amersfoort, R. Penninx ve H. Entzinger için de geçerlidir. Hatta Utrecht Üniversitesi Multi-Ethnic Societieş bölümü başkanı ve WRR üyesi profesör Entzinger kalıcılaşmayı, büyük bir abartma ile anlattığı Hollanda devleti ve halkının cömertliğinin bir bedeli gibi gösterebilmektedir:

"Hollanda kamu görevlileri, birçok özel ve yarı-özel kuruluşlar (kiliseler, yardım büroları, okullar, gönüllü dernekler, vb.) göçmenlerin hemen hemen ayak bastıkları andan itibaren, geçici oldukları kabul edilmesine rağmen, onların iyiliği için belli sorumluluk duydular... Ne kadar kalacaklarını dikkate almaksızın, ikamet edenlerin ihtiyaçlarını vazife edinmek bir refah devletinin yükümlülüğü olarak kabul ediliyordu. Üstelik Hükümet, etkili bir entegrasyon politikasının göçmenleri geri dönmekten caydırabileceğinin de farkındaydı" (H.Entzinger, 1987: 9).

Üçüncü bir kusur, azınlıklar politikasının tamamlayıcı bir unsuru olarak Hollanda'ya yeni göçenlerin önlenmesi için tedbirlerin sıkılaştırılması vurgulanırken, göçün temelindeki iktisadi etkenlerin ve ucuz emek talebine bağlı olarak göçün, koşullara göre ölçeği değişmekle birlikte, sürdüğünün gözardı edilmesiydi.**

Fakat ne olursa olsun göçmenlerin etnik azınlık olarak tanımlanması ve öylesi bir politikanın yürürlüğe girmesi, kuşkusuz yeni ve ileriye doğru önemli bir adımdı. Komşu ülke Almanya'nın tutumuyla karşılaştırıldığında, bir çok bakımdan görece karşı kutup teşkil ediyordu.

Örneğin Alman hükümeti, Mayıs 1990'da, göçmen işçileri emek pazarının düzenleyici etkeni gören bir anlayış taşıyan; AT üyesi olmayan ülkelerden işsiz göçmenleri gerektiğinde kapı dışarı etmeyi mümkün kılan, yeni Yabancılar Yasasını parlamentodan geçirdi.

Ekim ayı sonunda da, Alman Anayasa Mahkemesi, iki eyalet (Hamburg ve Schleswig-Holstein) meclisi'nin yabancılara yerel seçimlerde oy hakkı tanıyan yasalarını iptal ederek, Alman vatandaşı olmayanlara böyle bir hak verilemeyeceği kararını aldı.

Holanda'da bir azınlıklar politikasının ilan edilmesini hükümet, refah devleti idealleriminin yasal olarak ikamet eden herkes için geçerli olması gerektiği ile izah ediyordu (Minderhedennota, 1983). Bu küçük, zengin ülkede görece böyle bir değer yargısının oluşmuş bulunduğu ve sözkonusu politikanın ilanında belli bir payı olduğu kabul edilebilir. Fakat azınlıklar politikasının ilanını kolaylaştıran ve sonuçta daha asli rol oynayan genel ve Hollanda'ya özgü başka bir dizi etken vardı. Şöyle ki:

Birincisi, Batı Avrupa, göçmen işçilerin görece ucuz emeğinden muazzam şekilde kazanmaktadır. Örneğin 1960 sonrası, o geniş yabancı işçiler kütlesi olmasaydı, sermaye birikimi ve endüstrinin o hızlı gelişmesi de olmayacaktı.

** Gerçekte, 1974'den beri, tarım, inşaat, konfeksiyon ve hizmet sektörünün alt basamakları gibi emek yoğun alanlarda ve büyük tekellerin yan ve tehlikeli işlerinde istihdama yönelik illegal diye nitelenen işçi göçü sürmektedir. Bu işçilerin sayısını tayin eden, belli bir durumda azaltan veya çoğaltan, özetle ucuz emek talebiyle dengeleyen bizatihi sermayenin kendisidir. Vize, polis kontrolü, bürokratik vesayet, bu mekanizmayı deyim uygunsa yalnızca perde arkasına itiyor, işçiler açısından daha acımasız, aşağılayıcı ve tahrip edici, patronlar için ise daha kârlı hale getiriyor.

Avrupa Topluluğu'nun 1975'te üye ülkelerindeki "illegal"göçmen işçi sayısı tahmini 600 000 idi. ILO 'nun sadece iki ülke, Fransa ve İtalya için 1981 yılı tahmini bu rakamın iki mislidir (Grazia, 1984). Mart 1990 tahminlerine göre Hollanda'da bu işçilerin sayısı, 20 bini Türkiyeli olmak üzere 80 bindir (Elsevier, 31.3.1990). Burjuva partiler, hükümetler ve dar kafalı sosyal bilimciler, bunları "kaçak" ya da "illegal" ilan ederek, sınıfın elde ettiği kazanımların dışında tutulmalarını, hiç bir sınırlamanın olmadığı keyfi koşullarda ve en vahşi şekilde sömürülmelerini haklı çıkarmaya çalışıyorlar. Bu işçiler niçin "illegal" veya "kaçak"? Üretim sürecindeki konumları diğerlerinden farklı mı ? Sermaye birikimi ne kadar ileri giderse kapitalizmin o kadar ağır bir yük haline geldiğinin göstergelerinden biri olan bu olgu tam tersine çevrilip işçiler suçlanıyor!

İkincisi, tek bir dünya kapitalizmi sürecinde ülkelerin birbirine entegrasyonundaki ilerlemeye paralel olarak, Hollanda'nın da dahil olduğu bir avuç ileri kapitalist (emperyalist) ülkenin, göçmen işçilerin geldikleri ülkeler (ya da genel tanımıyla bağımlı ülkeler) üzerindeki sömürüsü büyümektedir.

Üçüncüsü, göçmen işçiler, genellikle pis, tehlikeli, ücreti düşük, kısaca yerli halkça tercih edilmeyen işlere koşulmakta ve ekonomik kriz ve işten atmaların ilk kurbanları olmaktadırlar.

Dördüncüsü, Hollanda, 20. yüzyılda geleneksel olarak yabancı işçi çeken bir ülke olmamış, ihmal edilebilir bazı durumlar dışta tutulursa ilk kez 1960'dan sonra böyle bir ihtiyaç duymuştu.*** Dolayısıyla, yabancı işçilere karşı ayrımcılığın, örneğin Almanya ve İsviçre'deki gibi uzun bir geçmişi ve köklü bir şekilde kurumsallaşması da yoktu. Bu yüzyılın başlarından itibaren yabancı işçileri çeken bir ülke olarak Almanya 'nın bu konuda izleyegeldiği politikadan bazı örnekler vermek gerekirse:

1907'de kalıcılaşmalarını önlemek amacıyla alınan bir kararla, Ruhr bölgesindeki Polonyalı işçiler, her yıl Noel'de bir kaç haftalığına Almanya'yı terketmeye zorlanmışlardı. 1908'de çıkarılan bir yasa ile de Polonya dilinin (Lehçe) kamuya açık yerlerde konuşulması yasaklanmıştı (Castles ve Kosack, 1973).

II. Dünya Savaşı sırasında sayıları hızla artan ve 1944'de 7,5 milyona ulaşan yabancı işçilerin, 1,8 milyonu resmen savaş esiriydi, diğerleri ya işgal bölgelerinden zorla, ya da İtalya, İspanya, Romanya, Macaristan, Bulgaristan gibi "dost ve tarafsız" ülkelerden ikili anlaşmalarla getirilmişlerdi. Yabancı işçiler "aşağı ırk"tan ve düşük insan ("Untermensch") kabul ediliyordu. Örneğin İtalyanlarla dostluk kurduğu saptanan kadınlar buna uygun davranmadıkları gerekçesiyle bazı durumlarda hapse atılmış, bazen da saçları kesilip, katranlanmışlardı. Birçok Polonyalı ise Alman kadınlarıyla ilişki kurdukları için öldürülmüşlerdi.

Nazilerin çalışma bakanına göre, yabancı işçilere yaklaşımdaki prensip, "yapılabilecek en az harcama ile olabilecek en yüksek sömürüyü elde edebilecek şekilde beslemek, barındırmak ve muamele etmek"ti (Castles ve Kosack, 1973 :24).

Yabancı işçi alımının yeniden başladığı 1950'lerin ikinci yarısından 1965'e kadar göçmen işçilere, Nazilerin 1930'larda çıkardığı kararnamelerden koşullara uyanları uygulandı. Göçmenler, hakları olmayan ve "sadece 'kişilikleri ve kalma amaçları barındırmaya değer olduğu için' oturma müsadesi verilmiş insanlar" olarak kabul ediliyordu (Castles 1984 : 75).

1965'te yürürlüğe giren Yabancılar Yasası ise, durumu çok fazla iyileştirmiyor ve göçmenleri işverenlerin ihtiyacı olduğu sürece Almanya'da kalması gerekenler olarak görüyordu.

Beşincisi, Lenin'in "Sosyalist topluma dönüşmeye doğru yol alan olgun bir kapitalizmin karakteristik eğilimi" olarak tanımladığı, "ulusal çitlerin yıkılması ve sermayenin, genel olarak iktisadi yaşamın, siyasetin, bilimin, vb. enternasyonal birliğinin yaratılması " (T.E. c. 20, s. 27) süreci, Hollanda'da ulusal topluluk zihni-

*** Kapitalizm altında göç hareketinde ana çizgi itibariyle iki ayrı yön sözkonusudur. Birincisi, 19. yüzyılda, başta İngiltere, Almanya ve İsveç olmak üzere Batı ve Kuzey Avrupa'dan denizaşırı topraklara göçtür.

İkincisi ise, 20. yüzyıl ile birlikte emperyalistleşen ülkelerin, daha önce dışarıya işçi gönderen ülke olanlar da dahil, yabancı işçi çekim merkezlerine dönüşmeleri, esas olarak geri ülkelerden buralara göçtür.

Örneğin, Amerikalı bilim adamı I. Hourwich, 1912'de yayınladığı Göç ve İşçi isimli kitabında, göç hareketindeki tarihsel dönüşümü ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Lenin, Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması kitabında, bu yeni olguyu "emperyalizmin özelliklerinden biri de, emperyalist ülkelerden göçte azalma ve bu ülkelere, ücretlerin daha düşük olduğu geri ülkelerden göçte artıştır" şeklinde tanımlar (T. E., c. 22, s. 282), Bu yüzyılda geri ülkelerden ileri kapitalist ülkelere işçi göçü, ekonomik koşullara göre duralıp genişleyen, ama hemen hemen kesintisiz bir süreçtir.

Hollanda, başta yoğun bir endüstri ülkesi olmamasıyla bağlantılı olarak, bu genel tablo içinde bir yer tutar. Örneğin, yakın dönemde (1946-72) önemli bir dış göç yaşamış; 481 bin Hollandalı, başta Kanada, ABD, Güney Afrika ve Yeni Zellanda olmak üzere denizaşırı topraklara göç etmiştir (Penninx, 1984).

yetinin belli alanlarda aşılmasını getirmiş, başka diller ve kültürlerle birlikte yaşamayı görece kolaylaştırıcı bir ortam yaratmıştır. Örneğin, İngilizce bir çok durumda resmi, özel kurum ve kuruluşlarla ilişkilerde geçerli bir dil olarak, hatta halkla iletişimde kullanılabilmektedir. Bu, bilindiği ölçüde diğer önemli Avrupa dilleri için de geçerlidir.

Altıncısı, azınlık grupların, herşeyden önce sayısal durumları nedeniyle yerli toplumla etnik temelde bir kuvvet çekişmesine girebilmesi mümkün değildi. Bunlar çoğunluğun dilini öğreniyor, şu veya bu düzeyden toplumsal yaşamın içine çekiliyor, isteseler de istemeseler de, çok yavaş veya nispeten hızlı entegrasyon ve doğal asimilasyon yolunda yürüyorlardı. Zaten yarısı (sömürgelerden gelenler) Hollanda vatandaşıydı, derilerinin rengi ve düşük sosyal konumları dışında deyim uygunsa Hollandalılaşmışlardı.

Yedincisi, göçmenlerin haklarına sahip çıkma kararlılıkları, bazen umulmadık şekilde patlayan öfkeleri (örneğin Molukalı gençler etnik gruplarına reva görülen aşağılayıcı ve duyarsız tavra bir son verebilmek için şiddete dayanan bir dizi eyleme ve kanlı tren baskınlarına girişmişlerdi), Hollanda kamuoyu ve hükümetini, her alanda belli reformların kaçınılmazlığına ikna etmişti.

Hükümet, azınlıklar politikasının ilanından sonra atmak istediği bazı geri adımlardan; örneğin, aile birleşimi için belli bir kazanç sınırı şartı, kimlik yasası gibi, gene aşağıdan gelen kitlevi tepkiler karşısında vazgeçmek zorunda kaldı.

Sekizincisi, dış koşullar bakımından da teşvik edici bir ortam vardı. Aynı dönemde İsveç, Danimarka gibi ülkeler de göçmenler için benzer politikalar uygulamaya başlamışlardı. Genel olarak göçmen işçilerin kısmi bazı kazanımları, ikili veya çok taraflı anlaşmalarla Avrupa düzeyinde yasal güvenceye alınıyordu.

Son olarak, azınlıklar politikası ve buna bağlı uygulamalar, hakim sınıfın siyasi iktidarını, yönetme biçim ve alışkanlıklarını tehlikeye atmıyor veya sınırlandırmıyor, tam tersine, azınlık grupları içinde öne çıkan insanları sistemle daha kolay bütünleştirerek, onların da aracılığıyla, bu grupları daha kolay kontrol altına almasını ve iktidarını daha tam, daha güvenli hale getirmesini sağlıyordu. Muhalefet gruplarını kabullenip yasal bir zemine oturtmak ve yöneticilerini, mevkiler, olanaklar sunarak idari sistemin görünüşte bir parçası haline getirmek ve onlar aracılığıyla bu gurupları yatıştırmak, ilgilendiren işleri yürütmek, Hollanda burjuvazisinin geleneksel yönetme biçimidir.

EMEK PAZARINDAKİ DURUM

Hükümet ilan edilen politika doğrultusunda yabancıların ekonomik ve sosyal durumunu iyileştirmek amacıyla süreç içinde bazı kararlar aldı :

Merkezi ve yerel yönetimler, azınlıklara yönelik araştırmalar için önemli parasal kaynaklar ayırmaya başladılar. Her bakanlık, İçişleri Bakanlığı'nın koordinatörlüğü altında kendi alanında ilgili politikayı uygulamakla yükümlü kılındı. Her azınlık grubunun ülkesel düzeyde bir danışma ve tavsiye organı kurması için parasal yardım sağlandı (Hollanda'da yasal çerçevedeki her türlü örgütlü faaliyet; siyasi, kültürel, vb. karşılıksız parasal yardım alma hakkına sahiptir) ve sözkonusu organların hükümetle düzenli görüşmesi için 1985 yılında bir platform oluşturuldu.

Kamu kuruluşlarında çalışan etnik azınlık mensuplarının sayısını arttırmak amacıyla, mağdurlar lehine ayrımcılık diye Türkçeleştirilebilecek bir "positieve actie" planı yürürlüğe sokuldu. 1985'de ırkçılığa karşı daha etkili mücadele için parasal ihtiyaçları hükümetçe karşılanan bağımsız bir kurum, "Irkçılığa Karşı Mücadelede Ülkesel Büro" oluşturuldu.

1987'de İş bulma kurumlarında doğrudan ve dolaylı ayrımcılığın önlenmesine yönelik yeni kurallar getirildi. Bazı devlet dairelerinde yabancıların çalışmasını önleyen yasalar değiştirildi. 1985 yılında, beş yıl yasal oturuma sahip yabancılara, yerel seçimlerde seçme ve seçilme hakkı tanıyan yasa kabul edildi. Özetle göçmenlere emek pazarına giriş için yasal eşitlik verilmiş durumdadır.

Ama ortaya çıkan sonuç ilginçtir. Top-

lümun iki ana sınıfı arasındaki uçurum büyümeye devam ederken, İşçi sınıfının kendi içinde etnik temeldeki tabakalaşma da artmış; göçmen işçilerin durumu iyileşmek bir yana sürekli kötüleşmiştir.

On yıllık deneyin dikkate değer sonuçlarından birisi, siyasal plandaki demokratik dönüşmelerin kapitalizmin yasalarını değiştirmeyeceği ve siyasal demokrasi ne kadar kusursuz olursa, iktisadi yapının esas engel teşkil ettiğinin o kadar çarpıcı ortaya çıkacağı, Marksist yargısını teyit etmiş olmasıdır.

1972'de, yabancı işçilerin Hollanda nüfusu içindeki oranı kabaca % 2 iken, bazı sektörlerdeki oranı bunun üç katını aşıyordu: Örneğin seramik işkolunda % 7,5; deri, kauçuk vb. de % 9,2; tekstilde % 7,0; kağıtta % 5 idi (Kok, 1976). 1975'e kadar Akdenizli göçmenler arasında işsizlik, toplam Hollanda ortalamasından daha düşüktü.

Fakat bu tarihten sonra durum değişmeye başladı. 1973'de başlayan ekonomik krizin devamı olarak da nitelenen 1970 sonları 1980 başlarındaki durgunluk döneminde göçmenlerin durumunun kötüleşmesi hızlandı.

Takibeden nispi ekonomik canlanma ve istikrar evresinde de emeğe olan genel talepte, sermayedeki mutlak büyümeyle orantılı bir artış ortaya çıkmadı. İşçi sınıfı yarattığı sermaye birikimi ile birlikte, gerçekte kendisini görece fazlalık haline getiren araçları da üretmişti. Örneğin 1950-1970 döneminde ileri kapitalist ülkelerde toplam üretim araçları, yılda ortalama % 6 artarken, istihdam ancak % 1 büyümüştür (Castles, 1984).

Emek arzındaki nispi büyüme, sermayeye, işçiler arasında seçim yapma olanağı verdi ve göçmenlerin payına da daha geniş ölçekte yedek sanayi ordusu saflarına gönderilmek düştü.

Çalışma saatlerinin azaltılmasının ve özellikle kamu sektöründe kısa süreli çalışmanın yaygınlaşmasının da etkisiyle artan toplam işsiz sayısına bağlı olarak 1984'ten itibaren işsizlik, yerli Hollandalılar arasında azalırken, azınlık grupları arasında sistematik olarak artmaktadır (Mus, 1989).

Tablo I
İstihdam durumu

Yıl	Toplam çalışan (x1000)	AET dışı ülkelerden gelmiş yabancı işçiler arasında çalışanlar: Toplam	Bunun içinde Türkiyeli	Faslı
1991	4.161,2	126,6	41,8	29,2
1984	4.296,3	104,0	35,4	25,2
1988	4.835,0	91,0	33,0	23,0

(Kaynak: **Statistical Yearbook of the Netherlands 1983-1985 ve Statistich Jaerboek 1990**)

Aynı eğitim düzeyine sahip olunduğu hallerde bile göçmenler arasındaki işsizlik, yerli Hollondalılarınkinden iki kat daha yüksektir. (Roelandt ve Veenman, 1989). Azınlık grupları bugün toplumun % 5'ini oluştururken, toplam işsizlik içindeki payları bunun üç katıdır.

Öte yandan, AT üyesi ülkelerden gelmiş çalışan yabancıların sayısı da sürekli artmaktadır; 1984'te 64.900 olan rakam, 1988'de 85.000'e yükselmiştir.

Tablo II
İşsizlik oranları

Grup	Gençler (16-24 yaş)	Çalışabilir nüfus
Türkiyeli	%46	%37
Faslı	%56	%40
Surinamlı	%53	%33
Antillerli	%55	%34
Yerli Hollandalı	%13	%11

(Kaynak : **Roelandt ve Veenman**, 1989, *Sözkonusu bilimsel kurul (WRR), 1989 Raporunda, çalışabilir toplam nüfus için işsizlik oranını aynı sıraya göre şöyle vermektedir: % 42, % 27, % 23 ve % 13).*

Büyüyen işsizliğin yanısıra, göçmen işçiler, sanayi sektöründeki işlerden daha önemsiz olanlara doğru itilmektedirler. İmalat sanayiinde çalışanların toplam sayısı, 1984'ten beri yılda yaklaşık 10 bin

artış göstermesine rağmen (Statistical Yearbook of the Netherlands, 1988), bu işkolunda ve onunla bağlantılı işlerde çalışan Akdenizli göçmenlerin sayısı sürekli gerilemektedir. 1981'de 75.850 olan rakam, 1983'de 64.982'ye (Einerhand ve Vest-Oomen, 1986) ve 1988'de 49. 000'e inmiştir (Muus, 1989).

Türkiyeli ve Faslı işçiler ise yalnız işsizlik anlamında değil, çalıştıkları işin niteliği bakımından da sınıfın en alt kesimini oluşturmaktadır ve % 85'i vasıfsız veya yarı vasıflı işlerde çalışmaktadır (Penninx, 1989).

Hollanda işçi sınıfının; yerli Hollandalılar, AT üyesi ülkelerden gelenler, etnik azınlıklar ve "illegaller" şeklinde etnik temelde tabakalaşması, yasal haklar bakımından da aynı tür bir hiyerarşi ile tamamlanmaktadır.

Tablo III
Hollanda'da toplam nüfus ve yabancıların sayısal durumu
(1 Ocak 1989 itibariyle)

Toplam Hollanda nüfusu 14 804 300
ve bunun içinde

Türkiyeli	177 297
Faslı	139 749
Alman	40 657
İngiliz	37 634
Belçikalı	23 324
İtalyan	16 090
Yugoslav	12 174
Çinli	8 084
Yunan	4 283
*Surinamlı	210 000
*Antillerli ve Arubalı	66 000
*Molukalı	40 000
*Çingeneler	3 700

(Kaynak : Allochtonenbeleid 1989.)

** Bu gruplar, etnik azınlık olarak kabul edilmekte birlikte Surinamlıların 15 000'i hariç, Hollanda vatandaşıdırlar.*

Azınlıkların, emek pazarındaki (ve eğitimdeki) durumlarının kötüleşmeye devam etmesi üzerine hükümet, Bilimsel Kurul'dan (WRR) yeni bir tavsiye istedi. Kurul'un yayınladığı hükümete öneri raporunda (Allochtonenbeleid, 1989), etnik azınlıklar teriminin Yunanca kökenli ve "başka topraklardan" anlamına gelen **allochtonen** kelimesiyle değiştirilmesi isteniyor, her alanda entegrasyona ağırlık veren bir yaklaşım tavsiye ediliyordu. Yabancıların günah keçisi yapıldığı durumlarda moda haline gelen ve subjektif bir kavram olan entegrasyonu, Bilimsel Kurul, asimilasyon anlamında kullanıyordu. Göçmen çocukların anadil derslerinin eğitim programının dışına çıkarılması, farklı etnik kültürlere yönelik özel politikalardan vazgeçilmesi isteniyor, yabancıların haklarının yanısıra artık daha çok görevleri üzerinde durulması gerektiğini söylüyordu. Hollanda vatandaşı olmayanların yasal eşitliği konusunda yeni adımlar atılması, eğitim olanaklarının iyileştirilmesi gibi olumlu öneriler öne sürülmekle birlikte göçmenler, yeterli Hollandaca öğrenmemek, iş bulmak için çaba sarfetmemek, görevlerini yerine getirmemek, Hollanda toplumuna entegre olmak için çaba sarfetmemekle karakterize ediliyordu.

İşsizlik gibi tamamen ekonomik süreçlerle bağlantılı bir olgu, ekonomi dışı kategorilerle tahlil ediliyor ve sonuçta kurbanlar, suçlu haline dönüştürülüyordu.

Başbakan R. Lubbers, aynı mantığı, ırkçılık ve ayrımcılığın isteğine uygun düşecek şekilde basitleştirdi: 1989 sonbaharındaki genel seçim öncesi bir televizyon söyleşisinde ısrarla, ekonominin iyi gitmesine rağmen işsizliğin yüksekliğini yabancıların sayısıyla açıkladı. Mart 1990 sonrası yerel seçimlerinin hemen sonrası bir radyo mülakatında ise, yabancıları, iş aramada isteksizlik, çalışmak yerine sosyal yardımla geçinmeyi tercih etmekle suçladı.

Aslında bunlar, işsizlikten işsizleri sorumlu tutma genel anlayışının - konu yabancılar olduğu için - biraz patavatsızca dile getirilmesinden başka birşey değildi.

Hükümet ve tüm burjuva partilerin sistematik şekilde verdiği görünüm öyledir ki, sanki işsizlik mevcut iktisadi sistem koşullarında geçici bir sorundur ve belli akıllı politikalarla kesin olarak önlenebilir. Sözde bunun üstesinden gelmeye yö-

nelik, gerçekte iyi eğitim görmüş işsiz insanları istihdam etme anlamına gelen yığınla para harcanarak yapılan araştırmalar, projeler, konferanslar, vb. sorumlu makamların üzerine düşeni yaptığı ve artık işsizlerin suçlanmayı hakettiği izlenimini vermek için kullanılmaktadır. Hükümet ortağı Sosyal Demokrat İşçi Partisi (Partij van de Arbeid) başkanının Kasım ayında, uzun süreli işsizleri suçlayan, sosyal yardımın azaltılması, geçici olarak kesilmesi dahil bazı tedbirler alınmasını isteyen açıklaması, bu bakış açısının en son tezahürlerinden biridir.

Fakat Marksist olduğunu iddia eden partilerin konuya ilişkin tutumu da - mantıkları ve çizgileri emperyalizm ve reformizmle derin bir şekilde sakatlanmış olduğu için - onlarınkinden temelde ayırdedilebilir değildir. Hollanda Komünist Partisi (CPN), Hollanda Komünistler Birliği (VCN) ve Sosyalist İşçi Partisi'nin (SAP), politikaya ilginin görece arttığı seçim dönemlerinde bile - Hollanda'da seçimlere katılan her parti, oy oranı ne olursa olsun radyo ve televizyonda propaganda hakkından yararlanır - propagandalarını dinleyen bir insan işsizlik parası yükseltilsin talebinin dışında, hiç abartmaksızın, farklı bir şey duymamanın şaşkınlığına uğrayacaktır. Bunlar, göçmenlerden genellikle büyük bir özenle uzak dururlar, bazen de "zavallılara" iyilik yapılmasını savunan konumdadırlar.

Tamamiyle ihmal edilebilir son iki partiyi bir tarafa bırakıp, köklü bir geçmişe sahip, II. Dünya Savaşı'ndan bu yana Batı Avrupa'nın dikkate alınmaya değer komünist partilerinden biri olan ve 1986 seçimleri hariç parlementoya girmeyi her zaman başarmış CPN'e bir göz atmak, bu konuda bir fikir edinmeye yetecektir.

Bu partinin 1984'te kabul edilen programı, işsizlik sorununun teorik kavranışı bakımından da öbür safta olduğunun bildirgesi niteliğindedir: "Ücretli çalışma hakkı, iş yetersizliği yüzünden işlemez haldedir, ayrıca kadınlar, cinsel ayrım ve mevcut ücretli ve ücretsiz emek ayrımı yüzünden ücretli işlerin dışında tutulmaktadır. Herkese iş hakkının gerçekleşmesi, ancak, bu ayrımları kaldırmak ve anlamlı bir istihdam politikasını uygulamakla başarıya ulaşabilir." (CPN Programı, s. 26)

Eski kuşak önderlerden Joop Marrien'in bizzat açıkladığı üzere, "art niyetle ve kasıtlı olmamakla birlikte", CPN, göçmen işçilerden uzak durduğu gibi, kendiliğinden gelip, partiye üye olmak isteyenleri de, ilgili birimler, "Hollanda vatandaşı olmayanlar Hollanda Komünist Partisi'ne üye olamaz" gerekçesiyle geri çevirmiştir. Hıristiyan Demokrat Parti'nin (CDA) bile yabancıları üye yaptığı, onlara görevler vermeye başladığı koşullarda takınılan tavrın çok kaba kaçacağının farkına varılmasından olsa gerek, bir süre sonra yabancıların üye olabileceği kararı verilmiştir.

Parlamentoda, 1985'te, yabancılara seçme ve seçilme hakkının görüşülmesi sırasında iki CPN'li parlamenter, bu hakkın, genel seçimler için değil, yalnızca yerel seçimler içinkullanılmasını savunmuştur. İlginç olan, hükümetinki ile tastamam çakışan bu tutumun şu gerekçesidir: "Yabancıların geldikleri - ülkeler antidemokratiktir, genel seçimler için sözkonusu hak verilirse, yaşadıkları toplumun çıkarlarına göre değil de, geldikleri ülkelerin yöneticilerinin isteklerine göre oy verebilirler." (Joop Marrien ile Şubat 1990'da yaptığım mülakattan.)

İşsizlik konusunda, göçmenleri günah keçisi haline getiren yaklaşımların, kökleri derinde olan ve bugünkü emperyalizm ve kapitalizm gerçeğinden, yabancıların her alanda toplumun alt basamağında yer alıyor olmasından beslenen ırkçılığı bütün görünümleriyle kışkırttığından söz etmek gerekir.

Toplam işsizleri ve işsiz yabancıların yarısını barındıran dört büyük şehirde, iki açık ırkçı partinin Mart 1990 yerel seçimlerinde % 7 civarında oy alarak, seçmen desteğini, 1986 seçimine göre katlamaları bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Esasen yabancılar, yedek işgücü olarak da ucuzlukları nedeniyle sermaye için yararlı ve vazgeçilmezdir.

Son zamanlarda tarım işkolu ve sağlık sektöründe, özellikle yerli halkın cazip bulmaması nedeniyle, işgücü açığı ortaya çıkınca, diğer alanlardaki üretim hacmine

zarar vermeden buralara yeni insanlar bulmak için el altındaki hazır yabancılara başvuruldu.

Metal İşverenleri Örgütü, Polonya ve Yugoslavya gibi ülkelerden "konuk işçi" sistemiyle vasıflı metal işçileri getirmek için Ekim ayında hükümetten izin istedi. İlgili bakanlığın olumlu gözle incelemekte olduğu işverenlerin bu arzusunun gerisinde, yeni işçi talebinin sermaye üzerinde bir baskıya yol açmasını önlemek ve mümkün olan en ucuz işçiyi kullanmak amacı yattığı, işçiler ve istihdam üzerine yazıp konuşarak geçimlerini sağlayan politikacı, akademisyen vb., özetle yığınla kişinin görüş açısı dışında kalmaktadır.

Günlük yaşamın ortaya çıkardığı yığınla olgu, ne yazık ki, nisbi fazla nüfusun (işsizlerin), kapitalizmin hem kaçınılmaz ürünü, hem de gelişmesinin zorunlu önkoşulu olduğunu görmeye yetmemektedir. Toplumun entellektüel gelişmesine ters orantılı olarak artan temel sosyo-ekonomik konulardaki cehalet, yahut "uygar" bilgi düşmanlığı ve gerçeklerden kaçış ürküntü vericidir.

Hollanda hükümetinin parasal yardımıyla yaşayan, başta azınlıklar politikası gereği kurulmuş Türkler İçin Danışma Kurulu (İOT) olmak üzere, bir çok Türk derneğinin yaptığı veya yapabildiği ise, gereken yerlerde "yetkililer sorunlarımıza çözüm bulsun", "Türkler arasındaki işsizlik Hollandalılarınki düzeyine indirilsin" türünden bir politikayı dillendirmek, adeta resmi politikanın belirlediği bir oyunda verilen rolü oynamaktan ibarettir.

Ancak, ısrarla yerli ve göçmen işçilerin birliğini vurgulamak ve bunu yaşama geçirmeye çalışmak, gerçekleri işçilere sistematik olarak anlatmak kaydı ile, bir felaketi eşit paylaşmak anlamında kabul edilebilir olan bu politika, sözkonusu önkoşulun yokluğu nedeniyle - yerli Hollandalılar arasında da işsizliğin % 10'un üzerinde olduğu gözönünde tutulursa - işçiler arasında soğukluğu, rekabetin yol açtığı ayrımları ve bölünmeyi derinleştirmeye yol açmaktadır.

Başka bir yazı konusu olduğu için burada ayrıntılara girmemekle birlikte, şu kadarını belirtelim ki, başta Türk devleti ve burjuvazi olmak üzere, Avrupa'da yeni oluşmuş, "Türk işadamları", sistem içinde yükselmede aşağıdan desteğe ihtiyaç duyan ikbal avcıları, liberal, dinci, gerici politik akımlar, bir basamak olarak kullanabilmek için Türkiyeli işçiyi yerli ve diğer işçilerden ayırmaya, etnik temelde kümelendirmeye büyük gayret gösteriyorlar.

KAYNAKÇA

Amesfoort H./ Muus P./ Pennix R. (1984), "International Migration, the Economic Crisis and the State: An Analysis of Mediterranean Migration to Western Europe," **Ethnic and Racial Studies**, 7, I: 233-265

Amesfoort H./ Surie B. (1987), "Reluctant- Host: Immigration into Dutch Society 1970-1985", **Ethnic and Racial Studies**, 10, 2: 169-185.

Bader V.M. (1986) "New Racism of Neonationalism?", **Komma**, Amsterdam.

Castles S. (1984), **Here For Good**, Londra, Pluto Press.

Castles S./Kosack G. (1973) **Immigrant Workers in Western Europe**, Londra, Oxford University Press. Einerhand M./ Vegt Domen R. (1986) **The Structure of the Labour Market for Aliens**, SOPEMI, Amsterdam.

Elsevier, 31-3-1990, Amsterdam.

Entzinger H. (1987) "Race, Class and The Shaping of a Policy for Immigrants: The Case of the Netherlands", **International Migration**, 25, I: 5-15.

Garazia R. (1984), **Clandestine Employment**, ILO, Cenevre.

Hourwich I.A. (1912), **Immigration and Labour**, New York, The Knickerbocker Press.

Kok H. (1976), **Labour Migration and Migration Policy in the Netherlands**, Beiden.

Minderhedennota (1983), S. Gravenstage.

Mullard C. (1985), **Race, Class and, Ideology: Some Formal Notes**, Londra.

Muus P.J. **Migration, Minorities and Policy in the Netherlands**, 1985, 1986, 1987, 1989 yılı basımları, Amsterdam.

Pennix R. (1989) "Ethnic Groups in the Netherlands, Emancipation or Minority Group Formation", **International Migration**, 22,4: 345-361.

Party Programme of the CPN (1984), Amsterdam.

Roelant T./Veenman J. (1989), **Ethnic Minorities in the Netherlands, Education and Labour Market Organization Opportunities: Policy and Research**, Amsterdam.

Statistical Yearbook of the Netherlands, 1976, 1977, 1978, 1979, Lahey.

WRR (Wetenschappelijke Road voor Reperinsbeleid), 1989, Alloctonenbeleid, S. Gravenhage.

Savaş Gecesinin Köründe

Adnan EKŞİGİL

Biz muhalefet diyelim, siz direniş, kurtuluş deyin, farketmez, bu toplumsal hareketlerin biri "nesnel" öbürü "öznel" olarak niteleyebileceğimiz iki yönü vardır. Öznel yönünü, muhalefet hareketinin taşıdığı bilinç ve bu bilinci dile getiren siyasî programı oluşturur. Sözkonusu hareketin bir muhalefet hareketi olması için, siyasî programının "düzen karşıtı" bir içerik taşıması gerekir. Muhalefet hareketinin nesnel yönünü ise, düzen içindeki konumu belirler. Toplumsal bir hareket, ciddi bir siyasal programa sahip değilse bile, eğer içinde bulunduğu düzene bir tehdit oluşturuyor ya da bu düzeni derinden bölen bir çatlak niteliği taşıyorsa, nesnel bakımdan ciddi bir muhalefet hareketi olarak değerlendirilebilir.

Toplumsal muhalefet hareketlerine gönül bağlamış olanlar, öznel ve nesnel yönlerine verdikleri farklı ağırlıklara göre bu hareketler karşısında birbirinin karşıtı sayılabilecek iki temel tavır sergilerler. Kimisi, muhalefet hareketini öznel yönüne yani bilincine ve siyasal programına öncelik vererek değerlendirir; beyinsiz muhalefet olamayacağını savunarak, muhalefet hareketlerinin işaret ettiği amaç ve ideallerin, "araçlar" ve "koşullar" tarafından yutulmamasına özen gösterir -üstelik bu uğurda bazen yalnızlığa, marjinalliğe, başarısızlığa itilme pahasına da olsa... Böyle düşünenlere "doğrucular" ya da "idealistler" diyebiliriz. Kimisine göreyse, tarih rasyonel bir oluşum değildir ve siyasal programları daima bir yerde yaya bırakan süprizlerle doludur. Bu bakımdan toplumsal muhalefet hareketlerinin öznel ve nesnel yönlerinin bir birlik meydana getirecek şekilde tamamen örtüşmesi, tarihte çok ender görülen olgulardandır. Genellikle görülen, tam tersidir bunun: çoğu muhalefet hareketi, adsız, programsız ortaya çıkar, yürür; ama bu onların "beyinsiz" olduğu anlamına gelmez, sadece "beyni" söylemlerde değil söylemlerin gerisindeki "gerçekler"de ve "koşullar"da aramak gerektiğini gösterir. Bu ise tarihi "semptomatik" bir şekilde okuyabilmeye bağlıdır. Siyasal programların, amaçların, ideallerin söylemi içinde kalmak; tarihi yalnız anlamaktan değil yapmaktan da vazgeçmek demektir: amaçlar, idealler onlara ulaşmak için vardır; ve onlara ulaşmak için, bazen araçlara ve koşullara yem olmalarını da göze almak gerekir. Olaylara bu espriyle bakanlara siyasal literatürde "Makyavelci" derler, ama biz daha kaba fakat kaba olduğu ölçüde de daha ılımlı ve geniş anlamlı bir tabirle, "gerçekçiler" diye sözedebiliriz onlardan. Bu herhalde daha uygun olur, çünkü Makyavelciler için gerçek anlamda amaç/araç ikilemi yoktur bile; oysa "gerçekçiler"in hareketlerinde şu veya bu şekilde ama mutlaka bu ikilemin izleri okunur.

Şimdi, bu şematik sınıflandırmamı örneklendirmek gerekirse, Rus ve İran devrimlerine ilişkin değerlendirmeleri düşünebiliriz. Muhalefet hareketlerine gönül bağlamışların başında eğer hâlâ sosyalistler geliyorsa, öncelikle sosyalistlerin bu iki devrime yönelik yaklaşımlarına bakmak aydınlatıcı olabilir. Sonraki akıbeti ne olursa olsun, Rus Devrimi'nin başlangıçtaki şekliyle sosyalistlerin büyük bir bölümünü karşı çıkılmaz şekilde cezbetmesi boşuna değildir: Rus Devrimi, öznel ve nesnel yönleri birbirini tamamlayan dünya çapındaki ender muhalefet hareketlerinden biri sayılabilir. Öznel yönden öyledir, çünkü titizce düşünülmüş, tartışılmış politikaları ve bir "kurtuluş" programı vardır. Nesnel yönden de öyledir, çünkü Devrim'i meydana getiren olaylar dizisinin o günkü dünya emperyalist sistemi içinde derin bir yarılmayı ifade ettiğini düşündürtecek nedenler çoktur. Ne var ki,

sosyalistlerin Rus Devrimi hakkında gösterdikleri bu mutabakatın benzerine İran Devrimi'ne yönelik yaklaşımlarında rastlamak elbette mümkün değildir. Konuları yukarıda tanımladığımız anlamda "idealist"çe yorumlamaya yatkın olan bazı sosyalistler, İran Devrimi'ni kategorik olarak reddeder: bu "devrim", bir başkaldırıdır ama dinî bir başkaldırıdır; din afyondur; afyon ise ne ciddi bir muhalefet ne de devrim fikriyle bağdaşabilir. Devrime özgü bazı özellikleri taşıyorsa, İran Devrimi olsa olsa bir karşı-devrimdir: eksik, verimsiz, ışıksız, kötü ve gaddarca yaşanmış bir modernleşmeye karşı oluşan bir karşı-devrim. "Gerçekçi" diğer bazı sosyalistler ise, öznel planda nerelere sapmış bulunursa bulunsun, İran'daki İslamcı başkaldırıyı Ortadoğu'daki statükoyu değiştiren, hatta dünya düzenine çomak sokan bir müdahale olarak kabul ederler ve hiç değilse bu nedenle ciddiye alınması ve sempatiyle yaklaşılması gereken bir muhalefet olgusu olarak görürler. Muhakkak ki, burada tanık olduğumuz görüş ayrılıkları yalnız sosyalistlere özgü değil. Benzer ayrılıklara tam ters yönde, sözgelimi İslamcılar arasında da rastlayabiliriz: radikal İslamcıların hemen hemen tamamı İran Devrimi'ni hem öznel hem nesnel yönden mükemmel bir başkaldırı hareketi olarak değerlendirirken, sıra Rus Devrimi'ne dair bir hükümde bulunmaya gelince, bu İslamcıların idealist kanadı Rus deneyimini peşinen mahkûm eder, gerçekçi kanadı ise bu deneyimin muhalif boyutunun gözardı edilmemesini savunur. İslamcı gerçekçilere göre Rus Devrimi her ne kadar öznel planda bir "küçük şeytan"dan farksızsa da, nesnel planda asıl Büyük Şeytan'ı çelmelediği, rahatsız ettiği, menfaatlerine dokunduğu ölçüde dolaylı yoldan kâfirlere değil müminlere hizmet etmiş, hiç değilse onlara bir manevra alanı kazandırmış sayılabilir.

Fakat biz gene sosyalistlere dönelim. Sosyalistler arasındaki öznel/nesnel ayrımına dayanan bu yaklaşım farklılığı, son Körfez krizinde de su yüzüne çıktı. "Gerçekçi" sosyalistler Irak'ın Kuveyt'i işgali ile başlayan gelişmeleri bölgesel bir direniş hareketinin çerçevesi içine oturtmakta gecikmediler. Görüşlerini belki şöyle ifade edebiliriz: Ortadoğu'nun başlıca problemi, muazzam doğal kaynakların -petrolün- bölge ülkeleri ve halkları arasındaki fevkalâde eşitsiz dağılımıdır. Bazı bölge ülkelerinin sınırlarının ve kimliklerinin yapaylığından tutun da, Filistin sorununa varıncaya kadar hemen her türlü kanayan yara son tahlilde bu eşitsizliğin sonucudur. Bu bakımdan bu eşitsizliğin giderilmesi yönünde atılacak her adımı, bölge hatta dünya düzeni içinde gelişen bir direniş hareketinin aslî bir parçası olarak değerlendirmek doğaldır. Irak'ın Kuveyt'e müdahalesini de işte bu çerçevede düşünmek gerekir. Şimdi, burada biçim konusunda bir problem olduğu doğrudur: sözkonusu eşitsizliğin giderilmesinin demokratik ve diktatoryal yollar gibi farklı biçimleri olabilir. "Demokratik" yol, Kuveyt petrollerini "Arap Davası"na maletme doğrultusunda Arap dünyasında çok güçlü bir konsensus oluşturarak, sorunu ikna, onay ve propagandaya dayalı araçlarla çözmekten geçer. "Diktatoryal" yol ise, meselenin doğrudan doğruya silah zoruyla halledilmesidir. Irak'ın Kuveyt'e Saddamcı müdahalesi, kuşkusuz bu diktatoryal yola -hem de en kötü şekilde, haydutça- başvurulduğunu gösterir. Bunun ise elbette bazı sakıncaları vardır. Ancak ister demokratik ister diktatoryal ister haydutça olsun, bütün bu farklı yollar konunun özünü temelde etkilemeyen, biçimle ilgili ayrıntılardır. Burada unutulmaması gereken başlıca husus, Irak'ın müdahalesinin bölgedeki statükoyu değiştiren ve değiştirdiği ölçüde emperyalizmin oradaki hesaplarına ters düşen bir nitelik taşıyor olmasıdır. Ayrıca, gene unutulmaması gerekir ki, herkes savaşacağı alanı seçme lüksüne sahip değildir-hele ezilenler, sömürülenler, mazlumlar

hiç değil! "Demokratik" yol uzun, zor bir yoldur ve sabır, sebat, özveri, ihtiyat, sağduyu, ince hesap ve büyük liderlik kapasitesi ister; bunlar ise Arap dünyasının bugünkü koşullarında kolay bulunur şeyler değildir. Dahası, "demokratik" yol, uluslararası hukuku arkasına almak gibi çeşitli türden meşrulaştırıcı araçları öngörür. Oysa nasıl kanunlar zenginler ve güçlüler için varsa, uluslararası hukuk da onlar için vardır; bu bakımdan zayıfların ve mazlumların kurtuluş mücadelelerini daima meşrulaştırıcı araçlarla ve meşru zemin üzerinde yürütmelerini beklemek saflık olur. Bu açıdan bakıldığında, mazlumların bazen meşru zeminin dışına kayarak, "uygarlık" denen davranış biçimlerine aykırı düşüp düpedüz barbarlığa sürüklenmelerini de anlayışla karşılamak gerekir. Barbarlık deyince, buradaki bağlamda akla gelen, Irak'ın yabancıları rehin alması, yalnız savaş esirlerini değil kendi halkını da askerî mevzilere kalkan yapması, hiçbir meşru -yani askerî!- bir nedeni yokken Körfez'i petrole boğması, İsrail'de halkın üzerine füze attığı zaman yandaşlarınca alkışlanması gibi hareketlerdir. Uygarlık adına ne kadar hararetle mahkûm edilirse edilsin, bu tür hareketlerin derin bir umutsuzluğun ifadesi olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Böylesine bir umutsuzluğun görüldüğü yerde de derin bir adaletsizliğin, baskının ve sömürünün bulunduğu muhakkaktır. Meselenin özü de buradadır: özellikle Ortadoğu bağlamında, halkların bölgedeki adaletsiz statükoya ve emperyalizme karşı duydukları tepki, kâh İslâm'ın, kâh Arap milliyetçiliğinin, kâh tarihten gelen diğer çeşitli inanç, kompleks, önyargı, tabu ve nefretin biraraya gelip oluşturduğu fevkalâde karmaşık bir yumak görünümündedir. Daha doğrusu, bir tür kapalı kutu -açılmayı bekleyen bir kapalı kutu. Bütün mesele de işte bu kutuyu açacak şifreyi bilmek, içinden doğru mesajı çıkarmaktır. Bu ise sözkonusu halkların dilinden anlamayı, onların acı ve mutluluklarını paylaşmayı gerektirir.

Sonuç olarak, gerçekçi sosyalistlerin vurgusu "biçim"le oyalanmak yerine "öz"ü sürekli izlemek mecburiyeti üzerinde yoğunlaşır. İdealistlerin vurgusu ise, bunun tam tersi sayılabilir. İdealistler, "öz"ün varlık nedeninin ve akıbetinin tamamen "biçimi"ne bağlı olduğunu savunurlar, ama bunu yaparken de gerçekçilerin "öz"e ilişkin bazı varsayımlarını sorgulamaktan geri durmazlar. Bu varsayımlar, özellikle emperyalizmin Ortadoğu'daki statüsü, psikolojisi ve stratejisine ilişkin olanlardır: emperyalizmin bugün Ortadoğu'daki gerçek çıkarları nedir? Bu çıkarlar, petrol fiyatının ideal bir düzeyde tutulması gibi çıplak bir amaçla sınırlı olabilir mi? Olmazsa, bunun ötesinde nasıl belirlenebilir? Sözkonusu çıkarlar, Ortadoğu'daki adaletsiz statükoyu değiştirecek demokratik bir açılımla bağdaşır mı, yoksa böyle bir açılımı "tanım gereği" dışlar mı? Bugünkü emperyalizmin güvenlik doktrini ve hegemonya anlayışı, yüzyıl başındaki hatta daha yakın Soğuk Savaş dönemindeki emperyalizmin yaklaşımı kadar paranoyak mıdır? Paranoyak olması için gerekli koşullar mevcut mudur? Mevcutsa, Saddam'ın Kuveyt'i işgal ederek Amerikan oyununa geldiğine ilişkin teori gibi fiyakalı bir komplo teorisi, örneğin, ciddiyet kazanır mı? Kazanırsa, Kuveyt işgalinin "öz"de anti-emperyalist bir adım olduğuna dair tutkulu inanca biraz gölge düşmez mi? Bu ve benzeri sorular, elbette idealistler kadar gerçekçilerin de kendilerine sordukları sorulardır. Kaldı ki, bu sorulara idealistlerin gerçekçilerden daha doyurucu yanıtlar bulduğu söylenemez. Fakat idealistler açısından önemli olan, bu soru işaretlerinin varlığıdır. Bu sorular, uğruna tüm "biçim"inin neredeyse feda edilmesi önerilen "öz"ün, bazı yönleriyle nasıl karanlıkta kaldığını hatırlatır. Bunun ise gerçekçiler için canalıcı bir zaaf olduğu ortadadır. İdealistlere göre, gerçekçilerin "biçim" karşısında kayıtsız kalmalarında da bizzat bu zaafın rolü küçümsenemez.

Bunu görmek için, yukarıda sıraladıklarımıza koşut olan gene "öz"e ilişkin şu soruyu sormak aydınlatıcı olabilir: Ortadoğu'daki halkların ve ulusların o çok sözü edilen ezilmişlikleri nasıl tanımlanabilir? Bu ezilmişlikten söz edilirken kastedilen, kimdir ve nedir? Kastedilen eğer Filistinlilerse, bu ezilmişliğin ne menem birşey olduğunu kestirmek herhalde zor değildir. Fakat eğer kastedilen, Körfez krizinin başaktörü olan Irak ise, sözkonusu ezilmişlik Irak'ın neresinde, biraz düşünmek gerekir. Bu soruya verilecek yanıt önemlidir, çünkü bu yanıtın doğrudan doğruya Irak yönetiminin yukarıda değindiğimiz "barbarlığı"nı ilgilendiren bir yönü vardır. Genellikle sanıldığının aksine barbarlık, ne yabancıları rehin almaktır, ne esirleri ateşe kalkan yapmak, ne çevre terörüne kalkışmak, ne sivil insanların üstüne füze atmak, ne de hatta bunu alkışlamaktır. Eğer bir ülke iliklerine kadar ezilmiş ve tüm savunma imkânları elinden alınmış olarak boğazlanmanın eşiğinde çırpınıyorsa, bütün bunları yapabilir ve gene de "barbarlık" etmiş olmaz. O ülke ne zaman ki mutlak bir çaresizliğin değil, soğukkanlı bir saldırı stratejisinin ve bilinçli bir politik kazanım ve pazarlık çabasının sonucu olarak bu hareketlere girişir, barbarlık işte o zaman başlar. Bu demektir ki barbarlığın ölçüsü, içinde barındırdığı gaddarlığın derecesi değildir: uygarlık, barbarlıktan çok daha gaddar olabilir. Bu ikisini birbirinden ayıran şey, gaddarlık değil, gaddarlığı -gerek başkaları gerek kendi nezdinde- açıklama, meşrulaştırma, meşru kılma niyeti ve çabasıdır, yani meşruluk biçimidir. Uygarlığın sahip olup da, barbarlığın yoksun bulunduğu şey budur. Şu halde barbarlıkla uygarlık arasındaki ayrım çizgisi bir yerde "kelam"a dayanır, zira meşruluk biçimi ve "biçim"le ilgili tüm kaygılar, kelamla başlar. İdealistlere göre, gerçekçilerin Saddam ve şurekasının gaddarlığını mazur göstermeye çalışırken düştükleri zaaf da kendini bu noktada hissettirir: sözkonusu gaddarlığı açıklasa, ancak Irak'ın feci şekilde ezilmiş, köşeye sıkışmış olması gibi bir gerçek açıklayabilir, meşru kılabilir. Oysa böyle bir meşrulaştırma mümkün değildir, çünkü gerçek buna müsait değildir: Irak, zengin petrol ve insan kaynaklarıyla, mümbit coğrafya ve kuyu gibi derin tarihiyle hemen hiçbir bakımdan ezilmiş bir ülke sayılamayacağı gibi, saldırılan değil saldıran ülke durumundadır ve perde gerisinden sızan hiçbir ışık, hiçbir komplo teorisi, onun bu görünümünü değiştiremez.

İdealistlere göre, gerçekçilerin "biçim"e karşı kayıtsız kalmalarında, radikal bir kisveye bürünmüş bozguncu bir karamsarlığın da hatırı sayılır bir payı vardır. Bu karamsarlık, en kuvvetli şekilde gerçekçilerin kanunlara ve uluslararası hukuka ilişkin yaklaşımlarında sezilir. Kanunların ve uluslararası hukukun genellikle zenginlere ve güçlülere yaradığı doğrudur, ama bu gerçek , kanunların ve hukukun kökten reddine dayanan bir varoluşu sürdürmenin zemini olamaz. Zaten mümkün de değildir bu. Eğer kanunlar güçlüleri kayırıyorsa bunun çaresi, ya kanunların işleyişini zayıfın lehine çevirmek, ya da düpedüz bu kanunlar karşısında yeni kanunlar -zayıfın, mazlumun kanunlarını- oluşturmaktır. Bu ikinci seçeneğin ne kadar mümkün olduğu tartışmalıdır: kimine göre, "zayıfın kanunu" türünden birşey, tanım gereği çelişkili bir bütünlüktür, ya da en azından teorik bir "anomali"dir. Herhalükârda böyle birşey mümkün olsa bile bu, olağanüstü bir devrimci yaratıcılık, özgün bir ideolojik perspektif, apayrı bir güç temeli ve bir tür çifte iktidar durumu gerektirir. Daha mümkün olan seçenek kuşkusuz, kanunları "güçlülerin çocukları"da olsa güçlüyle başbaşa bırakmamaya çalışmaktadır. Elbette kanunların mantığını zayıfın lehine çevirmek kolay bir iş değildir. Her muhalefet gücünün bu işe muktedir olamayacağı da kesindir. Ama burada sözkonusu olan Ortadoğu bağlamında, muktedir olamama gibi bir durum ciddiye bile alına-

maz: Arap dünyasını oluşturan ülkelerin, bu arada konumuzun kahramanı olan Irak'ın, uluslararası hukuku kendileri lehine yorumlandırmak ve kullanmak için yabana atılmayacak imkanları ve kozları vardır. Bu açıdan bakıldığında, Körfez bunalımı sırasında uluslararası hukukun -ve uluslararası hukukun organı olan Birleşmiş Milletler'in- Amerika'nın oyuncağı haline geldiği yolundaki yaygın inancı ihtiyatla karşılamak gerekir. Çünkü eğer uluslararası hukuk Amerika'nın gerçekten oyuncağı haline gelmişse, bunun nedenini bu bağlamda hukukun güçlüyü kollayan yapısında değil, doğrudan doğruya Irak yönetiminin ve yandaşlarının basiretsizliğinde, çapsızlığında ve körlüğünde aramak lazımdır. Aslında, uluslararası hukukun her zaman ve otomatikman Amerika'nın çıkarlarına hizmet ettiği yönündeki o çok yerleşik inanç hayli çürük bir varsayımdır. Nitekim Amerika'nın Vietnam'dan Panama'ya dek dünyanın çeşitli yörelerinde giriştiği serüvenlerin hiçbirinde, uluslararası kamuoyu da, uluslararası hukuk da, bunların organları da, Körfez olayında olduğu şekilde bu güçlü ülkenin yanında yer almamıştır. Yeni Saddamlar ve Saddamcılar gelecekte tekrar sahneye atılmadığı sürece, bundan sonra yer alacağı da pek yoktur.

Şimdi, bütün bu unsurlar gözönünde bulundurulduğu zaman, Körfez bunalımından çıkarılacak temel ders bellidir: eğer bir "muhalefet hareketi", Irak olayında görüldüğü gibi, milliyetçilik, kabilecilik, yayılmacılık, militarizm, putperestlik, din ve daha pekçok karışık şeyin üstüne dolandığı bir yumak haline gelmişse, üstelik bu yetmiyormuş gibi bir de tarihte az rastlanır bir ahmaklığın sonucu olarak "kemal-i rezalet"le yenilmiş veya yenilmeye mahkûmsa, o harekete coşku ve sempatiyle değil, en azından kuşkuyla yaklaşmak gerekir. İyiyle kötünün, doğruyla yanlışın, çirkinle güzelin birbirine böylesine karıştığı çamur gibi bir ortamda, bunları birbirinden ayıracak kriterlere ihtiyaç vardır. "Öz"e ilişkin bazı saptamaların bu kriterlerin yerini dolduramayacağı muhakkaktır. Yani, Irak bağlamında yapıldığı gibi, emperyalizmin çıkarlarına ters düşen adımları saptamak yetmez. Üstelik, özellikle Irak olayında görüldüğü gibi, bunu saptamak hiç de sanıldığı kadar kolay değildir. Fakat kolay da olsa, emperyalizmin çıkarları tek tek belirlenmiş ve bunları bertaraf eden antiemperyalist adımlar tek tek saptanmış da olsa bu, sözkonusu hareketi bir muhalefet hareketi olarak algılamaya yetmez. Yetseydi, Wall Street'in veya Pentagon'un tepesine düşen bir meteoru da bir muhalefet hareketi olarak tanımlamak herhalde mümkün olurdu. Açıktır ki "öz"e ilişkin tahlillerin ötesinde yapılması gereken, doğrudan doğruya sözkonusu hareketin kimliğini belirlemek, adını koymaktır. İdealistlerin "biçim"e ilişkin kaygılarını önplana getirirken yapmak istedikleri de işte budur. Eğer ortadaki hareket, sözgelimi "dinci" bir hareketse, "muhalefet" bunun neresindedir? Yok eğer sözkonusu hareket yerel bir yayılmacılık veya milliyetçilik hareketiyse, keza, bunun muhalefet fikriyle ilişkisi ne olabilir? Ya da eğer bu hareket düpedüz bir çılgınlık veya arabesk bir kamikaze saldırısıysa, bunun "muhalif" olmakla bağlantısı nerede aranabilir? Harekete adını koymak, kuşkusuz bu ve benzeri sorulara yanıt vermekten geçer. Fakat belki de meselenin püf noktası, verilen adın kendisinden çok, adı verenin kimliğindedir. Harekete adını, kendisi vermelidir. Oysa, özellikle Üçüncü dünya ülkelerinde fitillenen hareketlere baktığımızda, bunun genellikle tam aksini görürüz. Zira bu hareketler birer "mazlumlar" hareketidir. O role hiç de yakışmamasına rağmen, Irak'ın da bu son olayda nasıl mazlumları oynadığını biliyoruz. Mazlumların problemi, derdini dile getirebilen, hareketlerinin anlamını açıklayan, sonuçlarını kestirebilen, sorumluluklarını üstlenebilen "vakur" bir yetişkinden çok, meramını anlatamayan, daima anla-

şılmayı, tercüme ve deşifre edilmeyi bekleyen -çoğu kez "huysuz"- bir çocuk görüntüsü sunmalarıdır. Bazılarına böyle bir çocuk görüntüsü daha sevimli gelebilir. Ama eğer bu çocuk aslında, burada sayılan çocukca özellikleri hâlâ üzerinden atamayan yaşını başını almış koca bir yetişkinse, ortaya çıkan manzaranın kimse için pek içaçıcı olduğu söylenemez. Irak olayına baktıklarında idealistleri belki en çok rahatsız eden de işte buna benzer bir manzaranın varlığıdır. İdealistler mazlumları, hep başkaları tarafından -ama dost, ama düşman, fakat daima başkaları tarafından- incelenen, irdelenen, yorumlanan bir nesne olarak değil, kendini ve başkalarını inceleyen, aydınlatan, açıklayan bir özne olarak görmek isterler. Bu özne, doğallıkla, hataları daima başkalarının -emperyalistlerin- üstüne atılmak yerine önce kendinde aranan bir yetişkindir. Dolayısıyla da, Irak örneğinde olduğu gibi, bir hata edip de emperyalistler tarafından takatının son zerresine dek hırpalandığı zaman, kabuğuna çekilerek emperyalistlere beddua okuya okuya hezimet ve ezilmişliğine ağıt yakmak yerine şapkasını önüne koyup, hatasından ders çıkarmasını bilen bir yetişkin: idealistler, mazlumların dünyasında işte bu yetişkini ararlar, ya da uyandırmayı, diriltmeyi arzularlar. İdealistlerin toplumsal muhalefet hareketlerinin öznel boyutunu ısrarla önplanda tutma çabaları da, esasen bu özlemlerinden kaynaklanır.

Buraya kadar söylediklerimden, idealistlerin bu özlemini benim de tutkuyla paylaştığım fazlasıyla anlaşılıyor herhalde. Doğrusu, bunu gizleyecek değilim. İstesem de gizleyemem zaten. Fakat "idealistler" ve "gerçekçiler" diye nitelediklerim arasında yaptığım bu yarı-hipotetik yarı-gözlemsel karşılaştırmadan* amacım, bir "münazara" açmak ve idealistlerin -bir kısmını hiç de savunamayacağım- argümanlarını geliştirmek değil. Amacım çok daha özgül iki hususa -kısaca- işaret etmekle sınırlı.

Bunların birincisi, Körfez Savaşı hakkındaki tartışmaların bir özelliğiyle ilgili. "Canlı yayın" karşısında "ölü canlar" olarak varolmanın o külçe gibi ağırlığı herhalde hiçbir zaman bu son savaş sırasında olduğu kadar insanlar üstüne çökmemişti. İnsanlar savaşa bu kadar yakınmış gibi olup da savaş hakkında böylesine cahil kalmanın o dayanılmaz acısını hiç bu şekilde tadmamıştı. Buna rağmen herkes savaşı konuştu. Hem de ne hararetle! Savaş hakkında ortada doğru dürüst bilgi ve yeterli tartışma malzemesi yokken, savaşın bu kadar uzun ve derinlemesine konuşulabilmesinin tek bir nedeni vardı: savaş diye konuşulan aslında, bir takım tavırlar ve bu tavırları öngören ahlâk, politika ve gerçekçilik anlayışlarıydı. Bunların konuşulması ise çok doğal ve anlaşılır bir durumdu. Çünkü savaşla ilgili nihaî yargılar, bir yerde bu konuların açıklığa kavuşmasına bağlı. Kuşkusuz, savaşın heyecanı olmasaydı bu konular hiçbir zaman o yoğunlukla tartışılmazdı. Öte yandan, savaş hakkındaki bilgi yokluğu, bu konuların tüm olgusal tortu ve bağ-

---

* Aslında, bu karşılaştırmanın hipotetik yönünün ağır bastığını söylemeliyim. Burada başvurduğum idealist/gerçekçi ayrımının, özellikle Türkiye'deki sol-içi tartışmalarda aynı terimlerle ifade edilen ayrımla uyuşmaması da, bunun açık bir göstergesi. Bu tartışmalarda idealist/gerçekçi ayrımı genel hatlarıyla devrimci/reformcu ayrımına tekabül eder: devrimciler, gerçekliği dönüştürme amacıyla yola çıktıklarından, kendi amaç ve değerleriyle gerçekliğe karşı direnebilen idealistlerdir. Reformcular ise, tam da bu amaç ve değerleri bir kenara ittikleri için bunu yapamayan ve gerçekliğe teslim olan gerçekçilerdir (hani şu "kuyrukçular" yani.) Oysa ben yukarıdaki tanımımda böyle gerekli bir tekabüliyet öngörmüyorum. Devrimciler gerçekçi, reformcular da idealist olabilir. Türlerine göre, bazı idealistler reformculuğu, sözkonusu amaç ve değerleri terketmek şöyle dursun, en sağlam şekilde muhafaza etmenin bir teminatı olarak görürler. İdealistlik, nasıl reformculuğa koşulabilirse, paralel nedenlerle gerçekçilik de devrimciliğe koşulabilir. Nitekim benim burada üzerinde durduğum konu da, devrimciliğe koşulmuş hızlı bir gerçekçiliğin bazı problemleri ve olumsuz sonuçlarıyla ilgilidir bir bakıma.

lantılardan arınmış şekilde düşünülmesini sağladı. Böylece, savaş gecesinin kör saatinde, cehaletle heyecanın buluşmasından bir "doğruluk anı" doğdu adeta. Yakında savaşla ilgili çeşit çeşit bilgi üstüste yığılıp olgusal gözlemler yavaş yavaş etrafı sarınca, sözkonusu konular pekâlâ bunların içine karışıp, ya da altında kalıp, belirsizleşebilir. Yani gece çekilip de şafak söktüğünde, kimbilir, belki de o "doğruluk anı" çoktan yitip gitmiş olabilir. Yukarıda idealistler ve gerçekçiler arasında yaptığım kıyaslamadan amacım, sözkonusu konulara bir yerinden girerek o andan birşeyler yakalamaya çalışmaktı.

İşaret etmek istediğim diğer bir husus, Körfez Savaşı karşısında su yüzüne çıkan karşıt tavırlarla, daha genel plandaki siyasî bir gelişme arasındaki bağlantı ile ilgili. Bu siyasî gelişme kuşkusuz, son iki yıldır Sovyet blokunda gözlemlenen hızlı çözülmedir. Kanımca, bu çözülmenin sosyalistler üzerinde iki temel etkisi oldu. Bir yanda, sosyalizmin ne olduğu ve olması gerektiği konusu, diğer bütün konuları gölgede bırakacak kadar acil bir sorun haline geldi sosyalistler için. Dünyadaki "reel sosyalizm"in kimliğini "resmen" yitirmesi karşısında, "kendi gitti, adı kalsın yadigâr" misali, bu kimliği hiç değilse düşüncede korumak ve "reel" uygulamalardan çıkarılacak derslerin ışığında yeniden tanımlamak, başlıca uğraşı oldu sosyalistlerin. Bu uğraş, sosyalizmin devrimci perspektifi, demokrasi, çoğulculuk, sosyalist ahlâk ve komünist gelecek tasavvurları gibi konularla daha etraflıca bir hesaplaşmayı da içeriyordu. Böylece, sosyalistler sosyalizmlerini her yönden bileyecek bir fırsat buldular. Ama bu fırsat, aynı zamanda gerçeklikten belirli bir "ricat"ın yolunu da açmıştı. Nitekim çok farklı şekillerde de olsa, sosyalistlerin hemen hepsi bu ricatı yaşadılar. Sözgelimi, "reformcu" sosyalistler (bizdeki çok yaygın deyimiyle, "sivil toplumcular") kendilerini gerçeklikte tutma derdiyle sosyalizmlerini gerçeklikten soyutladılar, onu uzak, battal bir dünyaya, "cennet"e havale ettiler. Ütopya tartışmalarının özellikle reformcular arasında son zamanlarda iyiden iyiye rağbet görmesi, bunun bir ifadesi olmalı. Devrimci sosyalistler ise, tersine, sosyalizmlerini gerçeklikte tutma niyetiyle, bizzat kendilerini gerçeklikten soyutladılar, geleneksellleşmiş yalnızlıklarının cennetine çekildiler. Fakat her iki tarafta da görülen, farklı düzeylerde ve biçimlerde de olsa, gerçeklikten düşünceye doğru bir kaçış eğiliminin varlığıydı. Güç kazanmak için şöyle bir nefes almak gibi, ya da sosyalizmi sonra daha sağlam bir şekilde tekrar eski yerine koymak üzere gerçekliğin yangınından kaçırmak gibi, karamsarlığa yorulması hiç de gerekmeyen bir çabanın dışavurumuydu belki de bu eğilim. Ama her ne idiyse, sonuç olarak, yukarıda kastettiğimden herhalde daha da geniş anlamda -sadece "biçim"e öncelik vermek değil, doğrudan doğruya düşünceye kapanmak anlamında-, sosyalistler idealistleştiler. Sovyet blokundaki çözülme olgusunun sosyalistlerin eğilimleri üzerindeki en belirleyici etkisi buydu.

Öte yandan aynı olgu, dünya çapındaki muhalefet hareketlerinin ve sosyalizm mücadelesinin Doğu-Batı ekseninden Kuzey-Güney eksenine kaydığına ilişkin inancı yeniden canlandırdı ve büyük ölçüde yaygınlaştırdı. Bu, üçüncü dünyacılığın yeni bir konjonktürel bağlamda tekrar gündeme gelmesi demekti. Böyle bir üçüncü dünyacılığın, sosyalistleri İkinci Dünya'nınkinden çok daha engebeli bir araziye uymak zorunda bırakacağı muhakkaktı. Bu zorunluluk ise, sosyalistleri geçmişlerindeki en "reel" uygulamalara alet olurken bile göstermedikleri türden yıpratıcı gerçekliklere kolaylıkla sürüklenebilirdi. Nitekim Körfez olayında görüldüğü gibi, sürükledi de: sosyalistlerin burada "konuya özel" şekilde tanımladığım özcü, gerçekçi bölümü, sağı solu pek belli olmayan bir anti-emperyalizm adına, Saddam ve Saddam adıyla özdeşleşen çeşitli "politika" pratikleri ve ittifak türleri

gibi, üçüncü dünyacılığın hiçbir yenir yutulur tarafı bulunmayan en ağır "lokmaları"nı hazmetmek zorunda kaldı. Hem de pek o kadar zorlanmadan! Ama sonuç maalesef, bu sosyalistlerin sandığının tersine, anti-emperyalizmin yontulması, sivrilmesi değil, körlenmesi, körleşmesiydi.

Şu halde, Sovyet blokundaki çözülme sürecinin çift yönlü bir etkisi oldu denebilir. Bu süreç, sosyalistleri bir yandan idealistleştirir, diğer yandan da mutlak bir gerçekçiliğe iterken, aynı anda iki karşıt eğilimi güçlendirdiği görülen bir dinamik sergiledi. Körfez savaşı karşısında kutuplaşan tavırlarda da hissedilen, bu dinamiğin varlığıydı. Bu bakımdan bu kutuplaşmada idealistler belki normalde olduklarından daha idealist, gerçekçiler de hazmedebileceklerinden daha gerçekçi oldular. Fakat burada ilginç olan, idealistlerle gerçekçilerin böyle karşı karşıya gelmeleri değil, bizzat idealistlerden bazılarının kendilerini "hasbelkader" gerçekçilerin yanında bulmaları, gerçekçiliğe soyunmaktan -hem de neredeyse Makyavelce soyunmaktan- kendilerini alamamalarıydı. Bu idealistlerin büyük çoğunluğu, "gerçekçi" devrimcilerden farklı olarak, kendi ilkelerini her yerde titizce gözeten, sosyalist değerleri kıskançlıkla koruyan, kısacası "biçim"e yönelik kaygılarını hiçbir zaman gözardı etmeyen ya da etmediğine içtenlikle inanan devrimci sosyalistlerin ta kendileriydi. Kendilerine böyle ağır görev ve sorumluluklar yükleyen bu sosyalistlerin, Saddam'ın gölgesindeki bir "direniş" hareketini gerçekçiler kadar rahat ve ayrımsız biçimde benimsemeleri elbette beklenemezdi. Nitekim, bu ilkeci sosyalistler, hareketi bu gölgenin altından çekip çıkarmak için epey gayret sarfettiler. Bunun hiç de kolay olmadığını ve ancak bir takım yapay ussallaştırmalarla gerçekleşebileceğini gören bir bölümü ise, gerçekçilere taş çıkartacak bir gerçekçilikle, tüm olayı bir direniş hareketi çerçevesi dışına çıkarıp, salt bir güç politikasının soğukkanlı terimleriyle tanımlamayı denedi. Ama nafile! Bu Makyavelci çıkış, idealistlerin açmazlarını bertaraf etmek şöyle dursun, büsbütün suyüzüne çıkardı. Hiç kuşku yok ki, ortada iğreti bir durum vardı. Bir çözümsüzlükten kurtulmak veya buna düşmemek için daha derin bir çözümsüzlüğe sürüklenmenin yarattığı bir durumdu bu. Bir yerde, dünyanın kuzey yarım küresinde gerçeklikten düşünceye kaçanların, her türlü çelişkiyi göze alarak güney yarım kürede gerçekliğe dönme çabalarının hazin bir görüntüsüydü karşımıza çıkan. Kuzeyde cennete giden sosyalizm, güneyde cehenneme düşmüştü.

Bu trajik manzarayı, sosyalistlerin üstesinden gelinemeyecek bir ikilemi, seçeneksizliği ve çaresizliği olarak algılamak mı lazım? Hiç sanmıyorum. Ama kimbilir, belki de çok iyimserim. Çünkü olayları böyle algılayanlar, hatta iliklerine kadar böyle yaşayanlar hiç de az değil. Açık ki bütün mesele şu soruya verilecek yanıta bağlı: boğulmaktan kurtulmanın yılana sarılmaktan başka bir yolu yok mu? Yani, bizim buradaki özgül bağlamımızda, soru şu: sosyalizmin ufkunu daraltıp dünyasını karartmayan bir anti-emperyalizm mümkün olamaz mı? Sosyalizmin yalnız nihaî ideal ve değerlerinin değil bizzat acil politik çıkarlarının da ipotek altına alınmasına yol açacak hatalara düşmeyen bir anti-emperyalizm, mesela? Eğer bunun yanıtı olumsuzsa, dahası, yanıtı olmayan bir soruysa bu eğer, sosyalistlerin işi gerçekten çok zor demektir. Savaşın sıcağında (11 Şubat) Cumhuriyet gazetesindeki acılı seslenişinde, Latife Tekin tam da bu zorluğa karşı haykırıyordu. "Düne kadar aynı anda hem haksız bir akla hem de akılsız bir şiddete karşı çıkmak mümkün görünüyordu. Yarından sonra böyle bir imkân görülmeyecek bile... Körfez'deki petrol yangınının bulutları dağılırsa eğer tercih, efendilerin kötü aklıyla yoksulların kör şiddeti arasında olacak. Size kolay gelsin."

Yalnız bize mi? Sana da kolay gelsin Latife. Kolay, hepimize gelsin!